

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

«Филология ғылымдары» сериясы

Серия «Филологические науки»

№3 (41), 2012 ж.

Алматы, 2012

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ХАБАРШЫ

«Филология ғылымдары» сериясы
№3 (41), 2012 ж.

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады.

Бас редактор:

филол. ғыл. д., проф. **Б.Әбдіғазилұлы**

Бас ред. орынбасарлары:

пед. ғыл. д., проф. **Ф.Ш. Оразбаева**

Ғылыми редакторлар:

филол. ғыл. д., проф. **Т.С. Тебегенов,**
филол. ғыл. д., проф. **С.Д. Әбішева**

Редакциялық алқа мүшелері:

пед. ғыл. д. **С.Б. Бегалиева,**
пед. ғыл. д. **Р.Ә. Шаханова,**
филол. ғыл. д., проф. **К.И. Мирзоев,**
филол. ғыл. д., проф. **Б.Қасым,**
пед. ғыл. д., проф. **Г.А. Қажығалиева,**
пед. ғыл. д., проф. **Ж.К. Балтабаева,**
доцент **Е.В. Казарцев** (Ресей),
Г.Л. Нефагина (Польша),
проф. **А.К. Киклевич** (Польша),
Н.И. Ишекеев (Қырғызстан),
проф. **Спендель Джованна** (Италия),
проф. **Хатрани Алтынчач** (Түркия),
проф. **Мехмет Куталмиш** (Түркия),
проф. **И.З. Белобровцева** (Эстония),
проф. **Барри Пол Шерр** (АҚШ),
пед. ғыл. д. **Чан Дин Лам** (Вьетнам)

Жауапты хатшы:

филол. ғыл. к. **А.Д. Ибраева**

© Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2012

Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде 2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген №10109 - Ж

Басуға 26.12.2012 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 17,5 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 430

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің «Ұлағат» баспасы

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

**М а з м ұ н ы
С о д е р ж а н и е**

**ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА**

Маймакова А.Д. Двужычие: родной язык и неродной.....	3
Керимбаев Е.А., Ергубекова Ж.С. Этномәдени концептілердің қазақ батырлар жырындағы жүйесі.....	6
Ахмедов А. Фонетический состав Джалилабадских топонимов, отраженных в источниках и картах.....	10
Айтекова Ф.Х. Концепт как основа языковой картины мира.....	13
Бияздықова Ә.Ә. Бата-тілектердегі «бақыт» концептісінің танымдық сипаты.....	16
Salykhova B., Balgazina B. Learning languages: information and communication tools.....	19
	21
Әділова А.С. Көркем мәтіндегі колоративтер символикасы.....	25
Исаева А.Х. Начальные сочетания согласных в фонетической структуре слога русского, английского и азербайджанского языков.....	27
Мамалиева С. Особенности определения понятия «переводимость»... Кадырова Г.Р. Структура речевого акта в аспекте лингвистической прагматики.....	30
Шыныбекова Айж. С., Саметова Ф.Т., Шыныбекова Айм. С. Қазақ драмасындағы сөйлесімнің гендерлік сипаты.....	34
Садықова Р.К. Түр-түс концептісінде қазақ халқының мәдениетінің көрінісі.....	38
Межакова И.В. Лингвистические исследования гендера в языке.....	41
Рахымжанова С.Қ. Шетел тілін оқыту мазмұнының мәдени танымдық компоненті.....	44
Алиева Э. Происхождение, общественная ценность и художественная форма поговорок.....	47
Салаева Ф.В. Бакинская школа фразеологии. История и современность....	50
Өтесбаева Ж.М. Тілдегі интонацияның бағыт-бағдары.....	52
Гулиева Я. Тюркские языки, их географическое и научное разделение в произведении Махмуда Кашгари «Дивану лугат-ит-тюрк».....	56
Мамедова Р. Структурно-семантические аспекты диалоговой и монологической речи в современном азербайджанском языке.....	60

**ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ**

Балтабаева Г.С. Қазіргі қазақ прозасындағы ұлттық идеяның көркем бейнеленуі.....	64
Шинтемирова А. Фольклор как отражение духовной культуры казахского народа.....	67
Токсамбаева А. М.Көпейұлы шығармашылығындағы рухани бастау көздері.....	71
Асқарова Г. Жүсіп Пайғамбар және «Шыншыл Жүсіп» қиссасы.....	74
Леонтьева А.Ю. Миф об Орфее и Эвридике в эстетике акмеистов.....	77
Блатова С.М. Билингвизм в современной литературе Казахстана.....	80
Ауелбекова Ш.Е. Ахмет Байтұрсынұлы – ғұлама ғалым.....	83
Abdullayeva I. Symbolic characters in the poetry of Edgar Poe and their literary features.....	88
Тоқшылыкова Г. «Дала Илиадасының» зерттелу тарихы.....	91
Омарова Ж.А. Б.Момышұлының «Ұшқан ұя» шығармасындағы әже-ана бейнесі және ұлттық тағылым.....	94
Агибаева С.С. Солярный миф в романе «Хроники заводной птицы» Харуки Мураками.....	96
Гасанова И. Вечная проблема добра и зла в романе М.Булгакова «Мастер и Маргарита».....	99
Mirkarim Huseyni. Comparative analysis of views of Mutanabbi and Sadi	102
Ибрагимова Ч. Театральность в романе В.Набокова «Приглашение на казнь».....	106

**Серия «Филологические науки»
№3 (41), 2012 г.**

Периодичность – 4 номера в год.
Выходит с 2000 года.

Главный редактор:
д.филол.н., проф. Б.Абдигазиев

Зам. гл. редактора:
д.пед.н., проф. Ф.Ш. Оразбаева

Научные редакторы:
д.филол.н., проф. Т.С. Тебегенов,
д.филол.н., проф. С.Д. Абишева

Члены редколлегии:
д.пед.н. С.Б. Бегалиева,
д.пед.н. Р.А. Шаханова,
д.филол.н., проф. К.И. Мирзоев,
д.филол.н., проф. Б.Касым,
д.пед.н., проф. Г.А. Кажигалиева,
д.п.н., проф. Ж.К. Балтабаева,
доцент Е.В. Казарцев (Россия),
Г.Л. Нефагина (Польша),
проф. А.К. Киклевич (Польша),
Н.И. Ишкеев (Кыргызстан),
проф. Спендель Джованна (Италия),
проф. Хатрани Алтынчач (Турция),
проф. Мехмет Куталмиш (Турция),
проф. И.З. Белобровцева (Эстония),
проф. Барри Пол Шерр (США),
д.пед.н. Чан Дин Лам (Вьетнам)

Ответственный секретарь:
к.филол.н. А.Д. Ибраева

© Казахский национальный педагогический университет им. Абая, 2012

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и информации РК
8 мая 2009 г. №10109-Ж

Подписано в печать 26.12.2012.
Формат 60x84 1/8. Объем 17,5 уч-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 430

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического
университета имени Абая

**ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ**

	109
Обернихина Г.А. УМК по литературе [профильный уровень] в условиях внедрения в России государственных стандартов нового поколения.....	113
Қарағұлова Б.С. Ұлттық терминологияны оқыту арқылы жастардың бойында патриоттық тәрбие қалыптастыру.....	116
Искакова Л.М. Интернет-ресурстарын ағылшын тілі сабағында қолдану..	118
Молдабаева Қ.Е. Оқыту процесінде модульдік технологияның пайда болуы.....	120
Есмуратова Г.Ж., Есеркеева Д.А. Использование символов в работе с учащимися для формирования лексических и первичных грамматических умений в иностранном языке.....	122
Жақыбаева А.Т., Қосанова Г.А. Шет тілін оқытуда эстетикалық тәрбиенің орны.....	125
Тасығанов А. Логика мен грамматикадағы ортақ заңдылықтар.....	129
Талдыбаева А.К. Шет тілі сабағындағы ойынның рөлі.....	130
Нуганова Р.Б., Искакова Л.М. Методики преподавания английского языка.....	134
Жанкушков Б.О. Применение интерактивных методов в обучении.....	136

ЖУРНАЛИСТИКА

Сабитова Ш.А. Употребление присоединительных конструкций в разных типах текста и жанрах.....	139
---	-----

УНИВЕРСИТЕТКЕ ЕҢБЕГІ СІҢГЕН ҰСТАЗДАР

Ибраева А.Д. Ұстаз тағалымы.....	
---	--

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысының «Филология ғылымдары» сериясы ғылыми жұмыстардың негізгі нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне енгізілген.

На основании приказа № 1082 от 10 июля 2012 года Комитетом по контролю в сфере образования и науки республики Казахстан Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филологические науки» внесен в перечень изданий для публикации основных результатов научной деятельности.

ТІЛ БІЛІМІ ЛИНГВИСТИКА

ДВУАЗЫЧИЕ: РОДНОЙ ЯЗЫК И НЕРОДНОЙ

А.Д. Маймакова – к.филол.н., доцент кафедры практического русского языка КазНПУ им. Абая

В современных условиях, когда происходит возрождение национального самосознания, особую актуальность приобретают вопросы национальных отношений и языковой политики, и в частности проблема дву- и многоязычия.

Двуязычие, являясь определяющим фактором социально-политического развития общества в различных странах мира, заключается «в массовом использовании двух языков в процессах общения, когда человек вынужден переходить с одного языка на другой в зависимости от того, где и с кем общается» [1, с. 126].

Рассматривая феномен двуязычия в психолингвистическом ключе, А.А. Потебня отмечал: «Чело-век, говорящий на двух языках, изменяет вместе с тем характер и направление течения своей мыс-ли... Это может быть сравнено с тем, что делает стрелочник, переводящий поезд на другие рельсы. Если два или несколько языков довольно привычны для говорящего, то вместе с изменением содер-жания мысль невольно обращается то к тому, то к другому языку» [2, с. 165].

Известно, что лишь в двадцати двух странах мира проживает одноязычное население. В остальных странах существует дву- и многоязычие.

Понятие двуязычия всегда отличалось нечеткостью, размытостью содержания, а в последнее десяти-летие «еще и облеклось ореолом социальных страстей немалого накала» [3, с. 91]. Оставив в сторо-не идеологические «созначения», которые сопутствовали этому понятию в советское время и сопут-ствуют в определенном смысле и сейчас, попытаемся остановиться на тех проблемах, которые возни-кают в связи с двуязычием.

В условиях двуязычия языки могут противопоставляться как родной и неродной.

Однако в толковании понятия «родной язык» существует несколько подходов (в соответствии с тем, какой критерий – социальный, функциональный, этнический, культурный, психологический – является доминирующим). Они суть следующие: 1) родной язык – это «язык нации, язык предков, который связывает человека с его народом, с предыдущими поколениями, их духовным миром» [1, с. 120]; 2) родной язык – первый язык, который усваивает ребенок в процессе общения с матерью; 3) родной язык – это язык, которым человек «владеет с максимальной глубиной и полнотой, на котором легче, быстрее и проще ... ему мыслится, который является для него наиболее удобной и привычной формой выражения мысли и языкового общения» [4, с. 9]. При таком допущении, утверждают сто-ронники данного подхода, человека, не владеющего своим родным языком, нет и не может быть в принципе; иное дело, что это может быть язык не его «кровного этноса»; 4) родной язык – «некто-рый суперязык, состоящий из самых различных семиотических слоев (вербальный, кинесический, проксемический, вторичных знаковых систем и т.д.), как способ экспликации любых – ментальных и нементальных (орудийных) – форм сознательного и бессознательного (сверхсознательного), а также скрытых и явных категорий, лежащих в основе тех или иных конфигураций этнической картины мира (образов этнического сознания)» [5, с. 10-11]. Такое сложное, «расширительное» истолкование понятия «родной язык», объясняя многообразные исключения, еще более размывает существо данно-го понятия, позволяя подвести под него все, что угодно.

Как видно из изложенного, понятие «родной язык» является достаточно сложным и неоднознач-ным, его понимание приобретает особое значение в современных условиях, когда возросшее нацио-нальное самосознание с необходимостью ставит вопрос о защите этнического суверенитета и сохра-нении духовного наследия, объединяющего поколения. Возникает и естественная реакция на оттор-жение и непринятие положения о «двух родных языках», столь широко и зачастую бездумно исполь-зовавшееся в советское время.

Существование двух родных языков невозможно уже потому, что способом организации когни-тивных процессов и структур может быть только один язык, «который ребенок усвоил в процессе биологического отчуждения от матери и перехода к социальному общению с ней (и другими окружа-ющими его людьми)» [6, с. 17]. Неслучайно поэтому родной язык часто называют «материнским» языком (ср. в казахском языке: *ана тілі*; в немецком языке: *Muttersprache*), в буквальном смысле сло-ва ‘полученный с молоком матери’, что облакает его своеобразной аурой почтения.

Даже в случаях одновременного приобретения двух родных языков с младенчества как

одинаково первоначальных, исходных в процессе становления умения мыслить (чаще методом «один человек – один язык»), по А.М. Шахнаровичу, родным следует считать язык матери [6, с. 17-18].

Иное дело – окажется ли материнский язык языком того народа, к которому принадлежит ребенок. Для того чтобы родным автоматически не считать язык этноса, ученый предлагает ввести понятия «актуально родной язык» и «потенциально родной язык». Актуально родным называется язык этноса, совпадающий с языком матери. Язык народа, к которому принадлежит ребенок, окажется потенциально родным в том случае, если ребенок усвоил от матери не свой национальный язык [6, с. 18].

Таким образом, родной язык – это материнский язык, язык, благоприобретенный в условиях общения младенца, прежде всего с матерью. Возможно, неслучайно известный педагог Я.А. Коменский разработал проект «Материнской школы» [7], которая и является «материнской» потому, что имеет место для воспитания ребенка до шести-семи лет в семье под влиянием и воздействием матери, когда закладываются основы родного языка.

В норме, отмечает В.Г. Костомаров, у человека не бывает двух материнских языков, подобно тому как не бывает у него двух родных матерей. Вполне возможно, что «выученный язык ... может стать в жизни человека важнее родного, который, однако, и при забвении остается матерью, пусть и менее любимой, чем мачеха» [8, с. 11].

Толкование родного языка как языка матери, несомненно, имеет глубинную мотивацию, ибо роль матери в рождении и становлении человека несравнима ни с чем. Известно, что как предпосылка идентификации личности родной (материнский) язык в виде определенных ритмов и речевых интонаций проявляется уже в утробе матери – под влиянием ее речи, а позже – баюканья, колыбельных напевов. При этом следует отметить, что у конкретного ребенка нет генетической предопределенности к конкретному языку. Ребенок рождается со способностью к членораздельной речи, к (звуку) речевому общению. Родной язык входит в ребенка путем природных шагов одновременно с развитием мышления. Начальный этап «научения» языку, как было сказано выше, осуществляется в результате влияния родителей, методом «глаза в глаза» и не имеет аналогов в филогенезе.

Родной язык парадоксально растворен в мировидении ребенка (и взрослого). Известный педагог Я.С. Гогешвили писал, что родной язык «своими корнями глубоко сидит в человеческом организме, вся природа человека пронизана им. Родной язык – это драгоценное орудие, созданное природой соответственно психологическим и физиологическим строением человека. Каждому от рождения присуща способность легко изучить и глубоко знать свой родной язык, как соловью прирождена способность соловьиного пения. Только родной язык, родная речь правильно, со всеми оттенками выражает каждую мысль ребенка, его представления, чувства и движения его души» [9, с. 25].

Именно родной (материнский) язык становится первой естественной формой существования и выражения эмоций ребенка (и взрослого). Доказательством тому являются многие факты. Это и предпочтительность, которое отдается родному языку билингвами при выражении самого интимного, самого сокровенного, личностно-значимого. Это и так называемая «языковая ностальгия», внутренний эмоциональный дискомфорт людей, вынужденных длительное время пребывать вне стихии родного языка. Это, наконец, и «возвращение» к родному языку билингвов (и мультилингвов) в экстремальных и не контролируемых сознанием состояниях (перед лицом опасности, в спешке, в возбуждении, в полу-сознании и т.д.).

Весьма интересный материал для понимания феномена родного языка (и усвоения неродного языка) представляет современная нейролингвистика.

Известно, что человеческий мозг характеризуется функциональной асимметрией: система языковых обобщений и мышление в языковых понятиях связаны преимущественно с левым (речевым) полушарием, а конкретно-образное мышление – с правым [10; 11, с. 328].

Соотношение этих двух типов мышления (относительное доминирование того или другого) в значительной степени определяет индивидуальные особенности людей, психологическое отличие между ними, различия в характере мировосприятия и поведения.

Интересными в этом плане представляются результаты экспериментального исследования, проведенного японским профессором Т.Цунодой. Изучая восприятие различных типов звуков представителями различных языковых коллективов (японцами, китайцами, корейцами, вьетнамцами, с одной стороны, и англичанами, французами, испанцами, итальянцами, с другой), ученый обнаружил различный характер доминантности полушарий головного мозга при восприятии гласных звуков. Носители восточных языков проявляют доминантность левого полушария на гласные, в то время как носители западноевропейских языков – правого. По мнению

исследователя, причины этого кроются в следующем: в восточных языках имеется много слов, состоящих только из гласных и слов, состоящих из двух или более гласных и согласных; гласные в этих языках столь же важны в узнавании слов, как и согласные; поэтому они и обрабатываются левым полушарием. В речевом полушарии носителей восточных языков (напр., у японцев) локализуется не только языковая, но и эмоциональная и логическая функции. Между тем как у носителей западноевропейских языков наблюдается разная локализация эмоциональной и логической функций: логическая функция локализована в левом (речевом) полушарии, а эмоциональная – в правом. Левополушарная доминантность у носителей восточных языков укрепляется по мере развития речевой способности и накопления эмоционального опыта. Подобным же образом укореняется правополушарная доминантность у западных европейцев [цит. по: 12, с. 12].

Таким образом, ученый делает вывод о том, что родной язык формирует уникальную культуру и психический склад каждой этнической группы.

Выводы японского исследователя не только представляют большой интерес для науки, но и нуждаются в дальнейшем развертывании, а также дополнительной экспериментальной разработке.

При двуязычии для характеристики социального статуса языков наряду с понятием «родной язык» используются понятия «неродной язык», «иностранный язык»; «первый язык», «второй язык». Это пары соотносимых понятий, компоненты которых противопоставлены по принадлежности к определенному социуму: «родной язык» – «неродной язык», «иностранный язык», а также по времени усвоения: «первый язык» – «второй язык». В действительности между данными парами понятий может и не быть прямого соответствия: «первый язык» = «родной язык»; «второй язык» = «неродной язык» («иностранный язык»), поскольку для билингва могут оказаться родными и первый язык, и второй язык; второй язык может вытеснить первый по времени усвоения язык, т.е. стать доминантным (основным). Второй язык может быть для индивида неродным и изучаться в учебных условиях (напр., русский язык в казахской школе), иностранный язык иногда бывает хронологически третьим или четвертым языком, т.е. соотношение вышеуказанных пар понятий может быть самым различным, а значит более сложным.

Понятия «неродной язык» и «иностранный язык» обычно различают на том основании, что неродной язык – «язык, употребительный в той общности, в которой развивается ребенок; это язык национального меньшинства, государственный или официальный язык (для тех, для кого он не является родным), язык межкультурного общения. Если же носителей данного языка в языковой среде нет или практически нет, то это – иностранный язык» [13, с. 219].

Понятия «неродной язык» и «иностранный язык» могут не различаться в том случае, если неродной язык рассматривается как родовое понятие, включающее понятие языка межнационального общения и иностранного языка, изучаемого в языковой среде и вне ее [14, с. 5].

Н.В. Имедадзе предлагает трактовать второй язык как условный термин для обозначения любого усвоенного языка, кроме родного. Говоря о том, что понятие «второй язык» логически невозможно без понятия «первый язык», она акцентирует внимание на том, что характеристика любой формы усвоения второго языка должна строиться на сопоставлении с процессом овладения первым языком. При этом, прежде всего, важны изменения, происходящие в психике в процессе развития речи на первом языке, в результате которых индивид приступает к изучению второго языка как «говорящее (и мыслящее) существо» [15, с. 5].

Таково в обобщенном виде содержание проблем и ключевых понятий, которые нам представляются важными в связи с дву- и многоязычием и в особенности с исследованием психолингвистического аспекта овладения неродным языком.

1. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 218 с.
2. Потебня А.А. О национализме // Потебня А.А. Мысль и язык. – Киев, 1993.
3. Фрумкина Р.М., Мостовая А.Д. Овладение неродным языком как обучение знаковым ситуациям // Вопросы языкознания. – М., 1990. – №5. – С. 90-100.
4. Ібрагімов Г.Х., Зачесов К.Я. О понятии «родной язык» // Русский язык в национальной школе. – М., 1990. – №8. – С. 8-11.
5. Сорокин Ю.А. В чем же суть понятия «родной язык»? // Русский язык в национальной школе. – М., 1990. – №9. – С. 9-11.
6. Шахнарович А.М. Родной язык: онтогенетический подход // Русский язык в СССР. – М., 1991. – №7. – С. 16-18.
7. Коменский Я.А. Материнская школа. – Набережные Челны, 1995.

8. Костомаров В.Г. Еще раз о понятии «родной язык» // *Русский язык в СССР*. – М., 1991. – №1. – С. 9-15.
9. Гогебашили Я.С. *Устои народности: Избранные педагогические сочинения*. Под ред. Константинова Н.А. – М.: АПН РСФСР, 1954. – 235 с.
10. Иванов Вяч. Вс. *Чет и нечет: Асимметрия мозга и знаковых систем*. – М.: Советское радио, 1978. – 185 с.
11. *Лингвистический энциклопедический словарь*. Гл. ред. Ярцева В.Н. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
12. Брабин Г. *Родной язык и мозг // Курьер ЮНЕСКО*. – М.: Париж, 1982. – №3. – С. 10-13.
13. Леонтьев А.А. *Основы психолингвистики*. – М.: Смысл, 1997. – 287 с.
14. Зимняя И.А. *Психология обучения неродному языку (на материале русского языка как иностранного)*. – М.: Русский язык, 1989. – 219 с.
15. Имададзе Н.В. *Экспериментально-психологические исследования овладения и владения вторым языком*. – Тбилиси: Мецниереба, 1979. – 229 с.

Түйін

Мақала қостілдік мәселесіне және оған қатысты «ана тілі», «өзге тіл», «шет тілі», «бірінші тіл», «екінші тіл» ұғымдарға арналған.

Summary

Paper is devoted to the problem of two-language and connected with it key words as native language, non-native language, foreign language, first language and second language.

ЭТНОМӘДЕНИ КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ ҚАЗАҚ БАТЫРЛАР ЖЫРЫНДАҒЫ ЖҮЙЕСІ

Е.А. Керimbaев – ф.ғ.д., профессор,
Ж.С. Ергубекова – PhD докторант

Қазақ эпикалық фольклорының лингвоментальды кеңістігінде «адам» концептілері басты орын алады деп айта аламыз. Бұлай дейтініміз, эпикалық фольклордың басты кейіпкері – адам болып табылатындығында: эпикалық мәтінде адам туралы, адамға қатысты оқиғалар жайында баяндайды. Қазіргі когнитивтік лингвистиканың ұстанымдары бойынша бүкіл тілдің негізгі сипаты – оның антро-поэзектілігі, яғни «Тіл мен адам» біртұтас құбылыс немесе бір құбылыстың екі жағы. Когнитивтік лингвистика, этнолингвистика, лингвомәдениеттану т.б. тіл білімінің салалары антропологиялық лингвистика идеялары, қағидалары мен арналары арнасында қалыптасып дамыды.

«Адам» концептісі – батырлар жырында тікелей «батыр» концептісі. «Батыр» концептісі батыр-дың асынған қару-жарағы, мінген аты, бірге туған бауыры, батырды, яғни балаларын құдайдан сұрап алған атасы мен анасы, сүйген аруы концептілерімен толығады. Сонда «батыр» концептісі тек жеке бір өзі емес, оны қоршаған ортасымен берілуі тиіс, олардың әрқайсысы жеке-жеке концептілер жүйесі болып табылады. Бұл концептілердің біразына мақалада талдау жасалынды. Олар «батыр» концептісінің микроконцептілері болып есептелінеді.

Эпикалық концептілердің өзіндік тілдік көріністері бар, яғни концепт вербалданады (сөз, дискурс, мәтін арқылы), мәтіннің лингвокогнитивтік кеңістігінде репрезентацияланады. Эпикалық «адам» концептілерінің лингвомәдени ментальдік мазмұнында ұлттық құндылық (аксиологиялық) жүйесінің элементтері мен бірліктері орын алған. Эпикалық адамның концептуалдық тілдік моделінің өзі осы тұрғыдан алғанда *аксиологиялық модель* болып табылады, өйткені қазақ этносының адамға деген идеалды көзқарастары осы модельде келтірілген. Концептілерде – күрделі ментальді құрылымдарда да белгілі бір мәдениетке тән мәндер, құндылықтардың доминанттары өз көріністерін береді, ал енді сол аталмыш мәндер мен доминанталар (құндылықтар жүйесінің негізгі ұстанымдары) мәдениеттің белгілі бір типін қалыптастырады және тілде сақталады [1, 5 б.].

Қазақ батырлар жырларындағы элем бейнесінің негізін «адам» концептісі құрылымдайды, өйткені эпикалық жырлардағы барлық оқиғалар, сюжеттер, көріністер қалай болса да, адаммен (эпикалық шығарма кейіпкерлерімен) байланысты болып келеді. Адамға қатысы жоқ деп есептелінген концепті-лердің өзі адамның санасынан, түсінігі, танымы елегінен өтеді, сол себепті мәдениет категориялары мен концептілерінің бәрінде адам, адам таңбасы бар деп айта аламыз.

«Батыр» (эпикалық батыр) концептісінің лексикалық тірегі (өзегі) болып табылатын *батыр* лексе-масының «Қазақ тілі түсіндірме сөздігінде» (II том) берілген анықтамасында былай

делінген: Батыр, ел қамы үшін жаумен сайысқан тарихи қаһарман, эпостық жырлардың геройы, алып ер. *Құртқа сынды сұлуды Қобыландыдай батырға берейін деп жатқанын Қырық бес Қызыл ер хабарын мұның есітті.*

С.И. Жапақовтың «Эпикалық фразеологизмдердің когнитивтік негіздері» атты кандидаттық диссертациясында *батыр* концептісіне мынадай түсінік беріледі: **Батыр**, қаһарман басына дулыға киген, қылыш асынып, қапқан ұстаған алып ер; Тұлпар мінген, найза, қалқан бөктерген, қылыш асынған дулыға киген алып денелі адам; жаудан елді қорғайтын қаһарман [2, 35 б.].

С.И. Жапақовтың көрсетіп отырған «батыр» концептісі объектісінің қарапайым ойсуреті – ойсурет концептісі («мыслительная или наивная картинка мира») батыр лексемасындағы кейбір семалар осы концептіде қайталанып отырады: «алып», «ер», «елді жаудан қорғау», «қаһарман» т.б. [2, 35 б.]. Аталмыш семаларға қатысты «батыр» концептісінің лингвоментальді мазмұнында көптеген когни-тивтік, тілдік, фольклорлық, этномәдени ақпараттар мен мәліметтерді табуға болады, ол ақпараттар мен мәліметтер фольклор мәтіндерінің кеңістігінде және оның сыртында (мәтіндерден тыс) қазақ дүниетанымында, этнос болмысында, рухани және материалдық мәдениетінде табылатыны анық. «Батыр» және де басқа этномәдени эпикалық концептілерінің лингвокогнитивтік (лингвомәдени) мазмұнын реконструкциялауға, яғни жаңғыртуға жоғарыда аталған мәтіндік және және экстралинг-вистикалық лингвоментальді мәліметтердің қажеттілігі айтпасақ та түсінікті. «Эпикалық батыр» концептісінің этномәдени мазмұнын толықтыра қамтитын және сипаттайтын микроконцептілердің құрамында түрлі типтік және тақырыптық микроконцептілер болатыны анық. Мәселен, «Қобыланды батыр» немесе «Алпамыс батыр» жырларындағы батырға қатысты көптеген оқиғалар микроконцепт-сценарийлерге тірек (өзек) болып саналады, өйткені концепт-сценарийлердің лингвокогнитивтік (этномәдени) мазмұны оқиға, іс-әрекет, сюжет арқылы ғана ашылады және сипатталады.

Қазақ эпикалық фольклорындағы «тұлпар» концептісінің фольклорлық мәтінде вербалдануы (тілдік репрезентациясы), бір жағынан, аталмыш концептінің этномәдени лингвокогнитивтік мазмұнын көрсеткен болса, екінші жағынан, «батыр» концептісіне байланысты болғандықтан, осы концептінің де этномәдени лингвокогнитивтік мазмұнын толықтыра түседі.

Эпикалық «батыр» концептісіне қатысы бар тағы бір этномәдени концепті – «қару-жарақ». Эпикалық батыр бейнесінің тұрақты атрибутының бірі және бітегейі – оның қару-жарағы. С.Жапақовтың пікірінше: «Қазақ этносы басынан өткерген бір кездегі лингвомәдени қоғамдастық мүшелерінің ментальды дүниесінде қаһарман модусын, біздіңше а) дулыға, сауыт киген; ә) жау жарақтарын асынған (қалқан, садақ, найза-қылыш, шоқпар); б) қазанат мінген тұлға түрінде көрсетуге болады» [2, 50 б.]. Ер Тарғын жырындағы эпикалық батырдың бейнесін С.Сейфуллин былай етіп суреттейді: «Жал-құйрығы сүзілген, бауырынан жараған, жер тарпып жұлқынған сәйгүлік ат. Ол аттың үстіндегі ақ кіреуке, қынама сауытты, темір дулығалы, алмас қылышын жарқылдатып, желекті найзасын шүйірген жауынгер».

Эпикалық қару-жарақ атауларын, көріп отырғанымыздай, зерттеушілер әдетте екі тұрғыдан қарастырып сипаттайды: 1) этнолингвистикалық зерттеу нысаны ретінде; 2) әдебиеттану, яғни фольклорлық мәтіннің көркемдеуші (поэтикалық) элементтері ретінде.

Ал енді қару-жараққа қатысы бар концепт-сценарийлерде фольклорлық поэтикалық жүйесі арна-сында қарастырылады. Мысалы, академик В.И. Жирмунский өзінің іргелі «Тюркский героический эпос» атты зерттеуінде Алпамыс тартқан алып садақты батыр күші мен ерлігінің бір символы ретінде сипаттайды [3, с. 314]. Эпикалық қаһарманның «теңдесі жоқ» күші мен ерлігіне жау жарағы да сай келеді, яғни садағын ешбір адам тарта алмайды, найзасы «алты құлаш», шоқпары «үш құлаш темір шоқпар», садақ оғының да кереметі сол, қатар қойған кетпен, шоттан да тесіп өтеді. Қару-жарақты, батыр күшін осылай әсірелеп көрсету – фольклор (эпос) мәтіндерінде қолданылатын гиперболизация әдісі немесе фольклорлық эстетикалық суреттеудің бір көрінісі ретінде тану – фольклортанушы ғалымдардың үлесі. Когнитивтік лингвистика кез келген атаудың, соған қатысы бар сюжеттік көрініс-ті лингвоментальды мазмұнын, таным астарын айқындауға күш салады.

Эпикалық этномәдени «батыр» концептісінің ең төменгі (алғашқы) лингвоментальды қабаты – мәдени-генетикалық страты бірінші адам (первопредок), ру-тайпа басы, мәдени қаһарман (культур-ный герой), демиург бейнесіне қатысты қалыптасқан. Осы ең көне мифологиялық бейненің кейбір реликт сипаттары түркі-монғол, соның ішінде қазақ батырлар жырларында эпикалық қаһарманның, оның қару-жарағының, тұлпарының гиперболикалық түрде суреттеуінен аңғарылады.

Бірінші адам (қосмостық масштабындағы) жайындағы ең көне миф (мифтер) бірте-бірте кейінгі дәуірлерде ғажайып ертегілерге трансформацияланған. Соның өзінде аталмыш батыр алыптар жайындағы ғажайып ертегілерінде көне мифтердің мифологиялық негізі сақталынған;

мифтік сипаты «қаһарманның бейнесі, ол алып денелі, «суға салса – батпайтын, қылышпен шапса – өлмейтін» ғажайып адам, оның тұлпары да керемет, адамға тән даналыққа ие, кез келген жәндікке, затқа, адамға айнала алады, батырдың жәрдемшісі, ақылшысы – батырды жау қолынан құтқарады» [3, 217 б].

Алып батырлар жайындағы ғажайып ертегілер кейінірек қаһармандық эпосқа айналғанын аталмыш эпостардағы бейнелердің, сюжеттік оқиғалардың сипатынан аңғаруға болады. Қаһармандық эпоста да батыр керемет күштің иесі, оның «теңдесі жоқ» тұлпары, қару-жарағы бар, сюжет оқиғала-рының кейбір желісі мифтік тұрғыда көрсетіледі.

Р.С. Липецтің байқауынша: «Эпикалық бейнелер көп қабатты: олардың стадиялық, ареалды және этникалық модификациялары белгілі бір заңдылықтарға бағынады. Тарихи аспект тұрғысынан қаһар-ман үшін – алып маг бейнесінен жауынгерлік героизацияға көшу; тұлпарға қатысты – тотемдік ру басынан немесе батырдың пірі – қолдаушысы бейнесінен идеалды транспорттық әскер жануар бейне-сіне ауысу болып табылады. Осы келтірімдердің жеке сипаттары әр эпикалық шығармада кездеседі, статикалық түрінде оларды талдауға болмайды» [4, 3 б].

Бейненің басты сипаты – батырдың бірегейлігі, «еш теңдесі жоқтығы». Басқа қаһармандық жырлардағыдай, батыр балалық шағында небір күшті батыр палуандарды жеңеді, одан асқан күшті жауынгер төңірегінде табылмайды. Поэмада «жалғыз жауынгер» дәстүрлі мотив сақталған. Жырдың басынан аяғына дейін батырдың өзі және де басқа персонаждар ол (Қобыланды) ата-анадан жалғыз екенін, жалғыз өзі жауға аттанғанын немесес соғыс алдында жалғыз өзі қалғанын үнемі айтып келеді; Қобыландының не ағасы не інісі жоқ, сүйенері, жәрдем берері жоқ. Көп жағдай ол жалғыз өзі мыңдаған жау әскерімен соғысады және жау батырын жеңеді.

Қобыланды батыр бейнесін лингвомәдениеттанымдық және лингвокогнитивтік тұрғыдан сипаттау барысында «не себеп Қобыланды батыр жалғыз жауынгер түрінде көрсетіледі», сөйтіп суреттеуге қандай негіз бар деген сауалға жауап беруіміз керек. «Жалғыз жауынгер» мотиві фольклорлық дәс-түрлі мотив деген түсіндірме (жауап) когнитивтік лингвистика мамандарын қанағаттандыра алмайды. Когнитивтік лингвистика тұрғысынан қарағанда, қаһармандық эпостағы әр бейне – ментальды таным, көзқарас, келтірімдердің, рухани тәжірибенің, этнос болмысының сана айнасындағы көрінісі – сондықтан да эпикалық бейне (образ) лингвоментальды құрылым ретінде қарастырылуы тиіс.

Эпостың көптеген сюжеттерінде батыр аты елеулі орын алатынын зерттеушілер атап көрсеткен. Дала халықтарының тұлпарға (жылқыға) деген ерекше көзқарасын А.П. Окладников былай түсіндіреді: «...Бұрынғы замандарда әскери аттың (әскери атты қолдын) маңызы өте зор болған, сондықтан да эпикалық мәтіндерде жылқы (батыр аты) белсенді тұлғалардың бірі. Сонымен қатар, тереңде жатқан тотемистік жылқы культін және қорғаушы-пір жылқы бейнесін ұмытпауымыз керек» [4, 6 б.].

Түркі және монғол халықтарының өткен тарихына көз салсақ, олардың ментальдық танымында атты ер адам жайында мынадай түсініктерді байқар едік: «Түркі және монғол эпосында көшпелілер мен жартылай көшпелілер қоғамына тән мынадай дәстүр айқын байқалады – ер адамға жаяу жүру және атсыз болу жат нәрсе. Бұл дәстүр өте терең тамыр жайған, осыны эпостан ғана емес, сонымен қатар көне жазба ескерткіштерінен де көруімізге де болады. М.И. Артамонов Аммиан Марцелиннің көшпелі ғұндар мен аландар жайында қалдырған мәліметтерін келтіреді: олар туа біткен аттылар екенін және өмір-салты ұқсас екенін көрсеткен. «Аландарда балалар ерте бастан атқа мініп жүреді, жаяу жүруді олар ұят санайды», ғұндар да аттың үстінде өседі және тек ат үстінде соғысады (Артамонов). Көне заманда көшпелілерді кентаврлар деп түсінген (Плетнева). Сондықтан да түркі және монғол халықтарында атты иесімен бірге жерлеу дәстүрі болған; эпоста бұл ереже сақталады – ержүрек жаудың өзін атымен бірге жерлейді (Гесер) [4, 241 б.].

Эпикалық батырды ақ сұңқармен теңестіру зерттеушілердің пікірінше, «тұрақты поэтикалық формула». А.Т.Бактыбаеваның пайымдауынша: «Екі халықтың (қазақ пен орыс) эпосына тән дәстүр – троптарды қолдану. Соның ішінде жыртықш құстарға батырды теңеу троптардың белгілі бір тобын құрайды. Бұл салыстырудың негізінде психологиялық параллелизм құбылысы жатыр, яғни сұңқар іс-қимылдар әрекеттерінің репертуары. Осыған орай айта кететін жай – салыстыру, теңеу үшін тек құстар бейнелері қатыстырылмайды, солармен қоса жануарлар (батыр – арыстан, батыр – бөрі) және өсімдіктер (батыр – богатырь – емен) бейнелер пайдаланылады. Мәселен, Қобыланды сұңқармен салыстырылады. Оның ерекшелігі мынадай антигеа арқылы көрсетіледі: «Сен – сұңқар, біз – қарға». Қобыландының баласы Бөкенбай сұңқар бейнесі арқылы суреттеледі:

Фольклорды поэтикалық жүйе ретінде қарастыратын болсақ, А.Т. Бактыбаеваның бұл тұжырымы өте дұрыс. Алайда, бір кездерде (өте-өте ерте замандарда) қазір фольклорлық, яғни поэтикалық (эстетикалық) шығармалар (мәтіндер) саналатын туындылар мифологиялық мәтіндер

болған, яғни онда мифтік таным мен білімдер орын алған – қазір «миф», яғни «жалған» деп есептелетін дүниелер көне адамдар күмәнсіз сенетін білім – ақиқат көздері болған. Егер «сұңқар» бейнесі сол ежелгі заман-дардан қалған болса, онда когнитивтік лингвистика тұрғысынан бұл бейнеге, бұл теңеуге мүлдем басқа түсінік беруге тура келеді.

Осыған қарағанда, көне түркілер лингвомәдени қоғамдастығында, халық арасында, халық таны-мында кәміл (идеальный) адам немесе батыр, немесе қаған (билеуші) осы негізгі үш сипатқа ие болуы тиіс, яғни бұл идеалды адамның сананы эпикалық батырдың бейнесі аталмыш сипаттарға қатысты сомдалады, сонымен бірге оның жеке басты, қарапайым адами сипаттамалары бір екенін эпикалық көркем мәтіннің мазмұнынан көре аламыз.

Дегенмен, эпикалық батыр – ерекше «теңдесі жоқ» адам. Зерттеуші С.И. Жапақов қаһармандық эпостағы батыр бейнесін «ирреалды бейне» деп атайды: «Эпикалық жағымды қаһармандардың бей-несі белгілі бір стереотиптерге құралады. Қаһарман суға салса батпайды, отқа салса жанбайды, кессе қылыш, атса оқ өтпейді. Бұдан қаһарман ерекше қасиет иесі деген концептуалды семантиканы бай-қаймыз. Эпикалық қаһарманның байырғы тілдік ұжым санасында мұндай ирреалды бейнесінің қалыптасуында өзіндік қисын жоқ емес. Олай болатыны қаһарманның ата-анасы перзент көрмей, «әулие» кезіп, «әулиеге түнеп» әулие-әмбиелердің жаратушы хақтың сұрауымен жалған дүниеге келеді» Сонымен, эпикалық этномәдени концептілер этнос (лингвомәдени қауымдастық) танымы тәжірибесінің белгілі бір нәтижесі мен туындысы болып келеді, өйткені этностың (адамның) танымы мен білімі сөзде, материалдық және рухани мәдениеттің туындыларында, әдет-ғұрыптарда, ритуалдар-да, тілдік мәтіндерде, паремиологиялық және фразеологиялық қорда, жалқы есімдерде т.б. сақталған.

1. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепті, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.

2. Жапақов С.И. Эпикалық фразеологизмдердің когнитивтік негіздері: филол.ғыл.канд.дисс.: 10.02.02. – Алматы, 2003. - 107 б. Липец Р.С. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. - М.: Издательство «Наука», 1984. -262 с.

3. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Ленинград: Изд. «Наука» ленинградское отделение, 1974. - 723 с.

4. Кидайш-Покровская Н.В., Нурмагамбетова О.А. Героическая поэма «Кобланды батыр» // Кобланды батыр. Казахский героический эпос. – М.: Главная редакция восточной литературы. 1975, - с. 9-61.

Резюме

В эпическом фольклоре главным героем является человек: в эпическом тексте повествуется о человеке, о событиях, связанных с человеком. В современной когнитивной лингвистике основной научной парадигмой является антропоцентризм языка, представляющий язык и человека, как целостное явление, или две стороны одного явления.

Summary

The conception of “human” takes the main role in lingvomental space of Kazak epic folklore. The main character of epic folklore is human being: for everything is about human being in epic poems. According to contemporary linguistics the main characteristics of the language is its antropoactuality. This means that “Language and Human being” is one phenomena.

ФОНЕТИЧЕСКИЙ СОСТАВ ДЖАЛИЛАБАДСКИХ ТОПОНИМОВ, ОТРАЖЕННЫХ В ИСТОЧНИКАХ И КАРТАХ

А.Ахмедов – *Институт Языкознания Национальной Академии Наук Азербайджана*

В не языковой литературе и картах наши топонимы всегда были написаны в различных вариантах. Одна из главных причин этого отмеченное совпадение звуков нашего языка с языковыми звуками. При названиях географических имен и этнических имен различные произношения в той или иной степени подвергаются влиянию своего языка. Каждый топоним в Греческих, Сирийских, Арабских, Грузинских, Армянских, Фарсидских, Русских и Европейских источниках отмечается различно. Например: Дербент-Баб Абрам, Гарачай-Черная река, Гара Шехер-Черный город и т.д. Даже бывают такие случаи, что название топонима полностью изменяется. Большинство этих изменений было сделано армянами. Например: Учкиса-Ечмиадзин, Ауридаг-Агрыдагы-Арарат и т.д.

Исторически наша страна привлекала внимание других народов. Большинство путешественников изучавших Азербайджан с разведательными целями исходили каждую пятую нашу землю. Поэтому в их трудах преобладают макро и микро топонимы стратегического значения. До них разрушенные в результате захватов и местных междоусобиц, превратившиеся в микротопонимы, сохранившие свои следы в одном-двух географических объектах этнические названия племен и других топонимы привлекали очень мало. В результате итога из-за некоторых причин играющих важную роль в этноге-незе нашего народа о племенах растворившихся в составе господствующих племен имеется очень мало сведений или же совсем не имеется. Поэтому в результате сегодняшних исследований возникают некоторые проблемы. Например: изучение происхождения сакских, каспийских, хазарских, мучских, дельских, легских и других этносов становится причиной различных дискуссий. С этой точки зрения 17 томный труд Страбона (64//63 до н.э.-23//24 н.э.) «География порождает особенный интерес. В нем он показал народ Кавказской Албании с различными языками, что они говорят на 26 языках и из Албанских племен назвал имена Албанских, Каспийских, Гельских, Легских, Каркарских, Ширакских, Мардских, Зикских, Сакских, Массакедских и других этносов [8. 18]. Не возможно, чтобы эти племена, привлекавшие внимание до нашей эры, не оставили никакого следа.

Со временем в результате исследований было выявлено, что большинство этих этнонимов являются этносы тюркского происхождения. С самого начала не тюркские этносы сохранили на территории Албании свое языковое происхождение (например: удин, хыналык, видук, киркыз и т.д.). Однако, со временем разные племена одного народа (между этими племенами могут быть диалектические различия, растворившись в господствующих племенах, сохранили как память свое племенное название, не привлекающее внимание в современном периоде. В нескольких источниках, указанных нами ранее, эти племена отмечены как древние тюркские племена и этноним «лег» отмечается рядом с этнонимом «гель». Как мы знаем, этноним «как» в источниках отмечается как-лег лек/лэк. Здесь произошло фонетическая замена е>э г>к. В результате этноним утвердился в форме «л к».

Случай перехода с звука «е» на звук «э» один из основных признаков южного акцента Азербайджанского языка.

Топоним связанный с существующем на территории Азербайджана этнонимом «лэк», скорее всего, производное от Этнонима тюркского племени лег//лек. Следует отметить, что палеотопонимы имеющие малый корень (лег, гель, мор, савир, болгар, хазар и т.д.) подверглись очень не большому изменению в фонетическом составе. А это вытекает из того, что малослоговые слова, в том числе, тапонимы как на местном диалекте, так и со стороны пришельцев в произносятся правильно. Последующее изменение же результат длительно протекающих фонетических случаев, процессов. Наряду с этнонимом «лэк» привлекает внимание и отмеченный выше этноним «Гель». Из исследований можно прийти к такому выводу, что этот первоначальный этноним свое название сохранения в названии племени именуемого «гиларлы».

Как видно, корень этнонима «гиларлы» составляет слово «гель//гып». Здесь произошла фонетическая замена е>э. Отличительный, для южного, восточного и северного акцентов Азербайджанского языка случай е>и нашел свое отражение и в языке надписей памятников. Это звуковое совпадение одна из древних фонетических особенностей тюркских языков. По М.Кашгария, ел-ие, еки-ики, йер-йир и др. означает, что Огузы и килгаки говорили «геми» и «геми», другие тюрки «кими» [3. 159]. Нам так кажется, что рассматривая палеотопонимы, подходить к ним с сегодняшней точки зрения не правильно, потому, что они могут иметь смысл с современного взгляда. Первоначальный топоним возникший с каким-нибудь названием не возможно считать

таким же до современного периода. Большинство ойконимов связанных этническим названием проходят путь топонимизации. Например: мор+ан+ ли, лэк+ім, гил+ар или гил+ар+ли и др. В это время звуки внутри топонимо оказывают воздействие друг на друга, а фонетические изменения возникающие в диалекте оказывают влияние на язык.

В источниках и картах этноойконим Куманлы отмечен как Оман и Команлы. Как известно, Коман-лы это кипчакские племена. Они в Данти-Кипчаке смешались с конкармами (кандалы) создали на Востоке кипчакские, в Европе команские, в России половецкие народности [3. 58].

Кипчак, куман и другие кипчакские этнонимы нашли свое отражение в Азербайджанской топонимии. Топонимы проявили себя гласное изменение у>о.

Один из привлекающих внимание ойконимов ойконим Мрилли. Этот этноойконим отмечен в литературе в форме. Инанлы//Иналлы//Инилли.

М.Велили по этому поводу пишет: «Во времена Юнсур паши, то есть в конце XVII века к Шахсеванскому племени присоединились два Сельжукских племени. Они пришли из теперешней Турции (Анадолу): это были племена Байдилли, Иналли [4. 44].

Как видно, в этном этноойкониме сначала произошла обратная адаптация, замена н>л, потом гласное изменение а>и. При проведении исследований становимся свидетелями различных гласных изменений в диалектах. Например: у>о, а>и и др.

Одно из самых древних поселений района Беджереван. Р.аскеров на карте относящейся к V-VII векам отмечал этот город как Бакарван, а на карте VIII-IX веков как Баджереван. [6. 8.]. До XX века топоним Баджереван в литературе пишется в виде Баджераван. А.Диладжар этот ойконим показал как Беджереван [3. 300].

Так, ойконим Бакуан //Бакаван//Баджраван//Бажарван//-Бежереван//Бежиреван, подвергнувшись фонетическим изменениям, прошел длинный путь развития. Здесь корень слова. «Баджа», «Бадж». На последующем этапе, если принять как внутренний протез, в результате буквенного объединения «дж» прибавилась согласнo-гласное присоединение «ра». Так, буквенное объединение «дж» было заменено односвязным звуком «ж». В целом звук «ж» характерный звук для диалектов и акцентов Западной группы. Изменение в составе топонима можно проследить как следующее: Бакуан//Бакаван: здесь была замена у>а и между двумя гласными добавлен звук «в». Это устранило дифтонгкласматику. Бакаван//Баджраван. Несмотря на изменения прошедшие в корнеслова, оба варианта дают одинаково-вышй смысл. Другой вариант «Баджраван»//Бажарван: Здесь в слове Баджраван гласная «а» снова восстановилась и смягчение оказывает свое влияние на топоним. В последнем варианте Бежереван //Бежиреван начинает утверждаться в произношении. Здесь происходит смягчительность а>е, и е>и, гласная «и» выпадает из произношения. В современный период в литературе отмечается как Бежреван, так и Бежиреван.

Древний Хамшара один из древних центров огнепоклонничества. имеется много материально-культурных памятников подтверждающих это. Поэтому, большинство палеотопонимов имеющих в этом регионе связано с огнепоклонничеством. Среди них можно отметить Бежиреван, Лезран, Эчара, Сеидбазар и др. топонимы. Так, из них первая часть ойконима Сеидбазар подвергнувшись различным фонетическим изменениям оказался в современном виде. Топоним подвергнулся следующим изменениям. Начальная форма ойконима была Седебазар.

Седебазар//Сеидебазар//Сеидбазар. Как видно, слово «Сеид» термен очень мастерски адаптирован к слову «седе». Это последствие арабской оккупации и уничтожением арабами любым способом огнепоклонников и их материально-культурных памятников.

Топоним Хамшара топоним связанный с огнепоклонничества. В литературе первоначальная форма этого названия отражается как Хаумаварк. В термине Хаумаварк «хаума», «хаома» название напитка, который огнепоклонники считали святым. Как известно, в религиозных мероприятиях они использовали этот напиток.

О Европейских скифах Геродот отмечает, в своей версии – во время войны кочующих скифов, живущих в Азии, с массагетами, они перейдя Аракс (река Араз А.А.) пришли на Климерскую землю. По городу, «Персы всех скифов называли саками». Согласно древним фарсидским рукописям относящихся к периоду Дарана и Ксерекса, сакалы разделяются на несколько групп: Хаумаварские саки (саки приготавливающие напиток Хаум); мидрагудские саки; заморские саки, засукдские саки [3. 32].

Из исторической литературы известны тйрские племена саков. «Они (греки АА) на территории между рекой Кура называемой Кирус и рекой Араз именуемой Аракс встретились с отрядом принадлежащим к племени Туран. Древние иранцы и греки это население называли саками, скифами, ситами или же сакасами» [2. 27-28].

Как мы знаем, равнинная территория охватывающая Юг и Север Араза, включая озеро Мугань, с III век до н.э. известна под названием Баласакан.

Топоним под одинаковым названием Хамшара можно встретить в трудах А.А. Бакиханова «Гюлистаны-Ирем [1. 3]. С.Кязимбекова «Джавахирнаме Ленкорань [7]. Географ Хамдулл Газвини этот город тоже отмечает как Хамшара [6. 5].

Историк средних веков Хондамир в произведении «Хабубисийяр» извещает, что Хамшара был обнесен 3-х метровой крепостью [6. 7].

Как видно из вышеприведенных примеров, это название формируясь перешло в другой вид. По нашему мнению, это название прошло следующий путь развития: Хаумаварк//Хаомаварк: здесь себя проявляет гласная замена у>о. Хаомоварк//Хамаварк: Из-за того, что дифтонглизация: Характерна для орфографии нашего языка, звук «о» выпал из состава слова. На последующем этапе топоним целиком подвергся смягчению: Хатаварк//Хамашарак//Хамашара. Здесь звук «ж» в конце слова не смог сохра-нить своего равновесия и выпал из произношения, гласная «а» может быть объяснена дополнением к ойкониму или влиянием смягчения, или же окончанием дательного падежа. Поэтому, главный храм огнепоклонников располагался в городе по названию Гейтепе.

Как и другие племена, болгары также оставили свой след на этой земле. Ойконим пишущийся в литературе и на картах как Гейтепе, насамом деле должен писаться как Булгар-Гейтепе. М.Велили пишет. «Наверное путь движения болгар пролегал через Азербайджан, вдоль Каспия. Потому, что здесь они оставили о себе память в виде реки под болгарским названием и несколько деревень. Например: в Ленкоранской губернии-Булгарчай, Булгар-Гейтепе, в Джавадской губернии «Село Булгаркенд» [4. 35].

Как видно, первый компонент топонима полностью выпал из произношения. Эта вызывающая сожаление причина. Потому, что находка любого древнего элемента служит освещению необходимой темной области и ее утрата порождает сожаление. Безусловно, эта утрата должна считаться недостатком, вытекающим из устной речи.

Один из этноойконимов подвергшийся фонетическому изменению топоним Гаргалы. Карл Канн этот топоним отмечает также как Гаргалы. В источниках корень топонима пишется как карга//карка. Известно, что окончание-лы топокомпонент выступающий в этнонимах как происхождение, принад-лежность. В топонимах произошли изменения к >г и гласная замена а>ы фонетического характера. В результате этого изменения этноойконим превращается в фитоойконим: Гаргалы//гаргылы.

Фонетическое изменение в топониме не слишком влияет на его смысл. Однако фонематическое изменение в корне меняет его смысл. Один из этноойконимов подвергнувшийся этим изменения топонимы Огрувулак и Огрукенд. Топонимы в виде Огурбулак и Огуркенд на сегодняшних картах отмечены как Огрибулак и Огрикенд.

Один из топонимов подвергшийся изменению ойконим Делели. В ходе исследования стало ясно, что начальная форма ойконима не название животного происхождения. Этот топоним связан с назва-нием теле принадлежащий тюркскому племени. В результате воздействия усной речи, местного диалекта и акцента этноойконим превратился в зоойконим. Название, взятое из устной речи в офици-альных учереждениях, литературе и картах было отмечено как знака зоойконим.

Из проведенных начальных исследований можно придти к такому выводу, что большинство наших палеотопонимов нашли свое отражение в других языковых источниках. По этой причине некоторые топонимы будучи не известными были отдалены от своего первоначального смысла и стали следствием различных дискуссионных мнений. Таким образом, они подвергнувшись фонетиче-ским изменениям заняли место на карте мира. Одинаковый топоним на языке разных авторов звучал в различном виде. Это привело к многовариантности в топонимии. Конечно, такие случаи для такого тонкого вопроса создают большие трудности.

1. Бакиханов А.А. Гюлистаны-Ирем, - Баку: Генджлик, 1983.
2. Фазили А. Древняя история Азербайджана в современном Иранском историковедении. – Баку: «Элм» 1970.
3. Азизов М. Историческая диалектология Азербайджанского языка. - Баку. Издательство Бакинского Государственного Университета.
4. Велили М. Азербайджан. – Баку: Государственное издательство.
5. Алиева Р. Азербайджанские топонимы. – Баку: Ганун. 2002. Азербайджана, 1993.
6. Аскеров Р. Джалилабад: вчера и сегодня. – Баку: «Шашикоглы», 1999.
7. Кязымбей С. Джавахирнаме –Ленкорань. – Баку: «Орнек», 2002.
8. Ахмедов Т. Основы Азербайджанской топонимики. – Баку: Издательство БДУ, 1991.

Түйін

Біздің тіліміздегі көптеген палеотопонимдер басқа тілдік дереккөздерде көрініс тапқан. Осы

себеппен де кейбір топонимдер бастапқы мағынасынан алыстап түсініксіз болып, түрлі пікірталастардың негізі болған. Фонетикалық өзгерістерге ұшыраған кейбір топонимдер осы күйінде әр жерлерде кездеседі. Мақала топоним-дер мәселелеріне арналған.

Summary

The majority of ours paleotoponyms found the reflection in other language sources. For this reason some toponyms being not known were remote from the initial sense and became a consequence of various discuss opinions. Thus, they having undergone phonetic changes took a place on the world map.

КОНЦЕПТ КАК ОСНОВА ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА

Ф.Х. Айтекова

В результате взаимодействия человека с миром складываются его представления о мире, формируются некоторая модель мира, которая в философско-лингвистической литературе именуется картиной мира. Картина мира - одно из фундаментальных понятий, описывающих человеческое бытие. В последние десятилетия одной из важнейших проблем когнитивной лингвистики стала проблема отображения в сознании человека целостной картины мира, фиксируемой языком. Картина мира «запечатлевает в себе определенный образ мира, который никогда не является зеркальным отражением мира» [7; 60]; она есть определенное видение и конструирование мира в соответствии с логикой миропонимания.

Человек, приобретая опыт, трансформирует его в определенные концепты, которые, логически связываясь между собой, образуют концептуальную систему; она конструируется, модифицируется и уточняется человеком непрерывно. Это объясняется таким свойством концепта, как способность к изменчивости в сознании. Концепты, оказываясь частью системы, попадают под влияние других концептов и сами видоизменяются. Изменяется со временем и число концептов, и объем их содержания. Последовательность построения концептуальной системы в сознании отвечает принципам логики, с этим связано такое свойство системы, как ее логичность. Это свойство определяет возможность логического перехода от одного концепта к другому, определение одних концептов через другие, построение новых концептов на базе имеющихся.

Логичность системы дает возможность построения внутри ее новых концептов, не усваиваемых из актуального опыта, а перешедших в сознание посредством языка. Этим объясняется возможность введения в концептуальную систему человека абстрактных понятий. Такую информацию невозможно ввести в систему без языка.

Говоря о концептуальных системах, мы можем выделить следующие этапы их формирования в сознании человека: невербальный (доязыковой) и вербальный (языковой); и такие их свойства, как изменчивость (это свойство связано с накоплением опыта и приобретением новых знаний) и логичность (это свойство связано с особенностями процесса построения концептуальной системы в сознании).

Термин «картина мира» возник в рамках физики на рубеже XIX-XX вв. С 60-х гг. прошлого века проблема картины мира стала рассматриваться в рамках семиотики при изучении первичных моделирующих систем (языка) и вторичных систем (мифа, религии, фольклора, поэзии, кино, живописи, архитектуры). Картина мира - реальность человеческого сознания, и человек делает ее создание целью своей жизни: «Человек стремится каким-то адекватным способом создать в себе простую и ясную картину мира для того, чтобы в известной степени попытаться заменить этот мир созданной таким образом картиной. Этим занимается художник, поэт, теоретизирующий философ и естествоиспытатель, каждый по-своему. На эту картину и ее оформление человек переносит центр тяжести своей духовной жизни...».

Таким образом, мировидение каждого народа складывается в картину мира: «Каждая цивилизация, социальная система характеризуется своим особым способом восприятия мира» [1; 16]. Отсюда следует, что менталитет любого лингвокультурного сообщества обусловлен в значительной степени его картиной мира, в которой репрезентированы мировидение и миропонимание ее членов.

Понятие картины мира (в том числе и языковой) строится на изучении представлений человека о мире. Если мир - это человек и среда в их взаимодействии, то картина мира - «результат переработки информации о среде и человеке» [9; 5] в его взаимодействии опять же с человеком. Человек не склонен замечать те явления и вещи, которые находятся вне его представлений о мире.

Явления и предметы внешнего мира представлены в человеческом сознании в форме внутреннего образа. По мнению А.Н. Леонтьева, существует особое «пятое квазиизмерение», в котором представлена человеку окружающая его действительность: «Это - «смысловое поле», система значений». Тогда картина мира - это система образов [4; 76].

М.Хайдеггер писал, что при слове «картина» мы думаем, прежде всего, об отображении чего-либо, «картина мира, сущностно понятая, означает не картину, изображающую мир, а мир, понятый как картина» [8; 89].

Картина мира, которую можно назвать знанием о мире, лежит в основе индивидуального и общественного сознания. Язык же выполняет требования познавательного процесса. Концептуальные картины мира у разных людей могут быть различными, например, у представителей разных эпох, разных социальных, возрастных групп, разных областей научного знания и т.д. Люди, говорящие на разных языках, могут иметь при определенных условиях близкие концептуальные картины мира, а люди, говорящие на одном языке - разные. Следовательно, в концептуальной картине мира взаимодействует общечеловеческое, национальное и личностное.

Картина мира не есть простой набор «фотографий» предметов, процессов, свойств и т.д., ибо включает в себя не только отраженные объекты, но и позицию отражающего субъекта, его отношение к этим объектам, причем, позиция субъекта - такая же реальность, как и сами объекты. Более того, поскольку отражение мира человеком не пассивное, а деятельностное, отношение к объектам не только порождается этими объектами, но и способно изменить их (через деятельность). Отсюда следует естественность того, что система социально-типичных позиций, отношений, оценок находит знаковое отображение в системе национального языка и принимает участие в конструировании языковой картины мира.

Следовательно, картина мира - целостный, глобальный образ мира, который является результатом всей духовной активности человека, она возникает у человека в ходе всех его контактов с миром. Познавая мир, человек составляет свое представление о мире, т.е. в его сознании возникает определенная «картина мира», или «языковая модель мира». Она включает в себя не только отраженные объекты, но и позицию отражающего субъекта. Так как возникновение картины мира тесно связано с языком и во многом определяется языком, ее называют «языковой картиной мира».

Концептуальная картина мира гораздо богаче, чем языковая картина мира: «Картина мира - то, каким себе рисует мир человек в своей вообразимости, - феномен более сложный, чем языковая картина мира, т.е. та часть концептуального мира человека, которая имеет «привязку» к языку и преломлена через языковые формы» [3].

Отечественные философы (Г.А. Брутян, Р.И. Павиленис) и лингвисты (Ю.Н. Караулов, Г.В. Колшанский, В.И. Постовалова, Г.В. Рамишвили, Б.А. Серебренников, В.Н. Телия и др.) различают концептуальную и языковую картины мира.

Концептуальные картины мира у разных людей одинаковы, ибо человеческое мышление едино. Национальные языковые картины мира - это просто иное их «расцветивание».

Языковая картина мира отражает национальную картину мира и может быть выявлена в языковых единицах разных уровней.

Поскольку язык - важнейший способ формирования и существования знаний человека о мире, то именно язык - важнейший объект исследования у когнитивистов. Совокупность этих знаний, запечатленных в языковой форме, представляет собой то, что в различных концепциях называется то как «языковой промежуточный мир», то как «языковая репрезентация мира», то как «языковая модель мира», то как «языковая картина мира».

Между картиной мира, как отражением реального мира, и языковой картиной мира, как фиксацией этого отражения, существуют сложные отношения: границы между ними «кажутся зыбкими, неопределенными» [2; 271]. Поскольку познание мира человеком не свободно от ошибок и заблуждений, его концептуальная картина мира поэтому постоянно меняется, перерисовывается, тогда как языковая картина мира еще долгое время хранит следы этих ошибок и заблуждений.

В процессе жизни конкретного современного человека языковая картина мира предшествует концептуальной и формирует ее, потому что человек способен понимать мир и самого себя благодаря языку. Именно в языке закрепляется общественно-исторический опыт - как общечеловеческий, так и национальный. С одной стороны, условия жизни людей, окружающий их материальный мир определяют их сознание и поведение, что находит отражение в языке, прежде всего в семантике и грамматических формах. С другой - человек воспринимает мир преимущественно через формы родного языка, который детерминирует человеческие структуры

мышления и поведения.

Живя в языковом обществе, человек обогащает свою концептуальную систему не только благодаря личному опыту, но и благодаря языку, в котором закрепляется общественно-исторический опыт - как общечеловеческий, так и национальный. Последний и определяет специфические особенности языка на всех его уровнях. Это приводит к появлению специфики разных языков, что, в свою очередь, ведет к возникновению специфических языковых картин мира у представителей разных народов. Но существуют также и индивидуальные картины мира, которые несколько отличаются у разных людей.

Картина мира отражается в содержательной стороне языка этноса. Ее анализ помогает понять, чем отличаются национальные культуры, как они дополняют друг друга на уровне мировой культуры.

Э.Сепиром и Б.Уорфом была выдвинута гипотеза, что люди видят мир сквозь призму своего родного языка. Они предположили также, что языки различаются своими «языковыми картинками мира». Из их рассуждений следовало, что люди, говорящие на разных языках, имеют разные типы мышления, и все это не просто связано с языком, а обусловлено им [6].

Б.А. Серебренников, критикуя эту гипотезу Сепира-Уорфа, утверждал, что язык не обладает само-довлеющей силой при образовании языковой картины мира. Нельзя говорить, что разные языки выстраивают разные языковые картины мира в сознании своих носителей, они придают лишь специфическую «окраску», обусловленную значимостью предметов, явлений, процессов, что определяется спецификой деятельности, образа жизни и национальной культурой народа.

Таким образом, мы видим, что языковая картина мира тесно связана с концептуальной системой, а также с языком. Формирующаяся картина мира, отображенная в сознании человека, это вторичное существование мира, закрепленное и реализованное в особой материальной форме - языке. Один и тот же язык, один и тот же общественно-исторический опыт формирует у членов определенного общества сходные языковые картины мира, что позволяет говорить о некоей обобщенной национальной языковой картине мира. Разные языки придают картинкам мира лишь некоторую специфику, некоторый национальный колорит, что объясняется различиями в культуре и традициях народов.

1. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. - М., 1984.
2. Караулов Ю.Н. Обица и русская идеография. - М.: Наука, 1976.
3. Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика - психология - когнитивная наука // ВЯ, 1994, №4.
4. Леонтьев А.Н. Психолингвистические вопросы сознательности учения // Изв. Акад. пед. наук РСФСР. Вып. 7. - М., 1947.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология. - М.: Academia, 2001.
6. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. - М., 1993.
7. Серебренников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. - М., 1983.
8. Хайдеггер М. Искусство и пространство // Самосознание европейской культуры XX века. - М., 1991.
9. Цивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира. - М., 1990.

Түйін

Мақалада тілдің әлемдік бейнесі туралы айтылып, әлемдік бейне тілдік концепт негізінде қарастырылады.

Summary

This article gives notions of picture of the world and language picture of the world and studies the concept as the basis of linguistic picture of the world.

БАТА-ТІЛЕКТЕРДЕГІ «БАҚЫТ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Ә.Ә. Бияздықова – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің докторанты

Ғаламның тілдік бейнесі – шындық болмыс туралы білімдер жиынтығының тілдегі көрінісі. Соған сәйкес әр тіл өзіндік ерекшелікті көрсететін концептілерге ие. Этностың ұлттық ерекшелігі мен тәжірибесіне, мәдениетіне, аялық біліміне байланысты әр халықтың ғаламдық тілдік бейнесі түрліше болады. Бұл нысанды қарастыру көбінесе когнитивті лингвистиканың үлесінде екені ғылымда білгілі. Тіл білімінде үлкен пікірталас туындатқан «концепт» термині когнитивті лингвистика ғылымының қажеттілігінен ғана туындап қоймайды. Ол – философия, психология сияқты іргелі ғылым салаларының негізгі терминдерінің бірі. Тіл білімінде «концепт» және «ұғым» деген екі атау мағыналас болғанымен, олардың айырмашылықтары бар. «Концептте» энциклопедиялық ақпарат беріледі, яғни ол кең мағынаға ие. «Ұғым» ғылыми білімнің нәтижесін білдірсе, «концепт» сөздің сөздіктегі мағынасымен қатар, «алғашқы формасы (этимологиясы), басты тарихи белгілерін ғана қалдырып, өте ықшам формасын» жинақтаған көпқабатты құрылым. Демек, концепт ұғымдық ақпараттан басқа философиялық, психологиялық, этимологиялық, прагматикалық, мәдени ақпараттарды да білдіреді.

Концептің басты белгілерінің бірі – оның мәдени реңкте болуы. Ол ұлттық ерекше дүниетанымды түсінуде басты компонент болып саналады. «Концепт – этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы шындық болмыс, мәдени құндылық-тары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым». Сол себепті концептілік мәнге ие болатын халық дүниетанымында көптеген танымдар қалыптасқан. Оның біразы ғылыми тұрғыда дәлелденіп, өз бағасын алып үлгерді. Мысалы, «қазақ әйелі», «тары», «ақ-қара», «өзім-өзге», «тіл», «қамшы» т.б. концептілер. Ұлттың дүниетанымында бұдан да басқа концептілік мағынаға ие таным-дар өте көп. Бірақ олар әлі де зерттеуді талап етіп күн тәртібінде тұрған мәселелер. Сондай концепті-лердің қатарына қазақ тіліндегі «бақыт» концептісі жатады. «Бақыт» концептісі кейбір зерттеу еңбек-терде қарастырылғанымен, тілдік тұрғыда, соның ішінде жеке концепт ретінде әлі зерттелінбеген. Сол себепті бүгінгі күннің мәселесі ретінде «бақыт» концептісінің ауыз әдебиетінің бір саласы – бата-тілектердегі көрінісі мен сипатын талдап көруді жөн санадық.

Қазақ халқының ұлттық мәдени игіліктерінің ішінде, елдің рухани қазынасында бата сөздердің мән-мағынасы, қадір-қасиеті айырықша бағалы. Ата-бабамыздың қасиетті өсиеті – бата – замандар мен ғасырлар бойы жиналып, ақыл елегінен өткізіліп тексерілген өмір тәжірибесінің, тарихи санасының даналық қорытындысы, адамгершіліктің ереже-қағидасы іспеттес. «Бата ұғымының түп-төркіні-не барлау жасар болсақ, Құранның бірінші сүресінің аты «фатихадан» туындаған тәрізді. Мұнда Жаратушы мен оның елшісі Мұхаммедке мадақ сөз айтылады», - дейді ғаламдардың бір тобы /1. 5/.

Ал С.Бизақов «Бата сөзі араб тілінен аударғанда «**фатаа**» қайырма немесе қайыру деген ұғымды білдіреді» - дейді /2. 105/. Бұл пікірлерден бата сөзінің ислам дінімен тығыз байланыстылығын көруге болады. Бірінші пікірде қасиетті Құрандағы Фатиха сүресімен байланыстырылса, екінші пікірден аталған сөздің араб тілінен енгендігін көруге болады. Яғни бұл сөздің түп төркіні араб тілімен оның ішінде исламмен тығыз байланысты.

Бата тек қазақ жұртында ғана емес, түркі тілдес және моңғол халықтарында бағзы заманнан дәстүрге, салтқа айналған. Бурят елі мұны «юролы» десе, алтайлықтарда «алқышы», моңғолда «еролы» дейді. Қай халықтың бата-тілегін алып қарасақ та, белгілі бір этикалық, эстетикалық жүйе-мен құрылған бұл қанатты сөздер – халықтың өзімен бірге жасасып келе жатқан ежелгі мұрасы. Ерте кезден жалғасып келе жатқан бата беру, тілек тілеу рәсімі – халқымыздың ұлттық болмысы мен дүниетанымы аясындағы аса бағалы, қасиетті де киелі, мән-мағынасы айрықша ұлттың рухани қазынасының, мәдени игілігінің бірегейі, тәрбиелік мәні аса жоғары ежелгі дана салты. Қазақ батала-рының тақырыптық шеңберінде этика, мораль, ар-ождан, ынтымақ, бірлік, молшылық, қонақжайлы-лық, амандық-саулық сияқты мәселелер қозғалады. Сол себепті қазақ халқының кез келген дәстүрі, салт-жоралғысы, той-томалағы, берекелі ісі мен жақсылыққа толы шаралары батасыз өткен емес. «Батаменен ел көгерер» демекші, халқымыз нәресте дүниеге келгендегі бесік тойында, сүндет тойын-да, қызын ұзатып, келін түсіргенде, үйлену тойында, мейманы келіп мал сойғанда, жаңа күні (Наурыз) туғанда, жүнін жуып, киізін басқанда, тіпті айы жаңа туғанда да бата тілеген.

Осы бата-тілектерде көбінесе мағыналы өмір сүруге, өмірдегі қиындықты жеңуге, дәулетті болуға, қызықты, қуанышты, рахаты мол ғұмыр кешуге, өмірден өз орнын тауып толыққанды тұлғаға айналуға бағытталған концептілік ұғымдар бар. Солардың бірі – қазақ бата-тілектеріндегі

«бақыт» концептісі.

Халық дүниетанымында «бақыт», «бақ» жаратушының адамның белгілі бір іс-әрекетіне қарай немесе жайдан-жай беріле салынады деген түсінік бар. Адамның ең алдымен жаратушыға жалынып бақ сұрайтыны да содан. *«Бата бердім, бақ тіледім», «Алла берсін зор бақты, Аллау әкбар!», «Басыңа бақыт құйылсын», «Бақыттың нұрына шомылып жүргей», «Бағың жансын әуелеп», «Құдай жарылқасын, бақ қарасын, қыдыр дарысын, құт дарысын»* деп жаратушыдан бата тілеуі осының айғағы. Барлық жақсылық пен шаттық тек Алладан ғана келеді деп сенген. Бұл сенім адам баласы жаратылғаннан пайда болған түсінік екені белгілі. Себебі қазақтар ислам дінін қабылдағанға дейін Көк Тәңіріне сиынғаны тарихтан аян. Яғни «бақыт» ұғымы тікелей Алланың тарапынан болатын шапағатпен, жақсылықпен байланысты туындаған түсінік.

«Бақыт» ұғымының этимологиясына үңілетін болсақ, бұл сөз «бақ» және «құт» сөздерінің қосарланып бірігуінен туындаған. «Бақ-құт» сөзіндегі қ және ұ дыбыстары уақыт өте келе дыбыстық өзге-ріске ұшырап (бақ-құт – баққұт – бақұт – бақыт), «бақыт» болып өзгерген. Сол себепті, бақ сөзімен қатар құт сөзінің қолданылуы заңдылық. Жоғарыда келтірілген мысалдардағы «бақ дарысын», «құт дарысын» тіркесі осының бір дәлелі. Ал, мажарстандық белгілі түркітанушы этнограф-лингвист-ғалым Дәуіт Шомфай Қара түркі халықтарының наным-сенім, ырым-тыйымдарын зерттей келе, сол халықтардың тіліндегі «құт» сөзіне талдау жасайды. «Құт» - ислам дініне дейінгі қазақ танымында «рух» дегенді білдірген, ал бүгінгі қазақтар «құт» сөзін «бақыт, береке» мағынасында қолданады» /3/, - деген пікірді айтады. Байлық материалды немесе рухани болуы мүмкін. Осы жағынан келгенде бақ және құт сөздерінің Аллаға деген сенімнен туындаған түсінік екендігі анықталады.

Қазақ халқында қалыптасқан салт-дәстүр, той-думан, іргелі істер жаратушыдан тілек тілеп, бата сұраудан басталып жалғасын табады. Адамгершілік, молшылық, бақытты болашақ, бейбіт өмір, «қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын» шуақты күн – осынау бата сөздердің көпке шашқан шапағаты.

Қазақ баталарының тақырыптық шеңберінде этика, мораль, ар-ождан, ынтымақ, бірлік, молшылық, бақыт, қонақжайлылық, амандық-саулық және т.б. мәселелер қозғалады.

Халықтың ежелгі қонақжайлық салты бойынша, құрметті мейман шаңыраққа ат басын тіресе, оған арнап қой немесе тай сойылады, қонақасы беріледі. Сойыс малы қонаққа көрсетіледі. Себебі ол мал-дың күйін, дені таза екендігін көреді. Қонаққа бата сұратады. Осындай қонақжайлықты көрген қонақ үй иесіне бата берген:

«Әуелі құдай оңдасын, Аруақтарың қолдасын. Бақыт, дәулет, бас пен мал, Басыңа мәңгі орнасын!» немесе *«Бақытты бол, малды бол, қатарыңның алды бол», Бақыт қонып басыңа, Аулақ болсын ажалың. Бақытты бол, малды бол, Бақытыңа мастанып, Бола көрме қанды қол»* деп келетін бата-тілектерді көбінесе қонақ, жасы үлкен қариялар берген. Сый-құрмет көрсеткен үйдің дастарханына арнап, келген қонақ: *«Бата» дедің маған, Бақ дарысын саған, Дастарханнан кетпесін, Адал тапқан тағам»* – деп бата берген. Бата сөздердегі «бақыт» сөзімен қатар айтылатын дәулет, ырыс, ұзақ өмір, амандық-саулық, мал, бала – халқымыздың осы дүниедегі басты қажеттіліктері болып саналады. Әсіресе, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі малмен байланысты болғандықтан, мал оның ең басты байлығы болып есептелген.

Буыны бекіп, қабырғасы қатайып, оқуға немесе ұзақ сапарға аттанған, тіпті кішкентай болса да ата-анасына қолғанат болып, көмегін көрсеткен баласына ата-анасы, жақсы ісіне сүйсінген жасы үлкендері былай деп бата беріп отырған:

«Бағың жозары өрлесін, балам» «Бақ жұлдызың сөнбесін, балам»; «Басыңа бақыт құсы орнасын, балам», Осы батадағы «бақыт құсы» деген тіркес кей жерлерде «бақ құсы», «дәулет құс» деп беріледі. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде: «бақыт құсы» тіркесі (бақ, шаттық) мифтік идиомалық тіркес деп берілсе, «бақ құсы» (бақ, бақыт, дәулет) поэтикалық тіркес деп беріледі /3. 647/.

Халқымыздың салтында құда түсу, қыз ұзату, келін түсіру, некелесу, отау тігіп, шаңырақ көтеру секілді әдемі дәстүрлер орын алған. Аталған салт-дәстүрдің барлығы батасыз жүзеге аспаған. Болашақтың тұтқасы, иесі – ұрпағына амандық, парасаттылық, ізеттілік, мейірім, құт-береке, ұзақ өмір, үлкен табыс, үбірлі-шүбірлі болу – адамзаттың ежелден келе жатқан асыл ниеттері болса керек. Келін түсіргенде: *«Келінің баянды болсын»; «Келінің бақытты болсын»; «Алғаның хан Жәңгірдей бақты болсын»; «Іні қандырып илеген тулақтан мінезің жұмсақ болсын, қарағым»* деп бата берсе, үйленіп жатқан екі жастың тілеуін тілеген жұрт: *«Ер маңдайын баққа бер»; «Бақыттары баянды болсын; «Бақ-дәулет жыл құсындай қатар келсін», «Бақ жұлдызы сөнбесін»; «Бақыты зор отау болсын»* сияқты тілектер тілеп, бата берген. Денсаулық, амандық, ұзақ өмір, үлкенді сыйлау, жылы жүзділік, махаббат, балалы болу секілді тілектер айтыла келіп, осы баянды бақ, бақыт, құт сөздерімен толықтырылып, жинақталып берілген.

Ұлттық дүниетанымда «бармақтай ғана бақ» адамның өмір бойы бақытты болуына жеткілікті: «Таудай талап бергенше бармақтай бақ берсін» деген тілек осыны көрсетеді. Әсіресе, «бақ» көбіне қыз балаға, әйел адамға бағышталанып байқауға болады. «Оның прагматикалық интенциясы әйел бағының тұрмыс құруымен, бала сүюімен айқындалады. Той-жоралғыларда жасы үлкендер жас жұбайларды маңдайынан сүйіп, бақ тілеуі бақ маңдайда жазылады деген түсінікпен ұштасып жатыр: «Маңдайыңа бақ берсін», «Маңдайыңа шаң тимесін», «Маңдайыңнан жарылқасын», «Маңдайың ашылсын» т.б. /3/.

Сонымен қатар, бата сөздердің бір ерекшелігі – ұлыстың ұлы күні – Наурызда берілетін бата. Халқымызда Наурыз – жыл басы, жаңа күн, күн мен түннің теңелуі, жақсы мен жаманның, ақ пен қараның бірігуі, қардың еріп, көктемнің келуі, төрт түлік малдың төлдеп, ауызға ақтың тиюі, жаңа тіршіліктің бастауы. Осы күні үлкендер бір-бірімен амандасып, бата тілеген: «*Ұлыс бақты болсын*»; «*Тілеуіңді беріп, бағыңды ашсын, Айналып келіп ай мен жыл, аман-есен көруге жазсын*»; «*Бақ-дәулет қызығымен қатар берсін*»; «*Бақшаңа бақыт құсы қона берсін*». Осындай тілектердегі ай мен жылдың аман болуы, ақтың молдығы, бәле-жаланың жерге енуі бақыттың келуімен байланысты деген түсінік қалыптасқан. Сонымен қатар халық дүниетанымында ұлыстың ұлы күнінде «Қыдыр атаның келуі» деген мифологиялық түсінік қалыптасқан. «*Қыдыр қолдасын*»; «*қыдыр дарысын*» сияқты баталар осының дәлелі. Қазақ ұғымында Қыдыр – ақ киім киген ойшыл, қасиетті қария түрінде келеді. Ол келген үйге құт дарып, бақыт орнайды деп түсінген. Яғни қыдыр бақ, құт, бақыт секілді танымдарды жүзеге асырушы киелі құбылыс болып саналады.

Бата-тілекті жасы үлкен қария, елді аузына қаратқан абыз, аузы дуалы ақындар берген. Осының дәлелі ретінде Халел Досмұхамедовтың пікіріне жүгінсек, қазақ елінде кең қанат жайған мынадай бір ырым бар: «Өз ісінің әбден төселген, ысылған, тәжірибелі шебері, мәселен, би, ақын, бақсы, зергер және тағы басқалар өздерінің қасиетті өнерін ізбасар шәкірттеріне аманат етіп тапсырғанда ақ батасын береді» /4/. Соның дәлелі ретінде халық аузында «Сегіз серінің батасы», «Сүйінбайдың Жамбылға берген батасы», «Бейсен би батасы», «Нысан абыз батасы» деген тіркестер қалыптасқаны тарихтан мәлім. Олардың берген баталарының өзге баталардан ерекшелігі – тарихта болған ірі тұлғалардың жақсы қасиеттерін бата-тілектеріне қосуы. Мысалы, Сегіз сері ұлы Иманжанға берген батасында: «*Керейде Есенейдей бақытты бол*» десе, Сүйінбай өзінің шәкірті Жамбылға берген бата-сында: «*О, Жамбыл, бата дедің, бердім саған, Бақытты, өмірлі бол, жүргің аман. Соңынан Сүйінбайдың орнын басып, Тіліңнен балың тамсын сорғалаған*» деп айтыскерлігі мен ақындығын бала Жамбылға аманат етсе, Бейсен би Арқалыққа берген батасында: «*Абылайдың алдын берсін, Ер Қазыбек бақытын берсін*»; «*Ескендір Зұлқарнайындай бақытты қылғай, Ай хакім Сүлеймендей тақытты қылғай*»; «*Алғаның хан Жәңгірдей бақты болсын*» деген тіркестер қолданылады. Нысан абыз ер Кебекке берген батасында: «*Адалдан бер, ақтан бер! Пәлекетін жатқа бер! Ер маңдайын баққа бер! Абырой асар жаққа бер!*» – дейді. Халықтың өмірінде болған түрлі тарихи оқиғалардың барысында көптеген тұлғалар өзінің батырлығымен, шешендігімен, елді басқара білу қабілетімен, әншілігімен, ақындығымен ақылдылығымен есте қалса, кейбіреулерінің өмір жолдары халық үшін бақытты ғұмыр болып саналған. Мысалы, халық Қазыбек би, Есеней, Жәңгір хан, Зұлқарнайындарды бақытты ғұмыр кешкен деп түсініп, олардың жақсы қасиеттерін, елді басқара білудегі істерін, тіпті сөз саптауларын үлгі етіп батаға қосқан. Бұдан біз қазақ халқының тұрмыс-салт жырлары, яғни бесік жырынан бастап жоқтауға дейінгі жауһар үлгілері синкретикалық сипат-белгілерге ие екендігін көреміз. Әсіресе, педагогикалық, философиялық ойға, ұлттық бояу нақыштарға толы бата сөздер көпке өнеге /1. 11/.

Қорыта келе, тіл мәдениеттің пайда болуының, дамуының, сақталуының құралы ғана емес, мәдениеттің бір бөлшегі. Сол себепті тіл арқылы материалды және рухани мәдениеттің шығармалары жасалады. Тілімізде ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан ұлтымыздың мұрасы, тәжірибесі, салт-дәстүрі мен мәдениеті көрініс тапқан. Халқымыздың дүниетанымынан, тұрмыс-тіршілігінен мол ақпарат беретін, тағылымдық-танымдық мәні зор, парасатты ойлар мен өнегелі лебізге толы бата-тілектерді мәдениет деп білсек, осы бата-тілектердегі ұлттық болмысты айрықша көрсететін «бақыт» концептісі мәдениетті танудың негізі. Ұлт өзінің шаттығын, жақсылығын, аман-саулығын, қуанышын, материалды байлығын, мамыражай бейбіт өмірін бір ғана бақыт деген ұғымға жинақтап, сыйғызып, мәденеттің асыл қазынасын жасап отыр.

1. *Ақ бата: Бата сөздер / Құраст. Негимов С., Қазыұлы Т. – Алматы: Жазушы, 1992. – 208 б.*
2. *Бизақов С. Көңіл-күй лебіздерін білдіретін сөз орамдары. - Алматы: ТОО «Самара-Принт», 2007. – 308 б.*
3. *Бұхарқызы Х. Жиырма шақты тілде сөйлейтінім рас. // Айқын. 2011. 27 мамыр, - 8 б.*

4. Темірбекова Ш. Бата-тілектердегі негізгі концептілердің мәні. ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы, №3 (119), 2009.

5. Досмұхамедов Х.Д. Қазақтың халық әдебиеті. 1928 жыл.

Резюме

В данной статье рассматриваются концепт «счастье» в казахских пожеланиях.

Summary

In this article written about conception of “happy” in kazakh wishes.

LEARNING LANGUAGES: INFORMATION AND COMMUNICATION TOOLS

B.Salykhova, B.Balgazina – *Almaty (Kazakhstan) Haileybury Almaty British School
Kazakh National Pedagogical University named after Abai*

Strategies and different types of language methods occupy a special place in teaching foreign or second languages. The problem of language learning strategies discussed in cognitive psychology and was first described in the G.V. Yaeger, I.A. Rappaport, "Language and identity" [1]. There are two basic groups of policies that affect the process of language acquisition.

The first group includes:

- Cognitive strategies (used for understanding the material);
- Strategies for memorizing;
- Compensatory strategies (to help cope with the difficulties arising in the process of communication).

The second group of policies associated with the creation of conditions for learning and should help to overcome psychological difficulties in mastering the language. We consider a more detailed look at this group of strategies.

Creating conditions for learning requires not only the material and technical equipment of the institution but also a certain level of professional competence of teachers, the relevant date. Today's dynamic world requires to teachers timely introduction of new techniques and forms of work with students. In this respect, it is important to use the best of what is happening in the world educational space.

Thus, in recent years the British Technology Centre study (Centre for Learning & Performance Technologies) conducting research, which resulted in 2007 in a list of 100 most frequently used teachers (coaches) teaching tools [2]. The survey involved 155 professionals in the field of education, who presented the 10 most frequently used educational tools. The result of processing of these data was the above-mentioned list. All of these learning tools are based on information and communication technologies. For example, this list is familiar to a wide range of user tools such presentation material like PowerPoint, e-mail gmail, Excel, Adobe Acrobat, etc.

In the teaching of various educational tools depends on the technical equipment of schools, so the selection of learning tools should be approached on the basis of real possibilities. In our opinion, for the teaching of Russian as a foreign (second) language is most effective following learning tools: Audacity, Wordpress, Skype, Podcasting and BarCamp. Let us examine them in more detail.

Audacity – free digital sound file editor. The file can be downloaded to your computer at this address: <http://audacity.sourceforge.net/> In addition, we still need a file called “lame_enc.dll”, it can be downloaded from internet.

After installing Audacity into computer, students and teachers can study at home and record the conditions of speech, recite texts, edit files recorded on tape. If necessary, the working papers can be stored in a podcast platforms are widely represented in the virtual world.

Skype – a program that allows you to communicate worldwide via the Internet. The program was developed by Skype Limited. To use the headset with a microphone requires a webcam (if you want to see your companion). The program allows you to:

- individual correspondence, communicate, conduct a group chat;
- call anyone anywhere in the world, and talk on the phone;
- conduct a video conference, see the interlocutor, to hear him / her answer (you can hold the conference without a webcam, then get a conference call);
- send files to your note-book, get news, "go" to other interested students (teacher) conference.

Wordpress – a blogging platform, it can be found at <http://wordpress.com/> Blog - an easy-to-use web site where you can publish your thoughts, interact with people and enjoy many other features. Initially it was used for the conduct of its Internet blog, but blog has a feature-rich. In the world there are so many blogging platforms that are created by different companies, groups of people, but Wordpress is one of the most

convenient, user-friendly sources. It should be noted that this program is available to everyone free of charge and supports the Russian language. The teacher can use in the learning process both collective and individual blogs.

The possibility of using a blog in the learning process are:

- Blog - good assistant to update the information and dissemination;
- The opportunity to provide additional material by reference;
- Discussion and comments not only help to clarify difficult issues, but also to help with group work, contribute to the cohesion of students;
- You can give the right to blog for any student in one blog or student can separately open own blog, for example, when working on the course, degree project, when learning a foreign language (students can articulate and share their homework as podcasts), etc.

Blogging promotes a culture of thinking, writing skills, coherent speech, discussion, etc.

Podcasting (from the iPod and Broadcasting - widespread broadcasting, broadcast) – a way of publishing audio broadcasts (usually in the format MP 3) World Wide Web, in which listeners can subscribe and receive new editions of "transmission" as they appear on the Internet. You can find a lot of striking examples of the use of podcasts for learning English (website BBC Learning English) [3].

BarCamp – non-traditional format of the conference. In another way it is called the "unconference." First BarCamp was organized and conducted by experts in the field of information and telecommunication technologies, but is widely spread throughout the world. A variety of topics covered in barcamp, brings together around students, professionals in the field of new media technologies, researchers, journalists, teachers, etc.

There are some mandatory requirements for the barcamp:

- Creation of a website or blog, on which participants can communicate with each other;
- Virtual register for each participant;
- Participants are spreading information about the non-conference, attracting new members, discuss general organizational matters, prepare own presentation;
- No pre-determined schedule of speeches (all themes will write before the beginning of conference);
- The possibility of simultaneous 3-4, even more sections.

As a result, participants will be those who are really interested in this types of conference, and wants to share project ideas with others. This format can be adapted for the annual student conferences, and organize such a conference during class, inviting students from other groups, courses and instructors.

As you can see, all of the giving above teaching tools at the same time are the tools of learning, and give students an opportunity to not only gain knowledge as a finished product, but also "get" them and implement their projects into practice.

One of the most important issues in the methodology of language teaching is increase a students' motivation for learning. The role of the teacher is huge in the learning process and to increase students' motivation and has a significant impact on the success / failure to study a foreign language.

In relation to the activities there are two types of motivation: internal and external. Internal motivation brings satisfaction with the content of the activity, self-confidence, assertiveness, and external - "works" for a reward or avoiding punishment. The productive motivation has the great importance too, because the subject of professional activities aimed at making of social significance of their work.

Creating blogs, podcasts, etc., give students the opportunity to see the results of their work, who also will be available not only for students but for everyone. Consequently, increasing students' internal motivation, as well as their activity, concerned attitude to training activities and the product of their labour (productive motivation). As a result, the learning process will be closely linked with reality and turn into something more than just training.

It should be noted that these tools of language teaching, in particular, using a web-based technologies in teaching Russian as a foreign language, cannot be compared or confused with distance learning as well as goals, objectives, expected results and the software e-learning are quite different.

1. Yaeger G.V., Rappaport I.A., "Language and identity". - M., 1991.

2. Top 100 Tools for Learning 2008. <http://www.c4lpt.co.uk/recommended/top100.html>

3. BBC Learning English. <http://www.bbc.co.uk/worldservice/learningenglish/webcast/>

Түйін

Мақалада ақпараттық-коммуникациялық технологияларды оқыту үдүрүсінде, әсіресе шетелдіктерді орыс тіліне үйретуде пайдалану мәселелері қарастырылған. Бұл технологиялар үлкен мүмкіндіктерге ие, оқыту стилі-не және студенттерді оқыту әдісіне әсер етеді.

Мақалада ақпараттық-коммуникациялық технологияларды оқыту үдүрүсінде пайдалануға қатысты әр түрлі көзқарастар қарастырылған:

- 1) оқыту материалдарын беру әдісі және түрі ретінде;
- 2) студенттерді ымталандыруды қотеру ретінде.

Резюме

В статье рассматриваются проблема внедрения информационно-коммуникационных технологий в учебный процесс, а именно, в процесс обучения иностранцев русскому языку. Эти технологии обладают широкими возможностями, влияют на стиль преподавания и методы получения студентами знаний.

В статье использование в учебном процессе ИК-технологий рассматривается с разных точек зрения:

- 1) как форма и способ подачи учебного материала;
- 2) как повышение мотивации студентов.

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ КОЛОРАТИВТЕР СИМВОЛИКАСЫ

А.С. Әділова

Әрбір көркем мәтін адамзат қоғамында ұзақ уақыттар бойы қалыптасқан, орныққан мәдениеттің құрамдас бөлігі және оған сол өзі жазылып, өмір сүріп отырған қоғамның әсері қайтсе де болады, сондай-ақ мәтіннің өзі де қоғам мүшелеріне ықпал ететіні сөзсіз, өйткені жалпыадамзаттық қасиеттер мен құндылықтарды уағыздайтын көркем әдебиет ғасырлар бойы адамзат баласының сана-сезімін тәрбиелеп, бағыттап отырады. Қандай мамандық игермесін, қандай салада жұмыс істемесін, өзін жан-жақты білімді, жоғары мәдениетті деп санайтын әр адам көркем шығарма оқуы тиіс, себебі «Адам ана тілін жасынан естуінше үлкендерден үйренеді. Сонан соң тіл танытқыш кітаптардан таниды. Онан кейін **үлгілі жазушылардың сөзін оқып**, өзі іс жүзінде иә ауызша айтып, иә жазып қолданумен біледі» [1: 349], яғни қоғамның белсенді құрылысшылары – студенттер үшін де ұлттық тіліміздің бар байлығы көрініс табатын прозалық, поэзиялық шығармаларды оқудың, олардың вербалды қабатында-ғы түрлі бірліктердің лексикалық, символдық мағыналарын танып-білудің маңызы зор.

Кез келген тілдің лексикасындағы семантикасы жағынан аса бай, ауыс мағынада қолданылуға айрықша қабілетті, символдық қызмет атқаратын ерекше бір топ - түр-түс атаулары. Олардың осы қасиеттерін қазақ қаламгерлері мәтіннің мазмұндық-концептуалдық, мазмұндық-астарлы ақпаратын беруге қолданатыны белгілі.

Қазіргі қазақ ақын қыздарының бірі де бірегейі Гүлнәр Салықбай екені және оның өлеңдері мазмұ-ны, түрі, графикалық ресімделуі тұрғысынан жаңашыл болып келетіні оқырман тарапынан да, әдебиеттанушы ғалымдар тарапынан да әрқашан атап айтылып жүр.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің журналистика факультетін бітірген Г.Салықбаева өткен ғасырдың 80-жылдарының ортасында-ақ алғашқы өлеңдерімен поэзия сүйер қауымды елең еткізіп, әдеби үдеріске еркін, нық басып қосылды. Түрлі басылымдарда тілші болып қызмет атқарған ақынның ерекше бір жобасы «Қазақстан» телеарнасында ұлттық, жалпыадамзаттық рухани құнды-лықтарды уағыздаған хабарлар циклі болды, яғни сол арқылы өз оқырманын, тыңдарманын, көрерме-нін ойландырып, олардың дүниетанымын, ой-өрісін кеңейтуге, Отан, ел, мемлекет, халық алдындағы жауапкершілігін жіті сезінуге, атқаруға ықпал-әсерін тигізді деуге болады.

Қаламгердің адами тіршілігінің әр қилы сәттеріндегі көңіл-күйіне байланысты туған өлеңдері философияға толы, өмірдің жалпы қарапайым заңдылықтары арқылы ортақ түйін жасайды.

Ақын лирикасы сан алуан тақырыпты қамтығанмен, оның басты нысаны – адам, оның сезімдері, сондықтан жақсылық пен жамандықтан, қуаныш пен реніштен, күлкі мен көз жасынан, мейірім мен қаталдықтан тұратын тіршілік деп аталатын үдеріс ұлттық танымы мен өзіндік дара әлеуеті ұштасқан шығармашылығында жаңа, соны бейнелерге, символдарға толы өлеңдер тууына әсер етті. Қаламгер төл туындыларының вербалды қабатында окказионалды, потенциалды сөздер, синкретті тіркестер, фразеологизмдер контаминациясы, мәтінаралық байланыстардың маркерлері - түрлі деңгейдегі цитация, аллюзия, реминисценциялар – жиі кездеседі.

Әрине, кез келген лирикалық өлеңде «...бәрі – мазмұн: сезім мен ойды бейнелеудің кезектілігі, сөздерді таңдау мен орналастыру, сөздердің, фразалардың, синтаксистік конструкциялардың қайтала-масы, сөйлеу стилі, сөйлеу ағынының шумақтарға бөлінуі және синтаксистік мүшеленуі, өлең өлше-мі, дыбысталу жолдары, ұйқас тәсілдері, ұйқас сипаты» [2: 9], алайда сол мазмұн-мағынаны, яғни өлеңнің мазмұндық-концептуалды, мазмұндық-астарлы ақпарын беруде түр-түс атауларының символдық мағынасын Г.Салықбаева жиі пайдаланғанын 2001 жылы шыққан

«Аспандағы аңсарым» атты жинағындағы мәтіндерден көруге болады.

Г.Салықбаеваның екі өлеңі табиғатта кездесетін барлық түр-түс атауларының семантикасына негізделген:

Ақ түс деген – ақиқат қой,
Суық тым.
Жасқанбайды одан ешкім жасында.
Ақ анамнан **аппақ** таңда туыппын
Ақ көбейген жылы жаздың басында
Ақ төсінен **ақ** армандар ішкізіп
Шомылдырды анам **аппақ** көбікпен.
Күнде ертеңге асығушы ем –
түс, қызық -
Аппақ кебін көргенімше өліктен...
Көк аспанға сұрақтарым жиі ұшып,
Көк өзенді мекен еттім мен енді.
Көкше бұлттай бұйра шашым ұйысып,
Көк қағаздан жасай бердім кемемді.
Қызғалдақтан дала кетті өртеніп,
Мен де іліктім жалынсүйер тізімге.
Қашып кетті балалық пен еркелік,
Қызыл жүрек билеп тұрды жүзімде.
Содан кейін жапырақтай сарғайдым,
Содан кейін... ұқсамадым өзіме.
Қазір қалай өртесе де жанбаймын,
Жауын сіңген жүрегіме, көзіме.
Сары түске еніп тілек, арманым,
Өткен түстер өтті **сары** електен.
Ең қызығы, **қара** бола алмадым,
Сары күнге **көк** қосылып кенеттен.
Жасылыммен Мәңгілікке аттанам,
Жол береді **қызыл, сары, ақ** маған.
Мен бақ тапсам, содан ғана бақ табам,!
Мен шаттансам, сонда ғана шаттанам...

Өлеңдегі түр-түс атаулары кейбір тіркестерде өзінің номинативтік мағынасында тұрса, енді бірін-де парадигматикалық, синтагматикалық байланыстары арқылы мағынасы кеңейіп, метафоралық, символдық қызмет атқарып тұрғаны байқалады.

Түр-түстердің косметика мен дизайн, интерьер саласында қолданылатын дәстүрлі жылы және суық деп бөлінісінде ақ пен қара не жылыға, не суыққа жатқызылмайды, сондықтан да ақынның ақты суық деп, оны келесі жолмен нақтылауы оқырманды елең еткізіп, түрлі ассоциациялар тудыратыны даусыз.

Өлеңнің алғашқы екі шумағында **ақ** сын есімі бес рет, ал оның күшейтпелі шырайы үш мәрте қолданылған. Бұл сөз өзінің номинативтік мағынасында және бірнеше туынды мағынада жұмсалған: аяулы, әзіз (**ақ ана**), таң әбден атқан кез (**аппақ таң**), сүт тағамдарының жинақтаушы атауымен тіркесе келіп, мезгілдің перифрастикалық номинативі (**ақ көбейген жаздың басы**), аса бағалы, қымбат (**ақ төсі**), пәк, биік (**ақ арман**), таза, кіршіксіз (**аппақ көбік**). Ақын танымында ақ номинативі жағымды – жағымсыз коннотацияға ие, бұл ұлттық дүниетанымдағы дәстүрлі символикамен сәйкес түсіп тұр.

Келесі шумақ **«көк»** сөзінің семантикасына негізделген, яғни мұнда қазақтың ұлттық дүниетанымына сәйкес және плеонастық тіркес, синтагматикалық қатынастар арқылы тек ақын қаламына ғана тән окказионалды қолданыстар пайда болып, арманшыл, алаңсыз жасөспірім шақтың символына айналған. Аспанның түсі сумен шағылысқандықтан және дәстүрлі **«жас»** ұғымын негізге ала отырып, көк өзен жасайды. **«Көк кеме»** тіркесі, біздіңше **«ақ кеме»**, яғни бұл - ақынның тағы бір өлеңіндегі **«ақ кеме** - прецедентті атаудың - Ш.Айтматов шығармасының семантикасындағы қиялшыл шақпен үндеседі, бұл орайда қазақ тілінде ақ түсті жылқының көк бие, көк айғыр т.б. аталатыны бірден еске түседі.

IV шумақтағы мағыналық ұйытқы сөз төртінші жолда тұрғанмен, оның ассоциациялық өрісіне кіретін **қызғалдақ, жалын сүйер, өртену** лексемаларынан туындаған жас адамның – қуанышты, айналаның бәріне тек сеніммен, үмітпен қарайтын, ширақ адамның бейнесі жүрек сөзімен тіркесте нақтыланады.

V-VI шумақтардағы сарғаю етістігі, сары сөзінің ауыс мағынасы арқылы эмоционалды-экспрес-сивтілігі айқын да жоғары қолданыс пайда болған, олар ақынның өкініш-мұңын, сезімінің кереғарлы-ғын, бейжайлықты вербалдайды, алайда психологиясындағы мұндай күй-қалып ақын жанының қасаңдануына, қатыгезденуіне себеп бола алмайды. Оның дәлелі – алтыншы шумақтың соңғы екі тармағында *сары, көк, қара* түс атауларының қолданылуы.

Соңғы шумақтағы *жасыл* сөзі ұлттық дүниетанымымызда жас, жаңа өсіп келе жатқан деген семантиканы беретіндіктен әрі жас адам, әдетте, таза, пәк болатындықтан, ақын контекстінде ойы, пікірі жаман оймен ластанбаған деген ұғым береді деуге болады.

Жалпы алғанда, ақын қолданысында түр-түс атауларының дәстүрлі семантикасы мен оның тек өзіне ғана тән танымы ұштасып, сабақтасып келіп, әсер-қуаты ерекше өлең туғанын айтуға тиіспіз. Ақынның мына бір өлеңінің мағынасына тоқталсақ:

Бақ атаулы арман етер ақ құсты,
Күннің түсі қызыл емес, Көп түсті.
Жасылы тұр мәңгілікті ән қылып,
Қызылынан жүрегіме шок түсті.

Жапыраққа айналам-ау, тегі, мен,
Жауыр аттай жарау күнге желігем.
Сары түсі сәуле құйып санама
Көңіліме көктем келді көгінен.
Қайдан бітсін қарбаласы қаланың,
Дана мұңға бара жатыр бала мұң.
Сұр түсінен суық тартып қаламын,
Қоңырынан қоңырайып қаламын.

Күннің түсі көп екенін кеш білдім,
Жай тіліне тұсауымды кестірдім.
Көп бояудың біреуіне боялмай,
Ақ көйлегім, неге ғана ескірдің?!

Төрт шумақтан тұратын өлеңде алты түрлі түс атауы мағыналық ұйытқы сөз ретінде қолданылып, қызыл және ақ лексемалары екі реттен қайталанып тұр. Алғашқы шумақтағы *ақ құс* тіркесі ұлттық және әлемдік танымдық кеңістіктен белгілі бақ құсы прецедентті айтылымын еске түсіреді. Ал қызыл түсін күнмен тіркестіру арқылы күнделікті тіршіліктің әр алуан қыры мензеледі. Ұлттық қолданыста-ғы дәстүрлі семантика әлеуеті басқа тілдік бірліктердің эмоционалдылығымен ұштасуы нәтижесінде прагматикалық әсер-ықпалы жоғары мәтін түзілген. Өз көңіл-күйіндегі барлық қалып-өзгерістің кезектесіп, ауысып отыруын түстер атауына тән дәстүрлі семантикамен көрсеткен ақын парадоксал-ды қорытынды жасайды: тіршіліктің сан алуан түйткіліне қарамастан оның ой-ниеті, пікірі, өмірге көзқарасы, адами ұстанымы өзгеріссіз қалғанын көрсетеді, аталған ойымызды дәлелдейтін - *Көп бояудың біреуіне боялмай, Ақ көйлегім, неге ғана ескірдің?!.* Осы жолдар өлеңнің модальділігін, яғни ақынның өзі жазып отырған жайға субъективті көзқарасын білдіреді.

«Сөздің тура мағынасы көркем әдебиетте оншалық үлкен роль атқармайды. Поэзияға керегі – оның қосымша, яки жанама мағынасы. Ал, енді сол сөз әрі тура, әрі қосымша мағыналарында қабат пайдаланылса, - нағыз ғанибет!» [3: 259] деген Қ.Мырзалиевтің пікірін растайтын екі өлеңде де алты түрлі түс атауы символдық мағынада жұмсалған, яғни алғашқысында тек қана қанық түстердің атауы қолданылып, коннотациясы кейде бейтарап, ал осы контексте жағымсыз *сұр* сөзі мен ұлттық дүниетанымда ерекше концепт болып саналатын *қоңыр* түсінің атауы жоқ болса, екіншісінде, керісінше, бұлар ақын танымының тілдік бейнесінде айрықша мәнге ие болып, мәтін модальділігін байқатады. Алайда қаламгердің көптеген өлеңдерінде мағыналық ұйытқы сөз ретінде кездесетін *қара* лексемасы соңғы туындыға енгізілмеген.

Осы орайда айта кету керек, Г.Салықбаева тілінде *қоңыр* сөзі бұдан басқа бір-ақ тіркесте кездесті. Ол – «*қатар-құрбы, замандас адамдар туралы айтылатын*» [4: 11] *ағайынды қоңыр қаз* тіркесі:

Кеттім сенен...
Мәңгілікке байланып.
«Адасасың енді...», - деді Ай налып.
Жаным қалды жаныңменен ұшуға,
Ағайынды қоңыр қазға айналып.

Деректі және дерексіз ұғымдарды – *мен* және *жанды* - қарсы қоюға пайдаланылған тұрақты

тіркес өлең семантикасын қоюлата, байыта түскен.

Ақын тілінде аталмыш түс атауының сирек қолданылуы – **қоңыр** сөзінің ұлттық танымдық көрінісіне ақынның нәзік болмысы да, өршіл рухы да сай келе бермейтініне байланысты болса керек.

Сонымен қатар ақын тілінде **қоңыр** сөзінің ассоциациялық өрісінің перифериялық аймағына кіретін (*қызыл күрең түсті бұта – қызыл қоңыр – қызыл мен қараның араласуынан пайда болған қоңыр түс*) **тобылғы түстес** номинативі де кездесті:

Жаралдың баққа, сорға ма,
Қиялдан туған ертегі ел.
Тобылғы түстес торы бала,

Өзінді ойлап, өртенем деп келетін өлең жолындағы **Тобылғы түстес торы бала** сөзі экспрессия-лы болса да, *қарапайым көптің бірі* деген мағынаға ие болып тұр.

Жалпы, ақын өз шығармашылығында **ақ** және **қара** түстерінің символикасын жиі қолданады, мәселен, қара сөзімен мынадай тіркестер кездесті: *қара жер, қара түн, қап-қара түн, қара бас, қап-қара ұл, қара тас, қара жел, қара нан, қара өлең, қара міндет, қап-қара мұз, қара тон, қара нүкте, қарасұр бұлт, қара шай, қара тамыр, қара көйлек, қара бұлт, қап-қара түтін, қара су, қарадай адал, қара кеш, қара көк түн т.б.*

Халық ұғымында **қызыл** – *оттың, күннің* символы. Сонымен қатар ол *жылу, қан, қыз, жастық, әдемілік, әшекей, ұялу, шешен* деген сияқты өзге де сөздермен ассоциацияланады.

Г.Салықбаева өлеңдеріндегі **қызыл** түс атауы әр түрлі тіркесте кездеседі. Олар: *қызыл кірпік, қызыл тұқыл, қызыл күн, қызыл жүрек, көшенің қызыл көзі, қара судың қызылсары қабығы, қызыл өмір*. Ақынның:

Жүдетсе де дүниенің жыртығы,
Көңілді аулап күннің қызыл кірпігі,
Айдың аппақ сәулесіне оранып,

Мен бақытты бола салам бір күні дегендегі **қызыл** сөзінің тура мағынасы да, ауыс мағынасы да жұмсалып, күннің кірпігі синкретті тіркесіне эпитет ретінде ерекше әсерлі қолданыс жасаған.

Тілімізде *«сұлулық, әдемілік»* мағынасын танытатын *«қызыл шырайлы», «алқызыл гүлдей жайна-ған», «қызыл жүзді»* тіркестері кездесетіні белгілі. Г.Салықбай контекстіндегі **қызыл** бұл семаларды емес, мүлде жаңа мән үстеп тұрған қолданысқа айналған, яғни:

Сені ұмыттым.

Шыныменен ұмыттым.

Қызыл күннің қызығына құнықтым.

Сырты бүтін, іші түтін құлыппын,

Құралуы қиын екен сынықтың деген жолдарындағы **қызыл** сөзі

өзінің номинативтік қасиетінен ажырап, ауыспалы мағынада *әр түрлі көңіл-күйіне бай, күнделікті* деген семаларға ие болып тұр. Ал ақынның:

Бақ атаулы арман етер жоқ құсты,
Күннің түсі қызыл емес, көп түсті.
Жасылы тұр мәңгілікке ән салып,
Қызылынан жүрегіме шок түсті

дегендегі **қызыл** сөзі *«сүйіспеншілік, махаббат»* мағыналарын қамтыса, осы сема екінші бір шумақта **қызыл жүрек** тіркесімен нақтыланады:

Қызғалдақтан дала кетті өртеніп,
Мен де іліктім жалынсүйер тізімге.
Қашып кетті балалық пен еркелік,
Қызыл жүрек билеп тұрды жүзімде.

Ақын өз поэзиясында түр мен түске байланысты тілдік бірліктердің ұлт танымындағы символика-лық мәнін жете түсініп, түйсіне отырып, олардың семантикасындағы әлеует арқылы адам болмысының, тіршілігінің алуан қырын танытқан.

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш // *Ақ жол*. - Алматы: Жалын, 1991. – 462 б.

2. Холишевников В.Е. Анализ композиции лирического стихотворения // *Анализ одного стихотворения*. – Л.: Просвещение, 1985. – С. 5-48.

3. Мырзалиев Қ. Сөз сиқыры, - Алматы: Жазушы, 1982. – 464 б.

4. Кеңесбаев С. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977.

НАЧАЛЬНЫЕ СОЧЕТАНИЯ СОГЛАСНЫХ В ФОНЕТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ СЛОГА РУССКОГО, АНГЛИЙСКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ

А.Х. Исаева – Бакинский Славянский Университет Кафедра иностранных языков

Рассматривая типологические особенности фонологических систем различных языков, а русского, английского и азербайджанского в частности, нельзя не коснуться вопроса о типологии слогов и типов слоговых структур, которые тесно связаны с фонетико-фонологическим строем данных языков и зависят от них.

В рамках настоящей статьи дается небольшая типологическая характеристика начальных согласных в фонетической структуре слога в русском, английском и азербайджанском языках.

Как известно в русском языке существуют все четыре возможных типа слога, а именно: 1) полно-стью открытый, 2) полностью закрытый, 3) прикрытый в начале, и 4) прикрытый в конце, напр.: 1) *a*, 2) *ров*, 3) *да*, 4) *ад*.

Полностью открытый слог состоит из одного гласного и потому не может иметь структурных подтипов. Напротив, остальные три типа слогов имеют ряд подтипов.

Полностью закрытый слог, т.е. начинающийся и заканчивающийся одним или несколькими согласными, имеет следующие подтипы: (согласный обозначен буквой S, а гласный буквой Q): 1) SQSS – *лампа*, 2) SQSSS – *текст*, 3) SSQS – *штат*, 4) SSSQS – *встать*, 5) SSQSS – *штатм*, 6) SSQSSS – *сфинкс*, 7) SSSQSS – *впрямь*, 8) SQSSSS – *(ле) карств*, 9) SSQSSSS – *графств*. Таким образом, включая SQS полностью закрытый слог представлен в русском языке 10 структурными подтипами или разновидностями.

Прикрытый в начале слог (начинающийся согласным и заканчивающийся гласным) имеет следующие четыре подтипа: 1) SQ – *да*, 2) SSQ – *все*, 3) SSSQ – *мзда*, 4) SSSSQ – *встре(туть)*.

Прикрытый в конце слог (начинающийся гласным и заканчивающийся согласным) имеет следующие три подтипа: 1) QS – *ад*, 2) QSS – *акт*, 3) QSSS – *Омск*. Таким образом, в самом обобщенном виде слог в русском языке представлен 18 структурными разновидностями.

В английском языке так же имеются все четыре возможных типа слога: 1) полностью открытый слог, т.е. состоящий из одного гласного, например: *or*, *I*, *a* (*bout*); 2) полностью закрытый слог, т.е. состоящий из гласного в окружении согласных, например: *cup*, *time*, *strong*; 3) прикрытый в начале, т.е. начинающийся одним или несколькими согласными, например: *see*, *play*, *straw*; 4) прикрытый в конце, т.е. заканчивающийся одним или несколькими согласными, например: *at*, *apt*, *acts*.

Формулы строения начальных согласных в слове и слоге в английском языке не отличаются от соответствующих формул с гласными в качестве ядра слога: SQ, SQS, SSQS, SQSS и SSQSS.

Непосредственно перед гласным, т.е. в первой предвокальной позиции, могут находиться все согласные, кроме /ŋ/. При этом согласные /p/, /b/, /t/, /d/, /k/, /g/, /f/, /s/, /h/, /i/, /r/, /m/ входят в сочетание со всеми гласными; звонкая аффриката /dʒ/ сочетается со всеми гласными, кроме /eə/ и /oə/; глухой щелевой губно-зубной /f/ не сочетается только с /uə/; звонкий щелевой губно-зубной /v/ не сочетается с /uə/ и /oə/; переднеязычный щелевой звонкий /ð/ сочетается с гласными /i/, /v/, /e/, /æ/, /ʌ/, /ə/, /eɪ/, /aɪ/, /aʊ/, /oʊ/ и /eə/; переднеязычный щелевой глухой /θ/ может сочетаться со всеми гласными, кроме /a/, /ɒ/, /u/, /oi/, /eə/, и /oə/; переднеязычный щелевой звонкий /z/ входит в сочетания со всеми гласными, кроме /o/, /oi/ и /oə/; переднеязычный щелевой глухой /ʃ/ сочетается со всеми гласными, кроме /oi/; переднеязычный щелевой звонкий /ʒ/ сочетается с гласными /i/, /v/, /e/, /æ/, /a/, /ɒ/, /ɔ/, /u/ и /ɜ/; среднеязычный щелевой сонант /ʒ/ входит в сочетание со всеми гласными, кроме /ai/ и /aɔ/; губно-губной щелевой сонант /w/ не сочетается только с /oi/; переднеязычный носовой сонант /n/ не сочетается только с /oə/.

Примеры: /p/ - *pea*, *pit*, *point*, *poach*, *poor*; /b/ - *Bet*, *but*, *book*, *beer*, *boor*; /t/ - *tip*, *top*, *tore*, *took*, *term*; /d/ - *dead*, *dog*, *duck*, *dome*, *door*; /k/ - *kept*, *kite*, *care*, *core*, *cool*; /g/ - *get*, *got*, *good*, *girl*, *gear*; /ʃ/ - *chest*, *chop*, *chew*, *child*, *chair*; /dʒ/ - *jam*, *job*, *just*, *jurist*, *jail*; /f/ - *fan*, *foot*, *foil*, *fire*, *fore*; /v/ - *vest*, *vortex*, *voodoo*, *veil*, *vote*; /θ/ - *thin*, *thank*, *thirteen*, *thousand*, *thigh*; /ð/ - *then*, *they*, *though*, *this*, *there*; /s/ - *set*, *say*, *sigh*, *soil*, *sore*, *sear*; /z/ - *zoological*, *zirconium*, *zone*, *zero*, *zara*; /ʃ/ - *ship*, *shall*, *shop*, *shower*, *sheer*; /ʒ/ - *gendarme*, *Juppe*, *jongleur*; /h/ - *help*, *happy*, *high*, *how*, *hear*; /l/ - *let*, *lark*, *look*, *loud*, *lair*; /r/ - *rest*, *rock*, *roof*, *right*, *rare*; /j/ - *yes*, *young*, *you*, *yourself*, *year*; /w/ - *wet*, *was*, *wood*, *why*, *ware*; /m/ - *mad*, *more*, *moustache*, *may*, *more*; /n/ - *nut*, *nasty*, *noon*, *now*, *noise*.

В азербайджанском языке в отличие от русского и английского языков выделяется 6 типов слога, которые образуют около 20 структурных разновидностей.

Так как слогиобразование в азербайджанском языке основывается на гласных звуках, вершину слога могут образовать только гласные звуки.

В азербайджанском языке начальный слог включает следующие структуры: Q, QS, QSS, SQ, QSS, SSQ, SQSS, SSQS, SSQSS, SQSSS, SSSQ, SSSQS – всего 12 структур.

Начальные слоги в азербайджанском языке могут состоять как из одного гласного, так и из сочетания гласного с согласными.

Q, QS, QSS – слоги в этих структурах начинаются с гласного. В таких слогах в начале встречаются все гласные, кроме гласного [i]. Тип слога Q, являющийся неприкрыто-открытым, встречается во многих словах азербайджанского языка, но только в 5 словах начальный неприкрыто-открытый слог Q сочетается с конечным неприкрытым слогом, образуя сочетания начальных гласных QQ: *a-ul, a-ut, a-id*. Максимальное количество сочетаний с последующими согласными образует гласный [a], который сочетается со всеми 24 согласными азербайджанского языка, например: *abir, acar, açar, adam, afət, agent, ağac, ahəng, axar, aktiv, Akif, aqibət, alağ, aman, and, aptek, araba, astar, aşbaz, atəş, avand, ayağ, azan*; гласный [ə] – с 22 согласными, например: *əba, əcəb, ədəb, əfi, əgər, əğyar, əhatə, əxbar, əjdaha, əyar, əkiz, əqid, əlac, əməl, əndam, əppək, ərən, əsas, əşraf, ətir, əvəz, ərik*; [i] – с 20 согласными, например: *ibrət, icbar, içki, idbar, ifadə, igid, igtişəş, ixlas, ikrah, iqbal, ilham, imam, inan, iplik, iraq, ismət, işçi, itaət, iynə, izafi*; [o] – с 18 согласными, например: *obaşdan, ocağ, oçerk, odun, of, oğlağ, oha, oxşar, oksigen, olmaz, omba, onluğ, opel (optik), ordu, osman, otlağ, ovduğ, oynağ, ozan*; [e] – с 17 согласными, например: *ecaz, edam, efir, ehsan, eksentrik, elm, emulsiya, enerji, erkək, epik, eşq, etibar, evdar, eyham, ezam, eston, ekran*; [u] – с 15 согласными, например: *ucbat, uçuğ, udlağ, ufultu, uğultu, ulduz, umacağ, unuğqan, uvertira, urvat, ustub, uşaq, utanc, uyğur, uzun*; [ü] – с 12 согласными, например: *üçbucaq, üdülmək, üfunət, ülüş, ünman, ünsur, ürkək, üsul, üşütmə, ütük, üvəz, üzgəc*.

Последующими являются слоговые структуры, начинающиеся на один согласный. Такие слоговые структуры могут быть прикрыто-открытыми и прикрыто-закрытыми. В начале всех слогов встречаются все согласные азербайджанского языка, кроме согласного [ğ].

В азербайджанском языке начальных двучленных консонантных сочетаний 42. В начале слоговых структур встречается 7 сочетаний с тремя согласными. Это слоговые структуры типа SSSQ и SSSQS. Первый тип слога открытый, второй – закрытый. Конечный согласный закрытого слога включается в состав интервокальных консонантных сочетаний и рассматривается как первый член таких сочетаний.

Особое место в слоговых структурах занимают интервокальные сочетания согласных, т.е. консонантные сочетания, среди которых особо выделяются двух- и трехчленные консонантные сочетания. Есть несколько четырехчленных и одно пятичленное консонантное сочетание.

Другая большая группа сочетаний – это сочетания согласных между собой. Азербайджанский язык характеризуется тем, что в ее исконной лексике в начале слова даже двучленные сочетания согласных отсутствуют. В начале слова сочетания согласных встречаются только в заимствованной лексике. В азербайджанском языке в большом количестве встречаются двучленные и трехчленные сочетания согласных внутри слова (между слогами), они в небольшом количестве имеются и в конце слова.

Сопоставительное изучение слоговых структур в русском, английском и азербайджанском языках показывает, что различие в фонетической структуре этих языков проявляет себя в аллофоническом варьировании гласных и согласных фонем этих языков.

В результате рассмотрения и сопоставления типологических характеристик образования сочетаний в трех языках, мы можем прийти к следующему выводу:

Наличие в английском языке слоговых структур со слогообразующим сонантом указывает на отсутствие его в русском и в азербайджанском языках. В заключение отметим:

1. Силлабическая структура английских и русских слов одна и та же в обоих языках, в отличие от азербайджанского языка.

2. Азербайджанскому языку не присущи начальные сочетания согласных. Поэтому в этом языке в исконной лексике нет начальных слогов с превокальными консонантными сочетаниями.

3. Анализ фонетической структуры слога и силлабической структуры слова в русском и азербайджанском языках в отличие от английского, позволяет утверждать, что закономерности позиционного распределения и сочетаемости фонем и их аллофонов в обоих языках привязаны к слову как целостной синтагматической единице и могут быть поняты только с учетом этой целостности.

Знание вышесказанных выводов позволит при изучении одного из анализируемых слоговых структур разносистемных языков правильно построить систему обучения слога и слогаделения этих языков, поскольку всякое изучение иностранного языка начинается с алфавита этого языка и сразу же слогосоставляющих из этого алфавита.

1. См.: Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. - Л., 1979, - с. 93.
2. См.: Ахундов А. *Azərbaycan dilinin fonetikasi*. - Bakı, 1984, - s. 246.
3. См.: Асланов Г.Н., Бабаев И.А., Гасанов А.А. Фонетика СРЛЯ - Баку, 2005 - с. 79.
4. См.: Торсуев Г.П. Вопросы фонетической структуры слова (на материале английского языка). - М-Л., 1962, - с. 6.

Түйін

Бұл мақалада орыс, ағылшын, азербайжан тілдеріндегі буынның фонетикалық құрылымдарындағы дауыс-сыздардың бастапқы тіркесімі туралы аздаған типологиялық сипаттама беріледі. Буын типологиясы мен буын құрылымы типтері осы тілдердің фонологиялық құрылымымен тығыз байланыста қарастырылады.

Summary

The article deals with the small typological features of the initial consonants matching in the phonetic structures in Russian, English and Azerbaijani. The problems of the typological syllables and the syllabic structures types associate with the phonological system of these languages and depend on it.

ОСОБЕННОСТИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ «ПЕРЕВОДИМОСТЬ»

С.Мамалиева

Великие философы Э.Сепир, В.фон Гумбольдт и Б.Уорф являются сторонниками различных походов к анализу перевода как явления. В.Фон Гумбольдт утверждал, что перевод является попыткой решить невыполнимую задачу. И каждому переводчику предстоит «разбиться об один из подводных камней, слишком точно придерживаясь либо своего подлинника за счет вкуса и языка собственного народа, либо своеобразия собственного народа за счет своего подлинника. Нечто среднее между тем и другим не только труднодостижимо, но и просто невозможно» [8, 31].

Э.Сепир, рассматривая взаимосвязь языка и мышления, подчеркивал, что значения «не только открываются в опыте, сколько накладываются на него в силу той титанической власти, которой обладает языковая форма над нашей ориентацией в мире». Б.Уорф, изучив взгляды Э.Сепира, выдвинул такие гипотезы: 1) наши представления (например, времени и пространства) не одинаковы для всех людей, а обусловлены категориями данного языка и 2) существует связь между нормами культуры и структуры языка [7, 114-115]. Таким образом, вышеупомянутые философы скептически рассматривали возможность полноценной кросс-языковой передачи содержания.

А.В. Федоров в своей работе «Основы общей теории перевода» рассматривает три фактора, на которых основывается концепция непереводимости:

1. Действительные трудности всякого перевода (особенности стихотворного), вызываемые действительным несовпадением формальных элементов разных языков, и невозможностью воспроизвести в ряде случаев формальный характер той или иной особенности и вместе с тем ее смысловую и художественную роль;

2. Преувеличенная оценка роли отдельного формального элемента, метафизический взгляд на литературное произведение как на сумму элементов, каждый из которых обладает, якобы, своим самостоятельным значением;

3. Мистическое представление о языке как о прямом иррациональном отражении «народного духа», которому не могут быть найдены соответствия в другом языке [8, 31].

Термин «концепция переводимости» был предложен В.В. Сдобниковым и О.В. Петровой. Данную концепцию авторы не рассматривали как доминирующую в исследованиях перевода, так как она противоречила самой практике перевода [7, 116]. «Основанием концепции переводимости – отмечают исследователи, - а точнее, концепции полной переводимости является тот очевидный факт, что для всех народов реальная действительность в принципе едина и, следовательно, более или менее полно отражается во всех языках. Считается, что благодаря такой понятийной общности в каждом языке можно найти единицы, выражающие одни и те же понятия» [7, 116].

Л.С. Бархударов, является сторонником концепции полной переводимости: «поскольку противопоставление языков «развитых» и «неразвитых» научно несостоятельно, постольку выдвинутый нами принцип принципиальной возможности перевода (переводимости) на основе передачи значений, выраженных на одном языке, средствами другого языка, не знает ограничений и применим к отношениям между двумя любыми языками» [1, 25-26].

Некоторые языковеды, а именно, Комиссаров В.Н. и Ю.Найда считают, что невозможна полная

передача информации при переводе с одного языка на другой [5], [6, 63]. Более того, Ю.Найда считает, что допустима некоторая потеря информации в процессе перевода. Т.е. автор считает, что если переводчик будет придерживаться принципа недопустимости информационных потерь, то процесс перевода будет невозможен вообще как таковой. Таким образом, задача переводчика перевести текст и при этом свести на минимум потерю информации. Автор подчеркивает, что потеря информации при переводе не означает невозможность перевода [6, 63].

Комиссаров В.Н. развивает идею Ю.Найды: «В ходе разработки лингвистической теории перевода была продемонстрирована некорректность «теории непереводимости». Рассматривание перевода с позиций языкознания четко определило невозможность полного тождества содержания оригинала и перевода. Языковое своеобразие любого текста, ориентированность его содержания на определенный языковой коллектив, обладающий лишь ему присущими «фоновыми знаниями» и культурно-историческими особенностями, не может быть с абсолютной полнотой «воссоздано» на другом языке. Поэтому перевод не предполагает создания тождественного текста и отсутствие тождества не может служить доказательством невозможности перевода. Утрата каких-то элементов переводимого текста при переводе не означает, что этот текст «непереводим» такая утрата обычно и обнаруживается, когда он переведен и перевод сопоставляется с оригиналом. Невозможность воспроизвести в переводе какую-то особенность оригинала – это лишь частное проявление общего принципа нетождественности содержания двух текстов на разных языках (а если говорить об абсолютной тождественности», то и двух текстов на одном языке, состоящих из неодинакового набора языковых единиц). Отсутствие тождественности отнюдь не мешает переводу выполнять те же коммуникативные функции, для выполнения которых был создан текст оригинала» [5, 39-40]. Таким образом, своеобразным компромиссом между концепцией полной переводимости и концепцией непереводимости является концепция неполной переводимости. Данный термин был также предложен Сдобниковым В.В. и Петровой О.В. [7].

Дж.Катфорд рассматривает явление переводимости, опираясь на прикладную лингвистику. Он считает, что переводимость в связанном тексте воспринимается как переходная форма, т.е. тексты на исходном языке рассматриваются как переводимые в большей или меньшей степени, чем абсолютно переводимыми или непереводимыми. Более того, переводная эквивалентность зависит от взаимоотношения текстов исходного и переводного языков в одной и той же ситуации, т.е. зависит от отношения текстов исходного языка и переводного языка к одним и тем же релевантным признакам ситуационной субстанции [4, 181]. Дж. К.Катфорд рассматривает также проблему культурологической непереводимости. Автор приводит в качестве примера культурологической непереводимости финский лексический элемент *sauna*, который сложно, по его мнению, перевести на английский язык. Таким образом, Дж. К.Катфорд видит причину проблемы культурологической непереводимости в полном отсутствии ситуационного признака, функционально релевантного для исходного языка в культуре, частью которой является переводной язык [4, 181]. Тем не менее, болгарские лингвисты, С.Влахов и С.Флорин считают, что ключевым фактором переводимости «непереводимых» обозначений является знание рецептором текста на переводном языке реалий культуры исходного языка [3]. Так, например, слово «сауна» обозначает понятие чуждое для культуры как русскоговорящих и англоговорящих, но понятное как для носителей русского, так и носителей английского языков.

Существует также понятие безэквивалентной словарной единицы. Данным обозначением Е.М. Верещагин и В.Г. Костомаров определяют слово, значение которого не находит и малейшего отражения в ином языке. Такие слова могут быть заимствованы переводным языком из исходного языка [2, 42].

В.В. Сдобников и О.В. Петрова рассматривают ограничения, препятствующие полной переводимости. Данные ограничения авторы делят на два типа: 1) сугубо лингвистические ограничения и 2) ограничения, выходящие за пределы лингвистики и определяемые различиями между двумя культурами. Они также попытались классифицировать лингвистические факторы, препятствующие полной переводимости [7, 122]:

1. неодинаковая категоризация действительности разными языками. В качестве примера данного фактора лингвисты приводят расхождения в содержании грамматических категорий, в структуре семантических полей. Например, русское слово «рука» в английском языке имеет два соответствия “*arm*” и “*hand*”. Авторы объясняют наличие этих двух слов особенностями мышления носителей английского языка в сравнении с мышлением носителей русского языка. Чтобы определить какое именно слово имеется в виду, переводчик либо ориентируется на широкий контекст, либо «приходит к выводу, что различия в значении двух английских слов в данном случае несущественны, и тогда он вполне произвольно может выбрать любое из них» [7, 122];

2. существование этнографических лакун – лексических единиц, обозначающих реалии носителей исходного языка и не имеющих соответствий в переводном языке. Например, вендетта или Кремль не имеют соответствий в культуре носителей английского языка и хоть они и понятны, но все же являются чуждыми понятиями. Поэтому эти слова не переводятся, а просто заимствуются;

3. ориентация текста на использование специфических особенностей низших уровней данного языка. Данный фактор означает использование в тексте единиц данных уровней для создания определенного коммуникативного эффекта. В.В. Сдобников и О.В. Петрова проводят анализ особенностей перевода текстов, в которых автор применяет оноματοпею, т.е. изображение какого-либо внеязыково-го звучания с помощью схожих с ним звуков. Авторы приводят в пример строку из произведения Э.По «Ворон», в котором эффект шуршания создается за счет использования звука [s]:

*And the silken, sad, uncertain rustling of each purple curtain
Thrilled me – filled me with fantastic terrors never felt before...*

Сдобников В.В. и Петрова О.В. подчеркивают, что для того, чтобы произвести подобный эффект, переводчик использовал тот же прием, но с применением иного звука:

*Шелковый тревожный шорох в пурпурных портьерах, шторах,
Полонил, наполнил смутным ужасом меня всего.* (Перевод

П.Зенкевича);

4. Придание диалектам исходного языка, которым нет соответствия в переводном языке, стилистической значимости в художественном тексте. Для этого переводчик также может использовать оноματοпею.

5. Установка автора оригинала на формалистические трюки и заумь. В качестве примера подобной художественной литературы авторы приводят поэзию символистов, т.е. поэзию серебряного века. Ярким примером установки автора на языковые трюки может служить стихотворение Велимира Хлебникова:

*Помирал морень, моримый морицей
Верен в веримое верицы.
Умирал в морильях морень
Верен в вероча верни.
Обмирал моря морень.
Верен веритвам Вераны
Приобмер моряжски морень
Верен верови верязя.*

6. Использование в тексте игры слов.

7. Употребление в тексте варваризмов. Сдобников В.В. и Петрова О.В. рассматривают перевод романа Ф.Рабле «Гаргантюа и Пантагрюэль», в котором один из персонажей добавляет к латинским словам французские окончания. У переводчика Н.Любимова данный персонаж прибавляет к русским словам латинские окончания (такум и сякум, обдираре). Однако авторы считают, что переводчику не удалось воспроизвести коммуникативный эффект. У Рабле данный персонаж считает, что подделывая свою речь под речь парижан, он говорит соответственно нормам столичной речи. В русском переводе создан образ человека, который хочет казаться образованнее, чем он есть на самом деле, но при этом он не знает толком латинского языка. Авторы считают, что перевод состоялся, но с незначительным искажением коммуникативного эффекта [7, 136].

Сдобников В.В. и Петрова О.В. считают, что развитие народов, их взаимообогащение и увеличение контактов между народами способствует «более глубокому познанию народами друг друга, что в свою очередь, приводит к выравниванию национальных менталитетов, к восприятию народами тех понятий, которые существуют у других этносов» [7, 119].

1. Бархударов Л.С. *Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории перевода.* - М.: Международные отношения, 1975. - 240 с.

2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. *Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного.* Изд. 4-е. – М.: Рус. яз. 1990. - 246 с.

3. Влахов С. Флорин С. *Непереводимое в переводе.* – М.: Международные отношения, 1980. – 344 с.

4. Катфорд Дж. К. *Лингвистическая теория перевода: Об одном аспекте прикладной лингвистики.* Пер. с англ. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 208 с.

5. Комиссаров В.Н. *Теория перевода (лингвистические аспекты): Учеб. для институтов и*

факультетов иностранных языков. – М.: Высшая шк. 1990. – 253 с.

6. Найда Ю. К науке переводить // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – 245 с.

7. Сдобников В.В., Петрова О.В. Теория перевода: учебник для студентов лингвистических ВУЗов и факультетов иностранных языков / Сдобников В.В., Петрова О.В. – М.: АСТ.: Восток-Запад, 2007. – 448 с.

8. Федоров А.В. Введение в теорию перевода. - М.: Издательство иностранной литературы, 1953. – 334 с.

Түйін

Бұл мақалада «аударылу» түсінігі қарастырылады. Аударылудың әр түрлі тұжырымдамаларына көңіл бөлінеді.

Автор тіл мамандарының арасында аударылу тұжырымдамасы туралы бірыңғай пікір жоқ екендігін көрсетеді. Тіл мамандарының бір бөлігі толық аударылу идеясын ұстанады, яғни бір тілдегі түсінікті келесі тілге аударуға мүмкіндік беретін тілдік бірліктер бар деп түсінеді ал келесі тіл мамандары бір тілден екінші тілге толық аудару мүмкін емес деп ұғады.

Summary

The article regards the notion linguistic “translability”. It’s focused on different conceptions of linguistic “translability”.

The author underlines, that the opinions of different linguists about the linguistic translability do not agree. There are some linguists who support the idea of full translability, i.e. they think, that each language has means with the help of which you can translate different notions of other languages. But there are also linguists who reject the ability of full translability.

СТРУКТУРА РЕЧЕВОГО АКТА В АСПЕКТЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ПРАГМАТИКИ

Г.Р. Кадырова – к.филол.н., доцент КазНПУ им. Абая

Прагматический аспект речевой деятельности человека состоит в том, что говорящий/пишущий пользуется языком не только для того, чтобы что-то сообщить, а главным образом для того, чтобы осознанно или неосознанно воздействовать на слушающего или читающего и вызвать у него определенную реакцию.

Описывая структуру речевого акта, подчеркнем, что лингвистической интерпретацией его является, прежде всего, собственно языковая часть в отличие от социальной и психологической.

Ш.Балли справедливо отмечает: «Даже самые отвлеченные вещи предстают в речи пропущенные сквозь призму наших нужд, потребностей и желаний в смутном свете субъективного восприятия [1, 22]. Приведенное утверждение ученого отражает три основных компонента речевого акта, единодушно выделяемых исследователями:

- а) локутивный, фиксирующий сам факт произнесения фразы;
- б) иллокутивный, определяющий сущность воздействия фразы;
- в) перлокутивный, выявляющий степень воздействия фразы [2, 20-21].

Локутивный акт представляет собой использование для формирования высказывания «грамматического» кода. Он включает фонологию; синтаксическое комбинирование, посредством которого слова интегрируются в предложения; а также деятельность, направленную на репрезентацию смысла в языке (семантический план).

Иллокутивный акт представляет собой семантическую деятельность. Как подчеркивают Н.А. Безменова, В.И. Герасимов, «главное, что отличает иллокутивное значение высказывания среди всех его других семантических характеристик, - это то, что оно отвечает определенной условности, или социальному договору, между членами одного языкового коллектива» [3, 154].

Перлокутивность предполагает перлокутивный эффект, основанный на результатах речевого воздействия. В.З. Демьянков вводит понятие «прагматическое значение», определяемое им как «значение, которое представляет отношение между носителем информации и его функцией, т.е. отношение между употреблением высказывания и его результатом» [4, 205]. Для максимального действия перлокутивного компонента говорящему необходима коммуникативная компетенция, то есть способность в конкретной ситуации общения выбрать единицы общения, обладающие иллокутивной силой. В исследованиях по прагмалингвистике представлены постулаты речевого общения, позволяющие воплотить ценную информацию, которые определяются лингвистами как максимы Г.П. Грайса. Сущность этих максим, автором которых является Г.П. Грайс, сводится к

следующему.

Первый постулат, определяемый как постулат количества, заключается в необходимости излагать мысли так, чтобы воспринимающий не испытывал недостатка в информации. Второй постулат, постулат качества, основан на принципе достоверности информации и связан с категориями истинно-сти/ложности сообщения. Иными словами, согласно П.Г. Грайсу, не следует говорить того, для чего нет достаточных оснований [5, 217-237]. Д.Гордон и Дж.Лакофф определяют данный постулат речевого общения как условие мотивированности речевого акта. Говорящий должен иметь основания для условий искренности. В частности, если говорящий хочет выполнения просьбы, то он полагает при этом, что слушающий сможет ее выполнить. На этом условии основано условие искренности, сущность которого сводится к тому, что говорящий считает истинным то, о чем он сообщает [1, 282].

Истинность/ложность утверждения вытекает из истинности/ложности соответствующей пропозиции, представляющей собой «вид правила, или функции, связывающей положение вещей в мире с истинными значениями» [1, 421].

Третьим постулатом в рамках максим Г.П. Грайса является постулат релевантности. В нем содержится стратегия требования говорить по существу дела.

И, наконец, в четвертом постулате, определяемом как постулат способа выражения, заключается совет выражаться четко и ясно, без двусмысленности и с наименьшей имплицитностью общения [5, 217-237].

Следует отметить, что изложенные максимы направлены, прежде всего, на говорящего и могут быть реализованы в зависимости от присущих ему существенных характеристик как коммуниканту.

В связи с проблемой исследования языковой эволюции Т.М. Николаева пишет о так называемом «прагматическом коде», представляющем собой дискурсивное описание мира и характеризующемся максимальной корреляцией формы элементов содержания. По своей структуре он близок к свободной, не скованной ситуацией речи. Движение языка осуществляется от прагматического способа к синтаксическому. Элементы того и другого всегда есть в языке, но в разных пропорциях [6].

Согласно З.К. Темиргазиной, статус коммуникантов речевого акта (в том числе и говорящего) определяется социальными, имущественными, семейно-родственными, профессиональными и служебными отношениями. Не углубляясь в анализ этих отношений применительно к современным условиям коммуникации, подробно изложенным ученым [7], заметим, что актуальными применительно к древнерусскому автору являются лишь два первых фактора: социального статуса и имущественности.

Прагматический аспект нашего исследования обуславливает краткое описание исторического развития древнерусского языка.

Известно, что древнерусскими авторами явились как государственные деятели (Владимир Монамах), стоящие на высокой имущественной ступени, церковные деятели, в частности епископы (Кирилл Туровский), так и лица более низкого социального происхождения (Нестор, Епифаний Премудрый, другие монахи). Все они внесли существенный вклад в становление и развитие русского литературного языка.

Подчеркнем, что социальный и имущественный факторы древнерусского автора обуславливают его установку и намерение (интенцию), что влияет на речевую тактику и на получаемый текст как продукт речевой деятельности. При этом особо оговорим, что, несмотря на сходство понятий «интенция» и «установка», они не являются тождественными. Если интенция – это цель говорящего, то установка сводится к ценностным ориентирам в обществе и в меньшей степени определяется лично-стью говорящего. Поскольку древнерусский книжник зачастую имеет низкий социальный статус, то он должен был руководствоваться установками того социального сословия, интересы которого он защищал. По утверждению Д.С. Лихачева, установка древнерусских авторов, определяемая интересами имущественного сословия, была направлена на укрепление феодального строя и связывается с подневольным положением автора текста [8, 29-30].

Таким образом, степень реализации намерения говорящего определяет перлокуцию всего речевого акта.

Между учеными не обнаруживается единодушия относительно того, существуют ли специальные языковые средства выражения, отличающиеся прагматической заданностью. Так, согласно О.П. Брандесу, специальных средств выражения прагматической информации в языковой системе нет. По его мнению, «прагматическая функция языка не имеет средств своей реализации в языке, а осуществляется в продукте коммуникативно-речевой деятельности» [9, 65].

Вместе с тем, по нашему мнению, речевой акт, представляющий собой продукт речевой деятельности, эти языковые средства содержит. Иными словами мы придерживаемся точки зрения тех исследователей, которые утверждают, что в языке существуют специальные средства выражения иллокуции речевого акта. Другое дело, что, помимо явного воздействия с помощью определенных языковых средств, существует скрытое воздействие. При этом ученые единодушно выделяют следующие стратегические планы скрытого воздействия: предметный, социальный и личный.

В случае актуализации предметного стратегического плана воздействия говорящий акцентирует внимание на объективности события, его независимости от субъективной воли участников коммуникации. Между тем, как отмечалось выше, объективность события далеко не всегда удается реализовать в письменной речи древнерусскому книжнику, поскольку он выражает интересы господствующего класса и призван служить ему. Иными словами, автор древнерусской книжности – подневольный человек, и объективность отображения события определяется в данном случае социальным стратегическим планом. Предметный прагматический план воздействия, по утверждению Г.Г. Матвеевой, реализуется с участием следующих факторов: а) степень участия говорящего в событии; б) степень уверенности говорящего в событии; в) оценка говорящим реальности события [2, 49-51]. Как можно заметить, в древнерусских текстах наиболее действенным оказываются второй и третий факторы: уверенность автора в событии и оценка автором реальности события.

Социальный план воздействия, согласно Г.Г. Матвеевой, проявляется в опоре говорящего «на общепринятые социальные нормы оценки и отношения к фактам действительности», иными словами в авторской установке. Кроме того, степень иллокуции зависит от социального статуса автора, его авторитета, а также насколько признаваем этот авторитет у читателя [2, 52]. Применительно к древнерусскому автору ситуация осложняется тем, что в период написания произведения и в современных условиях сила авторитета автора древнерусского текста неидентична. Это, в частности, относится к Нестору, который в свое время воспринимается читателем лишь как летописец при Киево-Печерском монастыре, а в настоящее время - как один из талантливейших древнерусских авторов того времени.

Личный план стратегического прагматического воздействия заключается в участии говорящего в изображаемом событии, в отношении к нему. В данном случае немаловажным является действие национально-культурного фактора и национально-культурной специфики. Так, по происхождению Владимир Мономах выступает в своем «Поучении» как патриот Древней Руси, участник изображаемого. И в этом состоит сила прагматического воздействия, процесс иллокуции.

Явные средства прагматического воздействия исследованы в лингвистике лишь эпизодично. Наиболее системно они представлены в работах Г.Г. Матвеевой по прагматике говорящего, в которых в качестве говорящего выступает автор научной статьи [2]. В общетеоретическом плане они изложены в исследованиях Т.А. Ван Дейка [10], А.Вежбицкой [1], Т.В. Бульгиной, Н.Д. Шмелева [11]. При этом к явным языковым средствам прагматического воздействия ученые единодушно относят объективную модальность, составляющими которой являются категории наклонения и времени; перформативы, способные совмещать в своем значении сообщение и действие; частицы в составе грамматических форм наклонений; пропозиция высказывания [10].

Перлокуция речевого акта с позиций говорящего напрямую связывается также с типом речевого акта. В классификации речевых актов, однако, среди исследователей не обнаруживается единодушия. Так, А.Вежбицкая выделяет такие речевые акты, как просьба, приказ, вопрос, запрет, позволение, требование, возражение, поручение, гарантия, обещание, предостережение, угроза, совет, наставление, благословение, благодарность, этикетное поведение [1, 251-257].

Как видим, приведенная классификация охватывает лишь определенную часть речевых актов, а, следовательно, является неполной. Более расширенная классификация с охватом всех речевых актов представлена у Р.С. Сталкнейкера. Ученый выделяет утверждение, приказ, контрфактическое высказывание, требование, догадку, опровержение, просьбу, возражение, предсказание, обещание, призыв, рассуждение, заключение, объяснение, оскорбление, вывод, умозаключение, предрасположение, обобщение, ответ, обман [1, 423].

Таким образом, сформированное в языковом сознании говорящего и слушающего древнерусского периода обуславливает использование специальных средств выражения, отличающихся прагматической заданностью, что обеспечивает перлокутивный эффект высказывания.

1. Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XV: Современная зарубежная лингвистика. – М: Прогресс, 1985. - 579 с.

2. Матвеева Г.Г. *Актуализация прагматического аспекта научного текста.* – Ростов: Изд-во Ростовского ун-та, 1984. – 117 с.
3. Безменова Н.А., Герасимов В.И. *Некоторые проблемы теории речевых актов // Языковая деятельность в аспекте лингвистической прагматики.* – М.: Изд-во АН СССР, 1984. – С. 146-196.
4. Демьянков В.З. *О формализации прагматических свойств языка // Языковая деятельность в аспекте лингвистической прагматики.* – М.: Изд-во АН СССР, 1984. – С. 197-222.
5. Грайс П.Г. *Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике.* – Вып. XVI: *Лингвистическая прагматика.* – М.: Прогресс, 1985. – С. 217-237.
6. Николаева Т.М. *Коммуникативно-дискурсивный подход и интерпретация языковой эволюции // Вопросы языкознания.* – 1984. - № 3. - С. 111-119.
7. Темиргазина З.К. *Образ человека в русской целостной картине мира.* – Павлодар, 2002. – 92 с.
8. Лихачев Д.С. *Человек в литературе Древней Руси.* – М.: Наука, 1970. – 180 с.
9. Брандес О.П. *Прагматика языка как периодическая проблема // Тетради переводчика.* – Вып. XVI. – М.: Международные отношения, 1979. – С. 65-71.
10. Дейк Т.А. Ван. *Язык. Познание. Коммуникация.* – Б.: БТК им. Бодуэна де Куртенэ, 2000. – 308 с.
11. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. *Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики).* – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 576 с.

Түйін

Бұл мақалада лингвистикалық прагматика аспектісіндегі сөйлеу акті құрылымы сипатталады. Мақалада ежелгі орыс авторларының сөйлеу тілің дамуының тарихымен байланысты мәселелер қарастырылады.

Summary

The article describes the structure of speech act in the aspect of linguistic pragmatics. The article also addresses the issues related to the history of speech act development of the old Russian author.

ҚАЗАҚ ДРАМАСЫНДАҒЫ СӨЙЛЕСІМНІҢ ГЕНДЕРЛІК СИПАТЫ

Айж.С. Шыныбекова, Ф.Т. Саметова, Айм.С. Шыныбекова

XXI-ші ғасырдың шынайы жағдайы, біздің елімізде және әлемде болып жатқан әлеуметтік және мемлекеттік өзгерістер драмалық шығарманың сөйлеу тілін, сөйлеу актілеріндегі тұлғаралық қатынастар, диалогты, мәдени диалогтың дамуын, соған сәйкес жалпы тұлғаралық қатынастардың механизмдерін қарастыру, оларды жетілдіру шарттарының зерттеліп, зерделенуін өзекті етіп отыр. Қатынас (өмір тіршілігіндегі бірлескен қызмет үшін) қажеттілігінен туындаған тіл өзінің көптеген қызметтерінің ішінде жеке индивид әрекетінде ғана емес, сонымен бірге тұтастай тілдік ұжымдарда консолидацияланған қызмет те атқарады. Бұл Homo Loquens, басқа мәдениет, басқа тіл иелерімен қатынасқа түсу үшін екінші, үшінші және басқа да тілдерді игеру қабілетінің арқасында мүмкін болып отыр. Драмалық жанрдың ерекшелігі ол әдебиет пен театрға бірдей қатысты болып келетіні.

Драмалық шығармада кейіпкерлердің образы сөйлеу арқылы көрінеді, мұнда жазушының өзінің сипаттау, баяндау миссиясы жоқ. Драматургия жанры мен стиліне тән нәрсе – сөйлеу тілінің басым-дылығы, өйткені драмадағы оқиға желісінің өзі кейіпкерлердің диалогына негізделіп шешіледі. Драматург әрекеттерді сахна талаптарына сай өрбітеді, өзінің талап ерекшелігіне байланысты алып отырған тақырыбы мен идеясына сай көркемдік құралды таңдайды. Драмадағы негізгі талап – тартыс үстінде ашылатын кейіпкер бейнесі. Драматург үшін қиын мақсат – тек әрекет, мінез арқылы емес, тіл қатысы арқылы да мінез ерекшелігімен көрінетін кейіпкерді ұсыну. «Драма арқауы – жанды өмір әрекеті. Ол ұсақ-түйек интрига емес, үзіп-жұлған конфликт, кейде әлеуметтік-қоғамдық тартыс түрін-де де көрініс табады» [1].

Көркем әдебиет өмірдің бейнесі ретінде *кейіпкерлердің сөйлеу тілі* тұрғысынан қызығушылық тудырады, өйткені «адамның сөйлеу тілінде оның жеке өмір тәжірибесі, оның мәдениеті, психология-сы өз мәнін табады. Бірдей сөйлейтін екі адам болмайды, өйткені бірдей өмір сүрген екі адам жоқ. Әрбір адам өзінше сөйлейді, өйткені оның сөзінде бар өмірі жатады» [2, 252] және көркем әдебиет, әсіресе, пьесаның әрекет етуші тұлғаларының сөйлеу тілі осы тұрғысынан, сөйлеу тілінің әлеуметтік, психологиялық сипатын, сөйлеу жағдаятын, коммуникативтік стратегия мен тактиканың ерекшелік-терін, пьесада қолданылатын кейіпкерлердің диалог, монолог, полилог сияқты тілдерінің қыр-сырларын ашуға мүмкіндік береді.

Шындықтың конфигурациясын жасайтын қандай да бір формадағы көркем шығарма нақты мәтін-де осы әлемнің өзінше проекциясы бола отырып, объективті шынайы әлемнің өзгерген формасын көрсетеді. Соның салдарынан әртүрлі жынысты кейіпкерлер тілі – «гендерлік тілдік тұлға» тілі [3] – осы *әлеуетке тән гендерлік дискурстар үлгілеріне* сәйкес келу керек. Әрине, кейіпкердің фикционал-ды гендерлік дискурсы – бұл туынды шама, «мәтіндегі мәтін». Басқа жағынан, көркем шығарма тұтастай алғанда гендерлік дискурс немесе шынайы мәтінтүзуші субъект – автор бар ментальді кеңіс-тіктің бөлшегі болып табылады.

Автордың гендерлік тілдік тұлғасы жасаған дискурс әлемі коннотация мен референцияның (бейне-ленетін шындыққа қатысты осы әлем субъектілерін идентификациялау) ерекше жүйесімен сипаттала-ды немесе басқа қырынан алсақ, шындықты жасаудың физикалық, тілдік ерекше тәсілдерімен сипат-талады. Осыдан келіп қоғамда *бар шынайы* әлеуметтік және мәдени біріктірілген *гендерлік стерео-типтер кешені* автордың санасына ене отырып, *кейіпкердің фикционалді дискурсында жобаланады* [4]. Осыған байланысты автордың образына, драматургтің жеке көркем стиліне қатысты, перспекти-валық заңды сұрақтар туындайды. Фикционалды дискурс ретіндегі кейіпкер тілімен ер-автор немесе керісінше, әйел-автор жасаған әйел тілінің ерекшеліктерін болжайтын гендерлік ұстаным тұрғысын-дағы шынайы дискурс болатын автордың сөйлеу тілі арасындағы қатынастарды зерттеу ерекше қызығушылық туғызып отыр.

Ойлаудың ұлттық бедері халықтың сөз өнерінде бекітілген. Соның нәтижесінде көркем шығарма екі еселенген әлемнің ұлттық құрылғысы сияқты болып келеді. «Тіл мен мәдениеттің тиімді қоспа-сын» [5, 57] көрсететін көркем шығарма оны зерттеуге мүмкіндік жасайды, «ұлттық қабылдау мен әлем көрінісін зерттеу үшін ерекше басымдылық береді» [6, 52]. Көркем шығарманы, сонымен бірге көркем коммуникацияны да түсіну мен қабылдау рецепиенттің *айтылып отырған оқиға шындығына сенуі*, өзі осы жағдайлардың ортасында жүргендей кейіпкерлермен бір күй кешуін білдіретін *сенімді-лік реакциясының* қатысынсыз мүмкін еместігін айтып өту керек. *Көрерменнің сенімділігіне деген ерекше қажеттілік* туралы көркем коммуникацияның әр түрлі этномәдени дәстүрлерінде көрініс берілуі кезінде айтуға болады.

Драмадағы сахна тілі кейіпкердің болып жатқан оқиғаға өзінің эмоциялық көңіл-күйін, тілегін, сол сияқты тұлға ретінде өзінің қатынасын диалог, монолог және репликалар арқылы білдіреді.

Сондықтан да драмадағы сөйлеу автордың қандай да бір образ жасайтын қайталанбас құралы болып табыла-ды және драмалық шығарманы, оның әрекет етуші тұлғаларын, олардың идеяларын талдау олардың сөйлеу тілін талдаусыз еш мүмкін болмайды. Осы тұрғысынан қарастырсақ, қазақ драматургиясының алтын қорынан орын алған, әлі күнге дейін театр сахнасынан түспейтін, белгілі қазақ пьесалары кейіпкерлерінің сөйлеу тілдерін зерттеу өзекті болып отыр. Белгілі деп отырғанымыз (Қозы-Көрпеш-Баян Сұлу) (1926 ж.), «Ақан сері-Ақтоты» (1941ж.) Ғ.Мүсіреповтың, «Еңлік-Кебек» (1917 ж.), М.Әуезовтың «Қарагөз» сияқты ұлттық әдебиетіміздің алтын қазынасына кірген, бүгінде сөзсіз прецедентті мәтіндер мен прецедентті аттарды білдіретін махаббат туралы поэмалар [7, 106].

Қазақ драмасының негізін салушылардың бірі М.О. Әуезов, Ғ.Мүсіреповтың «Махаббат туралы поэмасын» (Қозы-Көрпеш – Баян сұлу) «сөзсіз талантты» пьеса деп атады. Халық поэмасында бар барлық демократиялық жақсыларды сақтай отырып, автор әрекет етуші тұлғалардың мінездерін тереңдетеді. Осылайша, пьесадағы Қодар тек қана қатал кісі өлтіруші ғана емес, сонымен бірге өзінің менмендігі мен қызғаншақтығының құрбаны; Қозы-Көрпеш тек қана батыл, адал, тартымды жігіт қана емес, сонымен бірге аңғал, өмірді танып білмеген, өзінің қиялында көп өмір сүретін жігіт. Ал Қарабай мен Жантық сараң, қатыгез, зұлым, бірақ өздерінің байлыққа деген ұмтылыстары бейшара және шектеулі болғаны соншалықты, тіпті аяушылық та туғызады. Ғ.Мүсірепов Қарабай, Қодар, Жантық образдарын оқырманның аяушылығын туғызатын (көрермен) зұлымдықтың белгісі, адам жа-маншылығының жиынтығы ретінде жасай алған. Бұл образдардың өміршеңдігі сол, олар – өз заманының және өз социумының балалары өсірген типтік тарихи жағдайы мен әлеуметтік ортаның жемісін көрсететіндігімен түсіндіріледі. Басты кейіпкерден жазушы Баян образын ғана еш өзгеріссіз сақтаған, өйткені ол атақты аңыз арқылы халыққа таныс. Оның образы қазақ қызының үлгісі болып отыр.

Сөз болған мінез қырлары оларды сөйлеушілер тілінде қалай көрініс бергенін қарастырайық. Пьесадағы ер және әйел кейіпкерлерінің сөйлеу тілі қалай сипатталады? Бұл сұраққа жауап беру үшін қазақ қоғамы феодализм кезеңінің бай-шонжарлар қарым-қатынасындағы ер адам және әйел адамның әлеуметтік портретіне жүгінеміз, өйткені сөйлеу, тұтастай алсақ, тұлғаның дискурсивтік әдеби оның әлеуметтік статусына байланысты болып келеді. XX-ғасырдың 20-30-шы жылдарына дейін әйел тәуелді, құқығы жоқ болса, ер адам қоғамда билік етуші рөлінде болды. Ауызекі тілде қолданылған «төмен етек» перифраздық мағына соның тура куәсіндей болып отыр, мұндағы «төмен етек» деп отырғанымыз билік ете алмайтын, бағынышты жағдайдағы әйелдің жағдайы туралы айтылады. Шынында, қазіргі қазақ тілінде бұл мағына әйелдің әлеуметтік статусын көрсетпейді, отбасындағы жағдайын білдіреді, бірақ мұндай перифраздың өзінің кездесуі жыныс белгісіне қарай дискриминациялық шектеуді байқатады. Баянның өзінің күтпеген әрекетін (намысын қорлағаны үшін қаруланып артынан қуғындауын) былай деп түсіндіруге мәжбүр болатыны да кездейсоқ емес:

Қыз намысын кім жоқтар? Өзі жоқтаса айып па екен? Садақ тартсам, жеті қырға жеткізем, жеті қабат қалқаннан өткізем!.. Жолбарыс бұрылып кетеді, арыстан тайып кетеді алдымнан! Осы ма менің кемдігім? Батырлардан батылдық жағынан да, ептілік, күш-қайрат жағынан да қалыс-паған Баян «төмен етек» бола отырып, әскерді не үшін басқарғаны туралы түсіндіреді. Кейіпкердің адресатқа қатты әсер ететін шешендік тәсіл – риторикалық сұрақты таңдап алуын, біздің ойымызша, ымырашылдықтың коммуникативтік-прагматикалық категориясының өзектілігі ретінде бағалау қажет, өйткені дәл осы жағдайдағы жауап нақты болғанымен, жасырын тұрған көмескілік бар, вербалды түрде берілмеген. Ақылды Баян жауаптың бұл түрін осындай иландыру тәсілінің ең ыңғай-лылығын, өзінің сөйлеу адресаттарының еркектік намысына тимейтінін, сонымен бірге өзінің дұрыс-тығын дәлелдей алатынын интуитивтік сезініп, басқалардың ішінен таңдап алады.

Қазақ қоғамындағы дәстүрлі ерлер белсенді, тұрмыстың маңызды мәселесін шешетін болып келеді, сондықтан да, ережеге сай, оларға шешен сөйлеу, халықтың ұтқыр сөздерін, мақал-мәтелдерін қолдану тән, ол өз кезегінде қазақ қоғамындағы әйел адам тілінде сирек кездесетін құбылыс және тек ең атақты, оқымысты тұлғаларда ғана кездеседі. Қодар, өз заманындағы белсенділік, батылдық, көшбасшылықтың типтік үлгісі, өзіне тиімді кезеңді естен шығармайды, өзін босатуды сұрайды. Мұндағы оның ер бақталасына деген сөзі жатық, сыйластық сақталған, ал әлсіз әйел өкілі ретінде Баянды көзіне де ілмейді:

Батырлар салған із қайда, әділ би салған жол қайда? Дау бітіп, кек қайтса, бірінші белгі – білек ше-шілмейтін бе еді? ...Қыл арқанды қырмызы жібек деп ойлайсыңдар ма? Асау сұлу, Ақ Баян, атың әйел – шашың ұзын, ақылың қысқа, өкпем жоқ саған... Жас батыр, ескі жолды сен де білмейтін бе едің?

Қарабайдың өзіне қарату үшін, оларды өзінің дұрыстығына сендіру үшін халқының алдында

айтқан сөзі де дұрыс: *«Жұртым, Қарабай он ойланып, жүз толғанып өз қолын өзі кесе алмады – жылата алмады Баянды!.. Жығылдым қатын-баладан... Аты озғанның асқақтап дегендей, артта қалғаның наза тұтып дегендей, Баянды алғаның асқақтамай, алмағаның айыптамай аттаныңдар... Қодар мырза, ренжіме... Еліңе қайт, шырағым... Жылатып алған сұлудан – жыламай қосылған су мұрын деген... Қозы шырағым, сен де қайт еліңе! Сән-салтанатымен кел... Бұл сөздерімен Қарабай – ақылдылықтың, талғампаздықтың үлгісі, бірақ осы дұрыс сөздің артында ашық түрде алдын-ала ойластырған жалған жатқанын білсе ғой! Бұл сөйлеу тілінде нақты байланыстылық – коммуникатив-тік-прагматикалық категориясы жатыр. Халықты өзіне қарату мақсатымен Қарабай осы мәнмәтіндегі сөйлеуші мен адресаттың кірігуін, мүдделері мен мақсаттарының ортақтығын көрсететін тәуелдік жалғау формасының бірінші жағында тұрған – «жұртым» сөзін халықты өзіне қарату мақсатында әдейі қолданған.*

Бірақ Қарабай өзінің аярлығына қуанышын жасыра алмаған Жантықтың аяусыз алдауына түседі: *«Ендеше іліккен шығарсың сақалыңнан!.. Тоқсан қос жылқың түскен-ақ шығар қолыма!.. Мен сені жеті жыл көшсең де өте алмайтын құмға апарып бір қамап көрейін, сен шығып көр содан!.. Бір құм боранда олай-пұлай боп кетсең ... иесіз қалған малды айдап, “Жантекең” болып елге қайтсам, құдай кешірет, адам кешірмеске амалы да болмас!..»*

Ескеретін бір жайт, Қарабайдың сөйлеу тілінде үнемі бір ғана тақырып – оның малдары, табындары сөз болады, оның қуанышы да қайғысы да, барлығы – байлыққа, малға, табындарға келіп тіреледі. Солайша, Қодардың артынан қуып барған қызын қарсы алып тұрып, қызына кінә таға алмаған ол былай дейді: *«О, мың жылқы бол, мың жылқы! ... Малдан озып кетпей-ақ қойсаң болмады ма? Түгел ме әйтеуір?»*

Мақтаулы Қодардың жақсы көретін тақырыбы – өзіне-өзі мақтау, паш ету, менмендігі – Баян сұлу тек қана соныкі болу керек. Ал мықты деген Қарабай мен Қодардың әлсіз жақтарын пайдаланған залым Жантықтың мақсаты біреу ғана – біреудің байлығына ие болу. Бұл оның ең қол жетпес арманы және тек соны ғана ойлайды. Қоғамның мықты күштері – Баян мен Қозыға қарсылас бағыт ұстанған еркектер осындай.

Пьесадағы Қозы ірі тұлға: ол ер кейіпкерлердің ішінен өзінің мәрттігімен, мейірімдігімен, тазалығымен ерекшеленеді. Оның сөйлеу тілімен ер кейіпкерлердің тілінде кездесетін өзіне-өзі масаттану, әлсіз әйел алдындағы өзінің артықшылығын баса айту сияқты сөздер мүлдем жоқ, нағыз ер кейіпкердің тілі берілген. Ол батыл, жылдам, өзінің ары мен намысын қолына қару алып қорғауға дайын, батыр жауынгер. Ол Қодардың бетіне тура қарап айыптайды: *«Жігіт пе деп қалып ем, ұры екенсің ғой жол тосқан!»* Және мұнда оның ұры деп айыптағаны тура мағынасында емес, Қодардың рухани қасиетінің төмен бағасын көрсетеді. Мұндай турашылдық пен шыншылдық, сөзсіз, оның батылдығымен бірге өзіне-өзі сенімділігін көрсетеді, Қозыны нағыз жігіттің серісі ретінде айқындайды. Ол өзінің сүйіктісінің атына кір келтірмеу үшін қорғауға, бәріне де дайын: *«Намыс таласы, жігіт таласы дегенді аузыңа да алма енді! Ол біткелі әлдеқашан! Қара қылмысыңның сазайын тарттыру-ға әзірмін қашан да! Қаласаң, қазір берейін!»* Басқа ер кейіпкерлерге қарағанда, Қозы өзінің қара басының, эмоциясының құлы емес, ол сабырлы, өзінің әрекеттеріне жауап бере алады: *«Қара жүрегіңді қанжарға тапсырар ем, қара қаныңды қайда қоярмын! Арам жаныңның арашасы мұндай көп болар ма?»* Осы қысқа ғана репликалардан-ақ біз Қозының басқаларға ұқсамайтын даралығын, мәрттігін, тазалығын көреміз. Ол Баян сұлудың қиялындағы жігіт.

Сөйлесімдік коммуникациядағы өзінің әлеуметтік статусына қарай әйел екінші қатысушының ролінде, ал ер адам – сөйлесімдік коммуникацияның бірінші қатысушысы ролінде болу керек. Алайда, басты кейіпкерлер – Баян сұлу, Ақтоқты, Еңліктер – өздерінің мінез-құлықтарына қарай әйел статусына қарама-қарсы асимметриялық сөйлесімдік жағдаятты туғызады.

Баян мен Ақтоқтының, Еңлік пен Қарағөздің тілдерін пьесаның басқа кейіпкерлерінің сөйлеу тілдерімен салыстыра отырып, олардың асқан ақылдылығын, сабырлылығын, ақыл-ой өткірлігін, сонымен қатар олардың сөйлеу тілдерінің образдылығы мен дәлдігін, тапқырлығын байқайсың. Мысалы, Қозы-Көрпешпен ең алғаш кездесу кезіндегі Баянның ақылды айтылған сөзі алаңсыз жігітті қатты қысылтады:

Бала қыран алғыр да келеді, аңғырт та келеді. Намысыңды құмай-ақ қой десең, көңілім оңай болар еді... Мен қуайын дегеніңе обалыңа қаламын ба деп те ойланам. Бұғанаң қатпаған көрінеді.

Әкесінің табындарын кім қорғауға дайын деген сұрауына ешкім жауап бермеген кезде алғыр да тәкаппар Баян: *«Мен бар! Әкел ерлер киімін, әкел ерлер құралын! Жауға аттанар мен бар!»*, - деп батыл жауап береді.

Жауға қарсы бару туралы шешімін қайталай отырып, Баян мұның ашулықпен емес, ойланып жасалған әрекет екенін түсіндіреді. Оны *«Мен бар!»* деген қайталама-дәлелі көрсетеді. Көріп отырған-нымыздай, мұндай жауапты сәттегі кейіпкердің сөзі үзілген, қысқа болып келген. Егер гендерлік ұстаным тұрғысынан қарастырсақ, Бұл Баянның сөзін феминді дискурсқа жатқызуға

болмайды, өйткені бұл сөзде қаншама күш-қуат, әрекетке бел бұған тәуекелдік, ер жүректік жатыр! Бұл нағыз жігітке ғана тән сөз!

Қодардың артынан қуғынға шығу әрекеті Қарабай мен Баянды әртүрлі сипаттайды: егер біріншісі өзінің табындарын қайтаруға ұмтылса, екіншісі тапталған намысы мен ары үшін осы әрекетке барады:

– *Құштіде кеткен кегін, төгілген ар-намысын қуып бара жатқан жанмын!*

Қодармен күресте Баян оны өзінің тапқыр да батыл репликаларымен жеңеді:

– *Сөз осымен бітсе де, іс мұнымен бітпес, мырза!.. Сұм тағдырым сен болсаң – сен де сына қыз күшін!*

Баянның ер жүректігі мен күштілігінен жеңілген Қодар қатты қысылады:

– *Шын-ақ құлаған жерім осы болғаны ма? Жарға соққандай қирадым да қалдым, міне! Кім бар күлетін – күлсін, кім бар көретін – көрсін! Шын-ақ, жұтатып қайтаратын бола ма осы қыз?*

Қодар Қозы-Көрпешті кездестіргеннен кейін Баянның жауласудың орнына – татуласуға, ұрыстың орнына – бейбітшілікке шақырған сөзінен кейін де қатты тосылып қалады. Бұл психологиялық жағдай көп нүктемен берілген:

Баян: *Баянның дәмелендірген уақыты, айтып-айныған, аярсыған жері бар ма еді, сірә?*

Қодар: *Бар еді дей алмаймын ...*

Баян: *Енді қалай өкпелей аласыз? Ашуға еріп, қастасудың не лайығы бар?*

Ұғынысып, достасып аттанайық та!... Тағы ұсынамын қолымды!..

Баянның дәлелі мен логикасынан жеңілген Қодарға бұл ұсынысты қабылдағаннан басқа амал да қалмайды:

Шалқая алатын не жәй бар менде! Бойдың басылмай, ойдың жасымай тұрған кезінен қалған базына да әшейін ... Сені сүйген Қодар отқа түсуге де әзір еді! Сол Баян достыққа шақырып қолын ұсынса, алмасыма не шара! Міне қолым!

Бұл Қодардың сөзі оның шыншылдығын, жұмсақтығын көрсеткендей болады; оқырман/көрермен, негізінде, Жантық пен Қарабайдың оның ашуланшақтығын, ақылының қысқалығын, менмендігін өздерінің жаман ойларын іске асырудың құралына – ойыншыққа айналдырғанын көреді.

Көріп отырғанымыздай, революцияға дейінгі қазақ қоғамындағы әйел және ер адамның әлеуметтік статусы бойынша ұстанымдары талданып отырған пьесалар кейіпкерлерінің тілінде тапқыр берілген. Қазақ драматургиясының классикалық үлгісіне айналған пьесалар кейіпкерлерінің сөйлеу тілі олардың көп компонентті, әлеуметтік-мәдени феномен ретіндегі – жынысқа қатыстылығын ғана көрсетіп қоймайды, соған байланысты патриархалдық қазақ қоғамындағы кейіпкерлердің әлеуметтік статусы, олардың мінез-құлқын, уәждемесін де айшықтайды деп нақты айтуға болады.

1. Нұрғалиев Р. *Күретапыр. Қазақ драматургиясының поэтикасы (монография) – Алматы: Жазушы, 1973.*

2. Агапова С.Г. *Основы межличностной и межкультурной коммуникации (английский язык) / Серия «Высшее образование». – Ростов н/Д.: Феникс, 2004. – 288 с.*

3. Нерознак В.П. *Языковая личность в гендерном измерении // Гендер: язык, культура, коммуникация: Тез. I междунар. конференции. – М., 1999. – С. 70-71.*

4. Антинескул О.Л. *Прагматический аспект анализа гендерной дифференциации в художественном тексте. Международная науч. конф. «Изменяющийся языковой мир» – Пермь, Пермский госуниверситет, ноябрь, 2001.*

5. Жаданова К.Х. *Культурологический аспект литературного образования в средней школе Казахстана. – Алматы, 2002. – 287 с.*

6. Гачев Г.Д. *Национальные образы мира. – М.: Сов. писатель, 1988. – 447 с.*

7. Сүлейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. *Әлеуметтік лингвистик терминде-рінің сөздігі. Словарь социолнгвистических терминов - Астана: Арма ПВ, 2008. – 392 б.*

Резюме

В статье раскрываются гендерный аспект речи героев казахской драмы, рассматриваются каким образом речь мужчины и женщины зависит от социолнгвистических факторов.

Summary

The article reveals the gender aspect of the Kazakh language characters of the drama, it is seen how the men and women's speech depends on the socio-linguistic factors.

ТҮР-ТҮС КОНЦЕПТІСІНДЕ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МӘДЕНИЕТІНІҢ КӨРІНСІ

Р.К. Садықова – ф.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің доценті

Бүгінгі таңда әлемдік лингвистикада түр-түс атауларының зерттелуіне айрықша мән беріліп келеді. Бұның себептері көп: ең алдымен, атап айтар болсақ, көптеген ғалымдар түр-түс атауларын бірыңғай психологиямен байланыстырады. Өйткені психологтар табиғатта түр-түс толқындары болады, түр-түс дегеніміздің өзі адамның миы мен көзінің жемісі, бұл нерв қатысты деп есептейді.

Физика саласындағы ғалымдарды түр-түстің энергетикалық табиғаты қызықтырады, физиологтар болса, адам көзінің түр-түсті қабылдау үдерісін зерттейді, психологтар түр-түс адамның психология-сына қалай әсер етеді, қандай эмоция туғызады деген мәселелерді қарастырады, гуманитарлық салаларда (көркем әдебиет пен көркем өнерде) түр-түстің эстетикалық қызметіне көңіл бөлінеді.

Ал лингвистикада, оның ішінде, әсіресе, когнитивтік лингвистика саласында түр-түс атауларын сол тілді иеленушілердің әлем бейнесі тұрғысында жинақтаған өмірлік тәжірибесін, рухани болмы-сындағы ерекшеліктерді танытатын тілдік дереккөздер ретінде қарастыру қарқынды жүре бастады. Лингвистикада түр-түс атаулары американдық ғалымдар Л.Уорф, Э.Сепир еңбектерінде тікелей зерттеу нысанына айнала отырып, көптеген жекелеген тіл білімдерінде түр-түс атауларының концептуалдық, символикалық т.б. сипаттары туралы зерттеулердің туындауына түрткі болды. Мысалы, қазақ тіл білімінде түр-түс атауларын осы тұрғыдан зерттеу нысанына айналдырған еңбектер қатарында Н.Н. Аитованың [1].

Ш.Қ. Жарқынбекованың зерттеулерін [2] атауға болады.

Жалпы тілді ұлттың таным-түсінігі, сана құрылымы, ойлау механизмі туралы мәліметтердің көзі ретінде қарастыру тілді белгілі бір ұлттың рухани-мәдени коды ретінде танытуға бағытталады В.фон Гумбольдт концепцияларымен іліктес жатыр деп ойлаймыз [3, 138 б.].

Түр-түс атаулары, түр-түс символикасы – әрбір халықтың өзіндік феноменін танытатын күрделі құбылыс. Осыған байланысты қазіргі кезде жедел даму үстіндегі тілдердің қолданылуының когни-тивті және прагматикалық аспектілерінің зерттелуінің аясында түр-түс атаулары да жиі қарастырылып келеді. Өйткені түр-түс атауларының лингвистикасы «тіл және ойлау», «тіл және қоғам», «әлемнің тілдік бейнесі» сияқты іргелі мәселелердің жаңа қырларын таныта алады. Сонымен қатар түр-түс атаулары мәдениетаралық коммуникацияда да ерекше маңызға ие. Түр-түс атаулары этномәдени жағынан барынша байлаулы (маркерлі). Түр-түс атаулары – мәдениеттің жемісі, әрі мәдениетті жасайтын фактор; ұлттық мәдениетті танып-білудің негізгі құралы. Зерттеушілердің бұл салаға қызығушылықпен қарауының басты себебі осында.

Сондықтан тілші-ғалымдар түр-түс атауларының барлық аспектілеріне назар аударып келеді. Ғалымдарды төмендегі мәселелер ойландырады:

– әрбір ұлтқа тән маңызды (когнитивті және прагматикалық тұрғыдан) түр-түс атауларын ажырату;

– түр-түс атауларына лингвистикалық парадигма ретінде қарап, зерттеу;

– түр-түсті қабылдау мен оны атаудың универсалиялары;

– лексикалық-семантикалық ақпарат беретін компоненттерді зерделеу;

– түр-түс атауларының семантикалық өрісінің корреляциясын анықтау;

– түр-түс атауларын метатіл ретінде зерттеу;

– әрбір халықтың түр-түс атауларының лингвомәдени ерекшеліктерін салыстырып, кешенді түрде сипаттау және т.б.

Осы аталғандардың ішінде бірнеше аспект айрықша маңызды болып, қазірге дейін, зерттеулердің көп болғандығына қарамастан, қызу пікірталас тудырып отыр. Атап айтқанда, мұндай мәселелердің бірі – әрбір ұлтқа тән маңызды, ұлттық этносимволиканы білдіретін түр-түс атауларын ажырату. Көптеген ғалымдар И.Гётедің жүйесін атап өтеді; ол барлық түр-түс спектрін үш топқа бөлген:

1. Негізгі түстер: сары, көк, қызыл; басқа түстер осы арқылы жасалады.

2. Бірінші дәрежедегі құрамдас түстер – жасыл, қызыл сары (оранжевый), сия көк, бұлар негізгі екі түстің араласуы арқылы жасалады.

3. Екінші дәрежедегі құрамдас түстер – бірінші дәрежедегі түстердің араласуынан пайда болған түстер [4].

Ал америкалық лингвистер Б.Берлин мен П.Кей пікірі бұл мәселенің анық-қанығын ашып берді деп есептеуге болады. Олар 98 тілдегі түр-түс атауларын зерттеп, жинақтаған материалдың негізінде 11 негізгі түсті көрсетеді: *basic colour terms* – *black* (қара), *white* (ақ), *red* (қызыл), *yellow* (сары), *green* (жасыл), *blue* (көк), *brown* (қоңыр), *purple* (алқызыл), *pink* (қызғылт сары), *orange*

(қызылсары), *gray* (сұры) [5].

Яғни, қайсыбір тілде бар болғаны үш қана түс атауы болатын болса, онда олар – *ақ, қара, қызыл*. Орыс тілші ғалымдарының көпшілігі осы жіктемені мойындайды және орыс тілінде 11 негізгі түс бар деп санайды, олар – ағылшын тіліндегі *blue* дегеннің орыс тілінде екі баламасы бар деп есептейді: *blue – көк (синий) және көгілдір (голубой)*.

Б.Берлин мен П.Кейдің жіктелімі негізінде ғалымдар барлық тілдердегі дерлік түр-түс атаулары төмендегідей иерархияда орналасады деп есептейді: *black, white* - > {*red*}- > {*green, yellow*}- > {*blue*}- > {*brown*} → > {*gray, orange, pink, purple*}. Бірақ орыс ғалымы Р. Фрумкина жоғары аталған жікте-меде түр-түс атауларының 11 болып көрсетілуі шартты түрде деп есептейді, солай бола тұрса да, өзінің негізгі түр-түс жіктелімін ұсынбайды. Р.Фрумкинаның пікірінше, негізгі түр-түс атауларының олардың реңктеріне (мысалы, көк-көкшіл) қарсы қойылуы мәдени-тарихи және психологиялық факт болып табылады, олар психофизиологиялық тұрғыдан қарағанда өзара теңбе-тең. Яғни, психофизио-логиялық жақтан түс пен оның реңктеріне бөлу мүмкін емес, бұлайша бөлу әлемнің қарапайым бейнесіне тән. Түр-түс атауларының негізгілерін, маңыздыларын, яғни ұлттық-мәдени ерекшеліктерді белгілей алатындарды ажыратып көрсетуде түр-түс атауының негізгі түбір болатындығы да айтыла-ды. Бұл пікір бойынша, *сұр* – негізгі түс; *сұрғылт* – негізгі түс емес, түстің реңкі. Осыған байланысты орыс тілінде 800-дей атау бар деп айтылады [6].

Ал қазақ тіліне келер болсақ, «Сырға толы түр мен түс» [7] кітабында қазақ тіліндегі түр-түс атауларының саны көрсетілмейді, авторлар түр-түс атауларын біршама санап шығады, бірақ олар толық емес. Бұдан басқа қазақ тіліндегі *құла, шабдар, тарғыл, күрең* деген түстер қазақ ұлты үшін маңызды, бұлардың қазақ халқы үшін этнобасымдығы мен этнорелеванттығы бар. Бұған қазақ көркем әдебиетінің фактілері мен паремология, бастысы, түр-түске қатысты ғылыми зерттеулер айқын дәлел бола алады.

Қазақ тіліндегі этнобасымдық пен этнорелеванттыққа ие түр-түс атауларының талдауына келген-де, А.Тоқтаубайдың ғылыми-зерттеу мақаласының маңызын ерекше көрсетуге болады [8, 15 б.]. Ол: «Қазақта жылқы түстеріне байланысты сөздер өте көп. Қазір біздің картотекамызда жылқы реңіне қатысты 300-ге жуық сөздер бар» деп көрсете келіп, оларды орыс, француз, неміс тілдеріне аудару-дың мүмкін еместігі туралы айтқан шетел ғалымдарының пікірін келтіреді. Және қазақтың жылқыға байланысты шыққан наным-сенімдерінің ішінде осы түлік түсіне байланысты жора-жосықтарды зерттеудің тұрарлық іс екенін дәйектей отырып, қадірленетін жылқы түсіне келгенде, алғашқы орында қаракөк, одан кейін шұбар (оның ішінде, бозшұбар, көкшұбар, байшұбар), бұлардан кейін тобылғы торы, күрең, жирен т.с.с. ретімен баяндайды. Тіпті «Абайдың әкесі Құнанбай өзінің түп-тұқиянын «Қаракөктің тұқымымыз деп ажыратқан» деген деректі де келтіріп, қаракөк түсінің қазақ дүниетанымында ерекше қастерленетініне көптеген дәлелдер келтіреді [8, 15 б.].

Парсы тілінде де түрлі тұқымдас жылқы аттарын беру түр-түс негізінде жүзеге асқан. Әр ақынның шығармасында жылқының дәрежесін оның түр-түсіне көңіл бөлгендігі зерттелінеді. Сонымен әр ақын жылқыға ат беру және түр-түспен суреттеуі шеберлікпен бейнеленген. Бұрынғы кезде түр-түсті тек қана өнер және әдемілікті тануда қолданған болса, бірақ қазіргі таңда түр-түс атауы экономика және өндіріс саласында кең қолданыста. Көптеген поэзиядағы теңеулер мен ойлар түр-түс негізінде туындаған.

Парсы поэзиясындағы түр-түс атаулары негізінен шығарманың мазмұны мен тақырыбына қатысты болған. Көне парсы қасидаларында «Ақындар мереке күндерінде патша сарайларында болып, көктем және күз мезгілдерін суреттеген». Бірақ ақындар өз шығармаларында көктем көрінісін өте көп сурет-теген. Ақындардың ойынша «Ертедегі ирандық ақындар шөл және қуаң даланы, көктемді, Каспийдің жап-жасыл айналасын және Мазендаранның түрлі түсті ормандарын өте керемет суреттеген» [9, 23 б.]. Парсы поэзиясында түр-түстер қолданылды, тақырыбы белгілі болды, бірақ шектеулі. Мысалы: ағарған шаш → кәрілікке, ақ және қара түс → қарға, сары және қызыл → алма, ақ түс → жасмин, лилия және нарцисс гүлге, қара түс → фиалка, жасыл жер → көк шөп және аспан табиғатты бейнелеу-де түрлі түсті формадағы мата немесе түрлі түсті гауһарлармен салыстырған. Қызыл, ақ, қара түстер арқылы сүйіктісін бейнелеген және сары, қызыл түстермен ғашығын суреттеген.

Табиғаттың бір тақырыбы түр-түспен ажарланады, түс әрдайым ақындардың көз елегінде елестей-ді. Түс жайында барлық ақындар ойының оянуы, бір-біріне ұқсамайды. Парсы ақындардың еңбегінде түр-түстер әртүрлі беріледі. Басқа ақындарға қарағанда Фарухи поэзиясында түр-түс атаулары ауқымды берілген. Хақани шығармасында жасыл (زیتونی зайтун-оливковый) және шұбар ала (غیرا ғобайра-шетен жидегі) түс, Низами шығармасында темір түстес түстер кең берілген. Кейбір ақындар шығармасында бір түр-түс атауды әртүрлі мағына берген.

Мысалы: ақындар سبز [сәбз] жасыл түсті → خضرا [хәзәра] → زمردگون [зоморродгун] ашық жасыл → زبرجدین [зәбәрджәдин] зеленый с оливковым оттенком → میناگون [минагун] ашық көк деп көрсеткен, бірақ оның бәрі тек жасыл түсті берген. Хафәз өлеңдерінде қызыл және қара түс көбірек қолданылған. Бұл жағдай ақынның психологиялық ерекше-лігіне қатысты берілген. «Өйткені әр адам өз өмірінде және әр түрлі дәуірде арнайы түстерден ләззат алған немесе өзін тамаша сезінген».

Соңғы жылдары әлем тілдерінде түр-түс атауларын беретін лексикалық тілдік бірліктер құрамы мен саны жағынан күрт өзгеріске ұшырады. Бұған ағылшын тіліндегі лексикалық модельдердің әсері болып отыр. Ағылшын тілінде, әсіресе, жарнама терминдерін беру кезінде сипаттама түр-түс атаулары жиі қолданылады: олар мәдениетаралық қарым-қатынас бойынша орыс тіліне де өтіп, колоростика термин-дерінің қатарын толықтыруда. Орыс тілінде негізгі түр-түс атауларымен қатар объектінің түсін нақты-лайтын атаулар (*изумрудный, малиновый, сиреневый*), түстің реңктерін айқын көрсету үшін приставка қосылып жасалған атаулар (*ярко-синий, светло-коричневый, бледно-розовый*) қолданылады.

Мәдениеттердің өзара тығыз байланысы нәтижесінде аталған түр-түстер қазақ мәдениетінен де орын алды. Алайда тұрмыстық-әлеуметтік қарым-қатынаста түр-түстердің орысша атаулары қолданылады (*Көйлек сатып алдым. Түсі өте әдемі – цвета морской волны – ауызекі сөйлеу тілі*). Қазақ көркем әдебиетінде жоғарыда аталған түр-түс атауларының қазақша баламалары мүлдем кездеспейді деуге болады, қазақ суреткерлері негізгі түр-түс атауларын пайдаланады. Жазушы Ғ.Мүсірепов «Кофе с молоком» - дегенді «кофе түстес» деп тілге біртіндеп енгізе беру керек шығар» деп айтқан болатын [10].

Алайда, жоғарыда атап өткеніміздей, қазіргі заманда қазақ тілінде түр-түс атауларын білдіретін лексикалық топтың құрылымы мен құрамы едәуір өзгеріске ұшырады. Бұған әсер етіп отырған жағдайлар: а) экономикалық, әлеуметтік-мәдени байланыстар аясының кеңеюі; ә) жанрдың жеке типі ретінде жарнаманың дамуы; б) әлеуметтік-мәдени байланыстардың негізінде туындаған мәтіндер мен жанрлар типтерінің қазақ тіліне кеңінен аударыла бастауы және осының нәтижесінде өзге тілдердегі түр-түс атауларының қазақша баламаларының ұсынылуы.

Қорытындылай келгенде, соңғы кезеңдерде түр-түс атаулары тақырыбы көптеген зерттеушілердің назарын аударып отыр. Өйткені түр-түс атаулары - әрбір халықтың өз игілігі. В.А. Московичтің көрсетуінше, түр-түс атаулары лейтмотивті сипаттағы, әрбір ұлттың әлемнің бейнесін пайымдауын-дағы эмоционалды образға ие, сонымен қатар дербес авторлық дүниетанымды көрсететін үлкен категория [11, 84 б.]. Шын мәнінде түр-түс атауларын білдіретін сөздер әр тілде де болсын, күрделі және көп деңгейлі түс символикасын білдіретін ауқымды ақпараттық әлеуетке ие болып табылады.

Осыған байланысты бұрын түр-түс атаулары тек лексикология, семасиология саласында тақырып-тық топ көлемінде қарастырылып келсе, кейінгі жылдары бұл мәселе тіларалық коммуникация, концептология, когнитивті және антропоцентрилік лингвистика, психоллингвистика салаларының шеңберінде де кеңінен талдауға түсе бастады. Көптеген еңбектерде әлемнің тілдік бейнесіне қатысты концептілерге, ұлттың этноәлемінің бейнеленуі, менталды кеңістіктегі түр-түс атауларының көрінісі, қоршаған ортаны қабылдаудан туған түр-түс атауларын талдау мәселелеріне көбірек мән беріледі.

1. Аитова Н.Н. Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы: Оқу құралы. – Ақтөбе: Қ.Жұбанов атындағы АқМУ, 2006. – 161 б.

2. Жарқынбекова Ш. Концепты цвета в казахской и русской культурах. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 226 с.

3. Гумбольдт В. О различении строения человеческих языков и его влияние на духовное развитие человека // В.фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 2000, – 400 с.

4. قاسم زاده س.ع. 1382. ص-148. نیکو بخت ن. ، "روانشناسی رنگ در اشعار سهراب سپهری"، فصل نامه.

5. Гачичеладзе Г.Р. Художественный перевод и литературные взаимосвязи. - 2-ое издание, – М.: Советский писатель, 1972. – 262 с.

6. Фрумкина Р.М. Цвет, смысл, сходство. – М.: Наука, 1984. – 174 с.

7. Қайдаров Ә., Өмірбеков Б., Ахтамбердиева З. Сырға толы түр мен түс. – Алматы: Қазақстан, 1986. – 95 б.

8. Тоқтаубай А. Тұлпарлар театры // Егемен Қазақстан газеті, 2003. Тамыз (№219-222).

9. de Fouchecour С.Н. La description de la nature dans la poesie lyrique Persane du XI siecle, librairie e.Klincksieck, - Paris, 1969. – 152 p.

10. Мүсірепов Ғ. Түстердің аясы // Қазақ әдебиеті газеті, 1966. - сәуір.

11. Москович В.А. Система цветообозначений в современном английском языке // Вопросы языкознания. – М., 1994. – №6. – С. 84-95.

Резюме

В данной статье рассматриваются особенности наименований видов цветов в культуре казахов.

Summary

The article considers the peculiarities of different kinds of colours in culture of kazakh.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ГЕНДЕРА В ЯЗЫКЕ

И.В. Межакова

Понятие «гендер» впервые появилось в работе Р.Столлера в 1963 году. В дальнейшем, термин «гендер», заимствованный из лингвистики использовался для культурных характеристик мужчин и женщин в отличии от пола – совокупности биологических характеристик – генетических, физиологических, и репродуктивных. Введение понятия было подготовлено работами М.Мид по этнографии еще в 30-х XX века [1; 5].

Гендер создается обществом как социальная модель женщин и мужчин, определяющая их положение и роль в обществе и в его институтах (семье, политической структуре, экономике, культуре, образования и др.) [6; 6].

Гендерные системы различаются в разных обществах, однако в каждом обществе эти системы асимметричны. Таким образом, что мужчины и все «мужское/маскулинное» (черты характера, модели поведения, профессии и прочее) считаются первичными, значимыми и доминирующими, а женщины и все «женское/феминное» определяется как вторичное, незначительное с социальной точки зрения и подчиненное. Сущностью конструирования гендера является полярность и противоположность. Гендерная система как токовая отражает асимметричные культурные оценки и ожидания, адресуемые людям в зависимости от их пола. С определенного момента времени почти в каждом обществе, где социально предписанные характеристики имеют два гендерных типа, одному биологическому полу предписываются социальные роли, которые считаются культурно вторичными. Не имеет значения, какие это социальные роли: они могут быть различными в разных обществах, но то, что предписывается и приписывается женщинами, оценивается как вторичное (второсортное). Социальные нормы меняются со временем, однако гендерная асимметрия остается. Таким образом, можно сказать, что гендерная система – это социально сконструированная система неравенства по полу. Гендер, таким образом, является одним из способов социальной стратификации общества, который в сочетании с такими социально-демографическими факторами, как раса, национальность, класс, возраст организуют систему социальной иерархии [6; 6-7].

Важную роль в развитии и поддержании гендерной системы играет сознание людей. Конструирование гендерного сознания индивидов происходит по средствам распространения и поддержания социальных и культурных стереотипов, норм и предписаний [6; 7]. Гендерная роль понимается как выполнение определенных социальных предписаний, т.е. соответствующее полу поведения в виде речи, манер, одежды, жестов и прочего. Когда социальное производство гендера становится предметом исследования, обычно рассматривают, как гендер конструируется через институты социализации, разделения труда, семьи, масс-медиа [6; 8].

Современная гендерная теория не пытается оспорить существование тех или иных биологических, социальных, психологических различий между конкретными женщинами и мужчинами. Она просто утверждает, что сам по себе факт различий не так важен, как важна их социокультурная оценка и интерпретация, а так же построение властной системы на основе этих различий. Гендерный подход основан на идеи о том, что важны не биологические и физические различия между мужчинами и женщинами, а то культурное и социальное значение, которое придает общество этим различиям. Основа гендерных исследований является не просто описание различия в статусах, ролях и иных аспектах жизни мужчин и женщин, но анализ власти и доминирования, утверждаемых в обществе через гендерные роли и отношения [6; 9].

Социальные и культурно значимые различия в поведении, обычаях и социализации в целом мужчин и женщин спорадически фиксировались в научном описании, особенно в антропологии и этнографии. Однако идея о разграничении понятий биологического пола и пола социального (гендера) возникла лишь в период постмодернизма [5; 6].

В отличии от категории *sexus* гендерный статус и, соответственно, гендерная иерархия и

гендерно обусловленные модели поведения задаются не природой, а «конструируются» обществом, предписываются институтами социального контроля и культурными традициями [5; 6].

Категория gender была введена в понятийный аппарат науки в конце 60-х начале 70-х годов XX века и использовалась сначала в истории, историографии, социологии и психологии, а затем была воспринята и в лингвистике. Гендерный фактор, учитывающий природный пол человека и его социальные «последствия», является одной из существенных характеристик и на протяжении всей ее жизни определенным образом влияет на ее сознание своей идентичностью [5; 7].

Термин гендер, таким образом, использовался для описания социальных, культурных, психологических аспектов «женского» в сравнении с «мужским», то есть при выделении всего, что формирует черты, нормы, стереотипы, роли, типичные и желаемые для тех кого общество определяет как женщин и мужчин [5; 7].

Вместе с тем в науке до сегодняшнего дня нет единого взгляда на природу гендера. Его относят, с одной стороны, к мыслительным конструктам, или моделям, разработанным с целью более четкого научного описания проблем пола и разграничения его биологических и социокультурных функций. С другой стороны, гендер рассматривается как конструкт социальный, создаваемый обществом, в том числе и посредством языка [5; 7-8].

В США, где гендерные исследования получили статус официальной учебной и научной дисциплины, в справочных изданиях дается следующее определение гендера: «Термин, введенный феминистками с целью выделения социального аспекта различия полов. Когда говорят о различии между существами женского и мужского пола как о различии «пола», то имеется в виду их биологическое различие. Когда говорят о гендере, то исходит из определенных социокультурных дефиниций (определений) понятий женщины и мужчины и предполагают изначально установленное различие их социального положения» [2; 9].

Определение американского социолога Э.Гидденса, на которое в основном опираются отечественные исследователи: «Если пол имеет отношение к физическим, телесным различиям между женщиной и мужчиной, то понятие «гендер» затрагивает их психологические, социальные и культурные особенности. Разграничение пола гендера является фундаментальным. Так как многие различия между женщиной и мужчиной обуславливаются причинами, не являющимися биологическими по своей природе. Если пол индивида биологически детерминирован, то род (гендер) является культурно и социально заданным. Таким образом, существует два пола (мужской и женский) и два рода (мужественный и женственный)» [2; 9-10].

Структуралистическая антропология и социология начала XX века дали принципиально новую перспективу анализа социальных отношений между полами в обществе. Как показывают, например, этнографические исследования Маргарет Мид, в истории цивилизации уже существовала иное распределение ролей в обществе, иное воспитание, иные ценности. И они не как не связаны непосредственно с биологией. Биологическим чертам, особенностям репродуктивной функции, анатомическим параметрам мужчин и женщин придается отличный от западноевропейского смысл [2; 12].

Современная гендерная история – одна из самых бурно развивающихся исторических субдисциплин [3; 95].

«Женская история» как особое научное направление появилась на Западе, на рубеже 1960-1970 гг. Хотя сама «Женская тема» привлекала внимание историков, уже начиная с XIX века, в связи с «первой волной» феминизма, до второй половины XX века женщины редко становились объектами научных сочинений [3; 95].

«Лингвистический поворот» оказал сильное влияние на гендерную историю. Большое внимание стало уделяться изучению литературного дискурса и его связи с социальной действительностью, особенно в переходные эпохи. Были введены в научный оборот понятия женского и мужского письма [3; 96-97].

Понятие «пол» включает в себя черты, непосредственно обусловленные биологическим полом, тогда как «гендер» подразумевает те аспекты мужского и женского причины, возникновения которых неизвестны. В отличие от пола, гендер представляет собой психологическое явление, относящееся к усвоенным формам поведения и установкам сопряженным с биологическим полом (Герриг Р., Зимбардо Ф.) [4; 14].

На смещении половых и гендерных различий асто строится критика гендерного подхода к поведению людей. Вместе с тем далеко не все психологические различия между мужчинами и женщинами тесно связаны с биологическими, а пол и гендер- не взаимодополняющие категории, социальные конструкты человеческой сексуальности. Только один термин делает акцент на биологических особенностях психологических различий и сводит все встречающееся

многообразии к тому или иному строению гениталий, тогда как другой термин подчеркивает социокультурное происхождение психологических различий. И пол, и гендер являются системами условных обозначений, которые формируют определенный порядок между людьми, их отношение к различным проявлениям сексуальности, а также определяют формы представления себя другими людьми в разнообразных практиках социального взаимодействия [4; 15].

В целом вопрос о половых различиях остается достаточно запутанным, и одна из задач заключается в том, чтобы выяснить в какой мере полоролевые стереотипы целесообразны, т.е. соответствуют природе мужчины и женщины, а в какой мере они ошибочны [4; 16].

Выявить мужскую и женскую специфику можно только при их сравнении, а не при изолированном изучении мужчин и женщин. Для науки и женщины и мужчины представляют одинаковый интерес [4; 18].

Основной смысл введения и самого термина «гендер», и всей терминологии гендерных исследований заключается в том, что бы признать: «пол» является продуктом человеческой культуры и должен рассматриваться именно так. Это особенно актуально в наше время, когда культура пола считается важнейшей составляющей общечеловеческой культуры. Гендерная теория оказывает, таким образом, своеобразной метакультурологической теории, которая пытается разобраться с теми смыслами, которые появляются в той или иной культуре по поводу полового диморфизма и отношений возникающих в связи с этим [2; 15-16].

1. Бем С. *Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов [Текст] / Бем С. - М.: РОССПЭН, 2004. - 336 с.*

2. *Введение в гендерные исследования [Текст]: учебное пособие / под ред. Костиковой И.В. - М.: ЗАО Издательство «Аспект Пресс», 2005. – 255 с.*

3. Зайцева, Т.И. *Развитие гендерных исследований в свете истории раннего времени [Текст] / Зайцева Т.И. - Изд-во: Научная редакция «История», 2010. - С. 94-98.*

4. Ильин Е.П. *Пол и гендер [Текст] / Ильин Е.П. - СПб.: Питер, 2010. – 668 с.*

5. Кирилина А.В. *Гендер: Лингвистические аспекты. Монография [Текст] / Кирилина А.В. – М., 1999. - 155 с.*

6. *Словарь гендерных терминов [Текст] / под ред. Денисовой А.А. - М.: Информация XXI век, 2002 - 88 с.*

Түйін

Осы мақала бүгінгі күнгі лингвистикадағы гендердің рөлін қарастырады. Мұнда мәдениет пен қоғамның ерлер мен әйелдерге және олардың тілдік коммуникациясына қатынасын анықтайтын әлеуметтік және мәдени факторлар көрсетілген.

Summary

The article studies the role of gender in the modern linguistics. Here is shown the social and cultural factors, constitutive relations between culture and society for men and women and their language communication.

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚИТУ МАЗМҰНЫНЫҢ МӘДЕНИТАНЫМДЫҚ КОМПОНЕНТІ

С.Қ. Рахымжанова – магистр-аға оқытушы

Мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыру қажеттілігі шетел тілін (ШТ) оқыту мазмұнын қайта қарастырудың, оны қалыптастырудың тиімді жолдарын іздеудің қажеттілігін талап етеді. Жаңа ғылыми парадигма шеңберінде мәдениет оқытудың негізі болып табылады. Бұдан мәдени компоненттің мазмұны оқыту үрдісін ұйымдастыруда үлкен мәнге ие болатындығы байқалады.

Бүгінде «мәдениет» концептуалды категориясы анықтамаларының шамамен екі мыңдай түрі бар. ШТ оқыту әдістемесіне қатысты, неғұрлым көпшілікке танымал анықтамалары өз бойында құнды-лықтарды, салт-дәстүрлерді, рәсімдерді және т.б. қамтиды.

П.В. Сысоев мәдениет ұғымының неғұрлым қолайлы анықтамасын берген: «...бүгінде оқытылатын тіл елінің мәдениетін ғалымдар оқушыларға мәдениетаралық қатынастың барабар қатысушылары болуға мүмкіндік беретін білім мен тәжірибенің жиынтығы деп түсінеді. Бұған жоласты мағынаны және түрлі реңкті айтылымдарды ұғыну, газет, журнал және басқа да әдебиеттерді оқу, фильмдер мен теледидар бағдарламаларын көру барысында мәдени, тарихи эпизодтар мен реалияларды дұрыс түсіну, тіл мен мәдениет тасушыларымен қатынас жасауда тәлім мен жоғары толеранттылықты ұғыну жатады» [1, 13].

Жоғарыда айтылғандай, ғылымда шетел тіліне оқытудағы мәдениеттанулық компоненттің атқара-тын рөлінің маңыздылығы айқын болуына қарамастан, бұл мәселеге мүмкіндігінше кең теоретикалық талдау жасала тұра, мәдениетаралық коммуникацияны оқыту үрдісінің технологиялық жағы жеткілік-ті қарастырылмаған. Теория тәжірибе жүзінде бекітіліп отыруы тиіс, бірақ, іс жүзінде, мақсаты өзгер-генімен, оқыту үрдісінің өзі өзгеріссіз қалып отыр: қазіргі кезде шетел тілдері оқытушысының маман-дандырылған дайындығында «тілге мәдениет аясында оқыту» орын алады [2, 22], дегенмен барлық зерттеушілер бір ортақ пікірді бөліседі: шет тілді мәдениетке тілдің көмегімен үйрету қажет, яғни мәдениет шетел тілін меңгеру үрдісінде оқыту пәні ретінде орын алуы тиіс.

Жоғарыда айтылғанды ескере отырып, мәдениеттің концептуалды категория ретінде күрделілігі мен көпқырлылығын ұғыну өте маңызды болып табылады, және бұл жерде студенттердің шетел мәдениетін толық меңгеруі жөнінде айту орынсыз. Осыған орай, мынадай бір сұрақ туындайды: егер де мәдениетті зерделеу үрдісі мақсатты түрде бағытталған болса, онда ол мәдениеттің нақты қай бөліміне бағытталуы тиіс? [2, 23].

Бұл жерде А.В. Вартановтың көзқарасымен келіспеуге болмайды, оның көрсетуі бойынша, мәдениетті зерделеу оның дифференциациясын білдіруі тиіс. Бұдан оқытылатын тіл елінің мәдениеті-не қарасты элементтерді таңдау принципі қажет екендігі айқын байқалады.

Ғылыми әдебиеттерде мәдениетті шартты түрде екі компонентке бөлуге болатындығы жөнінде пікір қалыптасқан: зиялы және бұқаралық мәдениет. Зиялы мәдениетке адамды мәдениетті ететіннің бәрі, атап айтқанда: тарихты, өнерді, әдебиетті, дінді, ғылымдарды және т.б. білу, яғни ұлттық қазына деп атауға болатынның бәрін білу.

Бұқаралық мәдениетке әдетте өмір салтын, дағдыларды, тамақтануға, киім киюге және т.б. тән мысалдарды білу, яғни күнделікті өмірдің қалыпты жағдайларындағы тәлім негіздерін білу.

Бұл мәселені зерттеушілердің пікірі бойынша, тәлімдік мәдениетті қамтитын осы қабат, яғни оның тілдік және тілдік емес тәлімнің ережелері бекітілген бөлігі, мәдениетаралық құзыреттілікті қалып-тастырудағы бастау (негіз) ретінде ең үлкен мәнге ие болады.

Бұл пікір П.В. Сысоевтың анықтамасында да көрініс тапқан: «әлеуметтік-мәдени құзыреттіліктің ақырғы сатысы ретінде оқытылатындардың қажетті білім-концептілермен пайдаланып, (қажет жағдайда) өз тәлімін тіл тасушының тәліміне барабар немесе жақын етіп ыңғайлау қабілеті орын алады...» [1, 13].

«Мәдениетті зерделеу үшін, қандай да бір елтанулық реалияны жай түсіндіру жеткіліксіз болады, бұл жерде тіл тасушыларының тәлімдік мәдениетіне көбірек назар аудару қажет» [2, 24].

Осы пікірді бөлісе отыра және тіл тасушыларының тәлімдік мәдениетін нақтылай келе, коммуни-канттардың сөйлеу акіндегі тәлімі, яғни тілдік тәлім туралы айта кеткен жөн.

Аутентті тілдік тәлімді меңгеру мәселесіне өз жұмыстарында О.М. Корчажина да көңіл аударған, ол мұны ШТ оқытуға коммуникативті көзқарас шеңберіндегі маңызды дағдылардың бірі ретінде қарастырады [3, 33].

Аталған автордың жұмысына сүйене отыра, тілдік тәлім мазмұнын құрайтын негізгі ұғымдарды қарастырып көрейік.

Тілдіктәлім мәдениеттің бір бөлігі бола тұра, ұлттық менталитет (немесе «әлем бейнесі»)

ұғымы-мен тығыз байланысты болып табылады, мұндағы ұлттық менталитет нақты қауымдастықтың қорша-ған әлемдегі адамдарды өзіндік қабылдауын қамтитын нақты мәдениет тасушыларының ерекше психологиялық өмір салтын білдіреді. Осы ұғымнан бастау ала отырып, О.М. Корчажкина ұлт пен оның өкілдері үшін ұлттық менталитеттің маңызды құрастырушылары ретінде тілдің өмір сүруі мен қызмет жасауының нысандары, тілдік менталитет ұғымымен біріктірілетін ұлттың тілдік мәдени құндылықтары – тілдік сана мен тілдік қызмет болып табылатынын көрсетеді. «Тілдік менталитет – бұл тілдік сана бейнелері мен оның бұл әлемге тілдік қызмет арқылы енілу тәсілдерінің көмегімен ұлттың қоршаған әлемді қабылдау, көру амалдарының жиынтығы» [3, 34].

Автор тілдік тәлімде көрініс табатын адамның қоршаған ортаға енілуінің тілдік тәсілдерін қарас-тыра келе, тілдік қызмет – тілдік акт – тілдік тәлім сияқты ұғымдардың өзара байланысын ашып көрсетеді.

Тілдік қызмет (ТҚ) деп тіл арқылы ортақ тілдік қауымдастыққа қарасты адамдардың қатынас үлгісі ұғынылады. Тілдік акт (ТА) мақсатты тілдік әрекет, тілдің түрлі жағдайларда және қатынас аяларында дербес, әрі әр кезде жаңаша қолданылуының үрдісі болып табылады. ТА мен ТҚ-ның өзара байланысы екіжақты болып келеді: бір жағынан, ТҚ жүзеге асырылған ТА-ның өнімі ретінде болса, екінші жағынан, ТА-ны жүзеге асыруды мақсат ететін адамның тақырыптық қызметінің бір түрі ретінде бола алады. Тілдік акт тілдің өмір сүруінің, өзектіленуінің нысаны бола тұра, осы тілдің құралдарымен, осы тілдің ережелерімен және осы тілдік ортадағы қатынас жасау ережелерімен жүзеге асырылады. Тілдік актіге ерекше әлеуметтік-мәдени дәреже мен тәртіптілікті тілдің қатынас-тың сыртқы нысанының тасушысы болып табылатын тілдік тәлім береді. Тілдік тәлім тәсілдері ұлттың «мәдени ережелерінің» жасырын жүйесінің сыртқы көрінісі болып табылады.

Сөйтіп, адам тілі тілдік актілерде түрлі айтылымдар түрінде орын ала келе, тілдік тәліммен экстралингвистикалық шындыққа енілудің сыртқы нысаны ретінде рәсімделеді. Айтылымның мазмұнды тұсын айтылатынның мәндік («ұғымдық») сипаттамасы, сонымен қатар, айтылымның шындыққа мағынасының растылығы жағынан (объективті модальділік) қатынасы құрайды. Тілдік тәлімнің мазмұнды тұсы айтылатынның эмоционалдық сипаттамасы болып табылатын сөйлеушінің қарым-қатынас тақырыбына деген қатынасын көрсетуші айтылымның «ұғымдық емес» жағы (субъективті модальділік) болып саналады. Бұдан басқа, тілдік тәлімнің көрнекі компоненті болып қарым-қатынастың әлеуметтік-мәдени аспекті табылады: ТА қатысушыларының нақты тілдік мәдениетке қатыстылығы, олардың өзара жеке тұлғалық қатынастары мен ТА-ге деген көзқарастары, қарым-қатынас жағдайларында бағдар ұстай алуы, қатынас жасау тілін меңгеруі.

«Тілдік тәлім» ұғымына келесі компоненттерді жатқызу орын алған: 1) әңгімелесушілердің вербалды елінулері; 2) әңгімелесушілердің вербалсыз елінулері; 3) тілдік тәлімнің формализаторлары.

Аталған компоненттердің мазмұнын былайша ашуға болады: әңгімелесушілердің вербалды еліну-лері дегеніміз нақты әлеуметтік-мәдени жағдайларда айтылатын және ТА түрлі аспектілерін білдіре-тін «тілдік сөздер» немесе тілдік индикаторлармен берілген фразалар болып табылады. Бұл тілдік әрекеттерді білдіретін айналымдар, яғни ТА-ның басы, барысы және тоқтатылу айналымдары, логикалық біріктіру элементтері, модальдік сөздер мен айтылымдар, түрлі репликалар, жауаптар, қайталаулар, қайта сұраулар және т.б. Мұндай айналымдар тілдің «өнерлі» аспектілері түрінде көрініс табады: атауыш және көмекші сөздердің, қаратпа сөздердің, одағай, түрлі күшейткіш элементтердің түрінде. Бұл тілдік индикаторларды лингвистер, әдетте, тілдегі жүйеліліктің бұзылуы ретінде қарастырады, бірақ, оларсыз «ешбір тірі фраза құрылмайтынын» көрсетеді.

- әңгімелесушілердің вербалсыз елінулері – бұл тұрыс, ымдау, мимика, проксемика элементтері (қарым-қатынастың кеңістік жағдайлары), сөйлеудің рәсімделуінің әуенді-интонациялық компонент-тері және фразалық екпін.

- тілдік тәлімнің формализаторлары немесе тілдік стратегиялар – бұл бейнебір ұйымдастырушы негіз болып табылатын және әңгімелесушілердің вербалды және вербалсыз елінулерін біртұтас тілдік актіге біріктіретін ерекше «дағдылар», стереотиптер немесе тілдік тәлімнің тенденциялары. Тілдік тәлім мәдениетін И.А. Зимняя да қарастырады [4, 398]. Оның пікірінше, адамның тілдік тәлімінің мәдениеті оның айтарлықтай әлеуметтік сипаттамасы ретінде неғұрлым көпқырлы құбылыс болып табылады және өзінің бойында 5 компонентті қамтиды. Бұл компоненттер тілдік қызметке қарасты ішкі де, сыртқы да аспектілерді көрсетеді.

Ішкі аспектілерге И.А. Зимняя келесілерді жатқызады:

- ойлау мәдениеті – ойлау, коммуникативті мәселелерді қалыптастыру мен шешу үрдісі;

- тіл мәдениеті ойды жеткізудегі фонетикалық, лексикалық және грамматикалық құралдар жүйесі-нің жеке тәжірибесіндегі тәртіптілік ретінде;

- тіл мәдениеті сөйлеу барысында тілдің көмегімен ойды қалыптастырудың тәсілі ретінде.

Тілдік қызметтің сыртқы аспектісі (О.М.Корчажинаның өзіндік тілдік тәлім деп атайтыны) келесі компоненттерден тұрады:

- тілдік этикет мәдениеті – әңгімелесушілердің өзара қарым-қатынасын орнату мен оны таңдалған әуезділікте ұстап тұру үшін қоғаммен қабылданып, ұсынылған арнайы ұлттық бірліктердің микрожүйесі;

- соматикалық (денелік) коммуникация мәдениеті барлық вербалсыз құралдардың жиынтығы ретінде (ым, мимика, пантомимика) [4, 398].

Көріп отырғанымыздай, О.М. Корчажина. тілдік тәлімге тек ТҚ-нің сыртқы түрін жатқызады, ал И.А. Зимняя тілдік тәлімге ТҚ-нің сыртқы да, ішкі де аспектілерін жатқызады, дегенмен, компонент-терді осы аспектілерге бөлу орын алған. Дегенмен, біз үшін өте маңызды болып табылатын нәрсе – шетел тілінде коммуникацияны жүзеге асыру барысында ТҚ-нің сыртқы түрін, яғни тілдік тәлім элементтерімен меңгеру, ТҚ-нің ішкі түрімен, яғни лексикалық, грамматикалық және фонетикалық дағдыларымен, тілдік актінің мазмұнды тұсымен – өз ойын жеткізе білумен меңгеруден маңыздылығы еш кем емес болуы.

«Тілдік дағдылар мен біліктерді жақсы меңгеру оқытылушының шет тілді сөзін тілдік тұрғыда дұрыс қылады, ал барабар тілдік тәлімді меңгеру оны тілдік аутенттілік аясына енгізеді: оның нақты жағдайда жүзеге асыратын тілдік актісі оны тілдің тасушысы орындап жатқандай болып өтеді» [3, 34].

Сонымен бірге, И.А. Зимняя «...жеке тұлғаның тілдік тәлім мәдениеті тұлғаның өзекті тілдік тәлімінің сол тілдік қоғамда (тілдік мәдениетте) қабылданған вербалды қатынас, тәлім нормаларына қоғамдық дамудың нақты сатысындағы тілдік этикеттің ережелеріне сәйкестік дәрежесімен айқындалады» [4, 398].

Вербалды елінулерді қоғаммен белгіленген, нақты жағдайларда айтылатын, ерекше ұлттық вербалды бірліктердің микрожүйесі ретінде анықтай келе, бастау айналымдары, ТА барысы мен тоқтатылуы, логикалық біріктіру элементтері, модальды сөздер мен айтылымдар, түрлі репликалар, қайталаулар, қайта сұраулар және т.б., тап осы спецификалық бірліктер оқыту бірліктері болып табылады деп қорытындылауға болады.

А.В. Вартанов тап осы әртүрлі ұлттық спецификалық бірліктердің жүйесін культурама деген жалпы бір ұғым астына біріктіреді.

Әңгіме мәдениетті оқыту жөнінде болғандықтан, А.В. Вартанов мәдениетке оқыту бірлігінің тек тілде көрініс тауып қана қоймай, халықтың мәдениеті мен менталитетін көрсетуі қажет екендігі жөнінде жазады.

«Оқыту бірлігі лингвистикалық сипаттамаларға ие болып қана қоймай, сонымен қатар, мәдени контекстімен тікелей қатынаста қарастырылып, тіл тасушыларының тәлімдік мәдениетін де көрсетуі керек. Ол тілдің лингвистикалық және мәдени компоненттерін қатар иеленетін бірлік ретінде культу-рема бола алады» [2, 24].

Культуреманы оқыту бірлігі ретінде сипаттай келе, А.В. Вартанов бұл тілдік белгінің анықтайтын лексикалық, грамматикалық және интонациялық құрылым, ал анықталатыны – өзіне тән барлық сипаттамалары, қатынас жасау байланыстары мен шарттары бар, оған қатысты болмыс кесіндісі екендігін болжайды, яғни, бұл жерде контекстіге, жағдайға, сөйлеушілердің фондық білімдеріне жүгіну болжалданады, ал тілдік семантика прагматикамен бірігіп кетуі тиіс.

Мәдениетті оқыту бірлігін анықтаудағы мұндай көзқарас, прагматикалық аспектіні тілдік семантикамен байланыстыра отыра, тілдік мәдениет пен менталитеттің бөлігі болып, тілдік тәлімде көрініс табатын, қоршаған болмысқа елінудің ерекше тілдік тәсілдерінің мәнін өте айқын көрсетеді. Демек, культуреманы осы мағынасында оқыту бірлігі ретінде анықтай келе, біз тек елтанымдық ақпаратты айқындаумен шектелмейміз, бұл жерде біз коммуникацияны мәдениетаралық қарым-қатынас контекстінде оқытамыз (немесе П.В. Сысоев бойынша мәдениет бөлігі болып келетін әлеуметтік коммуникацияны оқытамыз).

Прагматика жөнінде айтқан кезде, тағы бір көрсетіп кететін жайт, мәдениетті тіл арқылы оқыту тек түрлі тілдік формулаларды, құрылымдарды, шаблондарды қолдану дағдыларын қалыптастыруды ғана болжап қоймайды. Онда сонымен бірге культуремаларды қолданудың ситуативті ережелері, тілден тыс фактылардың жиынтығы ескерілуі тиіс.

«Культурема күрделі лексикалық құрылымдардан тұрмауы да мүмкін. Мұнда бастысы жағдайдың барабарлығы» [2, 33].

Барабарлық жөнінде И.А. Зимняя да жазады. Ол Н.И. Формановскаяға сүйене отыра, сөйлеу этикетін қолданудың бірнеше аясын береді, мысалы, танысу, қаратпа сөз, амандасу, қоштасу,

кешірім сұрау, өтіну және т.б., оларды тандау барысында ресмилікті (биресмилікті) ескеру, қарым-қатынас жасау жағдайы, адресант пен адресаттың ерекшеліктері (олардың жасы, білімділігі, рөлдік қатынаста-ры және т.б.) көрініс табуы тиіс.

ШТ оқыту мазмұнының мәдениеттанымдық компонентін қарастыра келе, мынадай тұжырымдама-ларды жасауға болады:

Мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыру барысында мәдениет тілдің көмегімен оқытудың тақырыбы болып табылады.

Тіл мен мәдениетті оқытудың негізінде тәлімдік аспект, атап айтқанда, экстралингвистикалық болмысқа еліну тәсілі ретіндегі тілдік тәлімге жатуы тиіс.

Аутентті тілдік тәлім мәдениетаралық коммуникацияны оқыту шеңберіндегі ең маңызды дағды-лардың бірі болып табылады, оларды меңгеру вербалды тәлімнің (тілдік этикеттің) нормаларын меңгеруді білдіреді.

Мәдениетті оқыту бірлігі ретінде культурама тіл дамуының прагматикалық аспектін өзектендіре алады.

Тіл мен мәдениетті оқыту шынайы ортадан тыс жүргізілетіндіктен, яғни коммуниканттар тіл тасушымен шынайы коммуникация жасай алмайтындықтан, ақпараттың аутенттігі өте маңызды болып табылады, мұндай ақпараттың тиімді көзі интернет бола алады.

1. Сысоев П.В. *Язык и культура: в поисках нового направления в преподавании культуры страны изучаемо-го языка.* // *Иностранные языки в школе.* - 2001. - №4. - с. 13.

2. Вартапов А.В. *От обучения иностранным языкам к преподаванию иностранных языков и культур.* // *Иностранные языки в школе.* - 2003. - №2. - с. 22-24.

3. Корчажкина О.М. *Что такое аутентичное речевое поведение.* // *Иностранные языки в школе.* - 2001.-№3. - с. 33, 34.

4. Зимняя И.А. *«Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке».* – М.: Просвещение, 1978. с. 241.

Резюме

В данной статье рассматриваются значение роли культурного компонента при обучении иностранному языку.

Summary

In this article the value of role of cultural component is examined at educating to the foreign language.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ, ОБЩЕСТВЕННАЯ ЦЕННОСТЬ И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ФОРМА ПОГОВОРОК

Э.Алиева – *Институт Фольклора Национальной Академии Наук Азербайджана*

Величайшее богатство народа – его язык. Тысячелетиями накапливаются и вечно живут в слове несметные сокровища человеческой мысли и опыта. И, может быть, ни в одной из форм языкового творчества народа с такой силой и так многогранно не проявляется его ум, так кристаллически не отлагается его национальная история, общественные ценности, быт, мировоззрение, как в пословицах и поговорках, которые тесно примыкают друг к другу. Как отмечал И.М. Снегирев, «кажется, нигде столь резко и ярко не высказывается внешняя и внутренняя жизнь народов всеми его проявлениями как в пословицах, в кои облакаются его дух, ум и характер. Летучее слово, проникнутое и одухотворенное живущей мыслью, получает самобытность и вековечность» (9, 153).

Как и пословицы, поговорки относятся малым нелирическим жанром устного творчества. Они представляют собой вошедшая в речевой оборот форма изречения, укладывающаяся в одно грамматически и логически законченное предложение, нередко ритмизованное и подкрепленное рифмой. Им свойственна предельные краткость и простота. Несмотря на это они отличаются большой содер-жательностью, представляют собой четкое суждение, ясное выражение определенной мысли, вывод из жизненных наблюдений и социально-исторического опыта народа: «Слово резче меча» (азерб.); «Добрый друг ближе брата» (азерб.); «Что посеешь, то и пожнешь» (рус.).

Пословицы и поговорки возникли в глубокой древности как плоды долголетних наблюдений коллективного опыта, и с той поры сопутствуют народу на протяжении всей истории. Это бесценное наследие всех народов нашей планеты. Они накапливались тысячелетиями еще задолго

до появления письменности и передавались из уст в уста, от поколения к поколению. Наверное, будет правильно сказать, что это древнейший жанр фольклора. Глубокая содержательность и художественное совершенство этих паремий обеспечили им вечную жизнь в языках всех народов мира (13).

Пословицы и поговорки являются самым любопытным жанром фольклора. Их изучали многие ученые разных уголков нашего Земного шара, но они до сих пор остаются до конца не разгаданными. Под пословицами и поговорками, в широком смысле мы понимаем краткие народные изречения, имеющие поучительный смысл. Пословицы и поговорки легко запоминаются, так как они нередко имеют рифму. С уверенностью можно сказать, что их не вспоминают без повода и причины. Они всегда приходят нам на память при разговоре, к случаю. Также можно отметить, что пословицы и поговорки содержат прямой совет и подсказывают как поступить в данной ситуации.

Ко всему вышесказанному можно добавить, что пословицы и поговорки играют важную роль в обучении детей. Их начинают изучать уже с первых дней ребенка в школе, они используются, почти, на каждом уроке. Но на этом их слава не заканчивается, так как их также часто употребляют в беседах с детьми и в сценариях школьных праздников.

Пословицы и поговорки шагают с нами на протяжении всей нашей жизни. Они помогают жить людям (11).

Различны эпохи, породившие пословицы и поговорки. Необозримо многообразие человеческих отношений, которые запечатлелись в чеканных народных изречениях и афоризмах. Из бездны времен дошли до нас в этих сгустках разума и знания жизни радость и страдания людские, смех и слезы, любовь и гнев, вера и безверие, правда и ложь, честность и обман, трудолюбие и лень, красота и уродство предрассудков. Как на крыльях, они перелетают из века в век, и не видна та безграничная даль, куда устремляет свой полет эта крылатая мудрость. Образный азербайджанский язык, как и большинство языков мира, особенно богат пословицами и поговорками. Они были зафиксированы еще в средневековых рукописях, в том числе в вступительной части эпоса «Книга моего деда Коркута».

Поговорка граничит с пословицей и их часто путают. Как и пословицы, поговорки не специально исполняются (не поются и не рассказываются), а употребляются в живой разговорной речи и, как уже отмечалось, к случаю.

Вместе с тем поговорки существенно отличаются от пословиц и по характеру содержания, и по форме, и по выполняемым в речи функциям.

Пословица – изречение, законченная мысль, выраженная в предложении. По форме пословицы всегда представляют собой вполне законченные предложения. Причем пословичные предложения, как правило, бывают двухчастными или, другими словами, двучленными («В это ухо вбирает, из того уха роняет», «Ссора мужа и жены – дождь в день весенней тишины»).

Отмеченные качества и признаки пословиц поговоркам не присущи. Поговорка – эта образный, выразительный по своей форме элемент суждения (8, 159). Такое суждение не имеет обобщающего смысла и поучительной тенденции (1, 94). По словам В.И. Даля, «поговорка, по народному же определению, цветочек, а пословица ягодка». И это верно. Поговорка – окольное выражение, переносная речь, просто иносказание, обиняк, способ выражения, но без притчи, без суждения, заключения, применения; это одна первая половина пословицы. Поговорка заменяет только прямую речь окольную, не договаривает, иногда и не называет вещи, но условно, весьма ясно намекает... Вместо «он глуп» она говорит: «у него не все дома, одной клепки нет, трех не перечтет» (5, 143).

Другими словами, поговорка – словосочетание, оборот речи, отражающий какое-либо явления жизни. Часто имеет юмористический характер (12). Также их называют языковыми афоризмами, где литературная красота и складность играют главную роль, являющиеся, таким образом, видом пословицы (14).

Об отличительных признаков поговорок М.А. Рыбникова пишет: «Поговорка дает логическое подлежащее или логическое сказуемое, развернутое обстоятельство, дополнение, что поговорка сама собой есть нечто недоговоренное: она требует своего конца и развития, иногда подлежащего, иногда сказуемого, иногда ответа на вопрос. Пословица дает наличие основных членов предложения» (8, 160).

Если роль пословицы выражается в том, что она в речи делает определенные выводы и обобщения, то назначение поговорки в том, чтобы украсить эту речь, сделает ее образной. По своей структуре поговорка проще пословицы и в большинстве случаев она более кратка, чем пословица. В этой связи М.А. Рыбникова пишет: «Пословица – это словесный организм; поговорка – это «заготовки» выразительной речи... Поговорка дает образ; окольным путем в переносной

форме характеризует явления...» (8, 519).

Если содержание пословиц имеет всеобщий и универсальный характер, то поговорки употребляются только в связи с определенными лицами и их поступками, имеют совершенно конкретное содержание. По определению А.А. Потебни, поговорка – это иносказательный образ отдельно взятого лица, качества, действия» (7, 108).

В зависимости от того, к какому конкретному лицу или действию в речи относится поговорка, изменяется и предложение, в котором она приводится. Так, поговорка «Одна кожа до кости» может входить в предложение «Он одна кожа до кости». В силу сказанного поговорки, в отличие от посло-виц, в большинстве случаев в речи не составляет законченного предложения (2, 303).

Подавляющее большинство поговорок представляет собой образно-эмоциональную характеристику людей. Причем эта характеристика очень многогранно, и в речевом контексте она всегда конкретизирована и индивидуализирована (4, 41).

Художественные функции поговорок довольно многообразны. Прежде всего, посредством поговорок создаются яркие внешние портреты людей (10, 156).

Примеры положительных портретов: «Ясней луны, прозрачней воды», «С воды сливки собирает». Отрицательные портреты: «Гусь в отлете – ворона в почете», «Вареной курице – и то смешно».

Поговорки служат воспитанию положительных идеалов – смелости, честности, ставят в пример высоконравственное поведение, оперируют понятиями добра и зла, чести и бесчестия. Поучение и советы нередко преподносятся в виде осмеяния отрицательных качеств людей: «Ждет пая от покой-ника», «Дареной лошади в зубы не смотрят», «Изо рта молоком пахнет».

В языковом отношении поговорки относятся фразеологизмам (устойчивым сочетаниям слов). Некоторые поговорки являются идиомами, т.е. выражениями, не переводимыми на иностранные языки. Например: «Мои глаза от него воду не пьют (т.е. «Я ему не доверяю»), «Снять жар с глаз» («напугать, заставить кого-то бояться»).

Главное назначение поговорок в том, чтобы разговорной речи придавать красочность, образность. Они способствуют усилению эмоциональной выразительности (6, 63).

Предложения, в состав которых входят поговорки, нередко имеют определенную ритмическую организацию (3, 36). Во многих азербайджанских поговорках можно наблюдать даже рифму. Например: «Щарда ашдыр, орда башдыр» («Где плов, там и главный он»), «Эялди яьял, вермяди мяьял» («Дождались рока, не дал он срока»).

Итак, поговорка решительна, эмоциональна, задорна, крепка и смела. Поэтому понятно, что поговорка является одним из ключей к стилистическому анализу речи. Она – характерный для данного языка выразительный оборот речи, идущий на правах языковой единицы. Эта единица может стать любым логическим членом предложения и должна рассматриваться с точки зрения логической как член суждения. Будучи носителем речевой выразительности, поговорка должна быть, учтена как ходовая метафора или ходовое сравнение.

1. Яфяндийев П. Азербайжан шифаици халг ядыбиййаты. - Баку, 1981.
2. Нябийев А. Азербайжан халг ядыбиййаты. Ы щисся. - Баку, 2002.
3. Аллахаров К.Г. Генезис, становление и пути эволюции азербайджанского стихосложения. - Киров, 2011.
4. Гаврин Г.С. К вопросу об отличии пословицы от поговорки // Уч. зап. Пермского педин-та. - Пермь, 1958, - с. 23-46.
5. Даль В.И. Напутное // Даль В.И. Пословицы русского народа. - М., 1957, - с. 6-31.
6. Морозова Л.А. Пословицы и поговорки // Вестник МГУ. Серия 10. Филология. 1972, №2, - с. 57-65.
7. Потебня. Из лекции? по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка. - Харьков, 1914.
8. Рыбникова М.А. Русские пословицы и поговорки. - М., 1961.
9. Снегирев И.М. Русские пословицы и притчи. - М., 1995.
10. Штокмар М. Стихотворная форма русских пословиц, поговорок, загадок и прибауток // Звезда Востока, 1965, №11, - с. 149-163.
11. <http://pogovorki.net/>
12. <http://ru.wikipedia.org/wiki/поговорка>
13. <http://vseposlovici.ru/pogovorki-poslovici/>
14. <http://pogovorki.biz/>

Түйін

Мақалдар сияқты мәтелдер де ауыз әдебиетінің бір жанры болып есептеледі. Мәтелдер де ұжымдық тәжірибе мен ұзақ сыннан өткен бақылау нәтижесінде дүниеге келген. Бай азербайжан

тілінде де ерте дәуірден бергі халықтың қуанышы мен қайғысы, адамдардың махаббаты мен жеккөрушілігі, сенімі мен нанымы мақал-мәтел-дерде көрініс тапқан. Мақала мәтелдердің шығуы, қоғамдық бағасы мен көркемдік түрі туралы жазылған.

Resume

As proverbs sayings are small lyrical oral genres. They originated in ancient times as the pods of many years of collective experience and observations. This is a priceless heritage of all peoples of our planet. Figarative Azerbaijan language is also rich with its proverbs and sayings. From the abyss of time came to us in these clusters of mind and knowledge of the life of human joy and suffering, laughter and tears, love and anger, disbelief and physicians, truth and lies, deception and honesty, diligence and laziness, the beauty of truth and ugliness of prejudice.

БАКИНСКАЯ ШКОЛА ФРАЗЕОЛОГИИ. ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Ф.В. Салаева – *Бакинский славянский университет*

В недавнем прошлом считалось, что приоритет в области фразеологии принадлежит советским ученым, которые много сделали для того, чтобы фразеология оформилась как самостоятельная лингвистическая дисциплина. И действительно, в 50-60-е гг. прошлого столетия было проведено огромное количество исследований, посвященных различным проблемам фразеологии русского языка и языков народов СССР. Советскими учеными с одинаковым упорством изучались фразеологи-ческие фонды языков мира. Сегодня уже классическими считаются работы А.В. Кунина в области английской фразеологии, Ю.А. Рубинчика – в области фразеологии персидского языка, и множество других исследований восточных и западных языков. Поэтому если в 1946 году статью «Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины» академик В.В. Виноградов начинал словами «В системе лингвистических дисциплин фразеология иногда вовсе не находит себе места, но чаще она помещается рядом с лексикологией или заключается в нее. Объем, задачи и основные понятия фразеологии до сих пор не уяснены» (2, 118), то в конце 60-х фразеологи могли думать, что ими сделано довольно много хотя бы для того, чтобы объем, задачи и основные понятия фразеологии были уяснены. Хотя и сегодня, в XXI веке, можно утверждать, что объем фразеологии до сих пор не уяснен. И сегодня, как и полвека назад, существуют ученые, которых называют представителями узкого подхода, и ученые, которые олицетворяют собой широкое понимание фразеологии. Вопрос о пословицах до сих пор не нашел однозначного решения, одни считают пословицы такими же фразео-логическими единицами, другие – нет. Четверть века тому назад академик Н.М. Шанский писал: «Фразеологическое выражение – это устойчивый в своем составе и употреблении фразеологический оборот, который не только является семантически членимым, но и состоит целиком из слов со свободным значением. От фразеологических сочетаний фразеологические выражения отличаются тем, что в них нет слов с фразеологически связанным значением: *Люби все возрасты покорны; Волков бояться – в лес не ходить; оптом и в розницу; всерьез и надолго; социалистическое соревнование*. Образующие их слова не могут иметь синонимы. По характеру связей составляющих их слов и по общему значению фразеологические выражения ничем не отличаются от свободных сочетаний слов. Отграничивает фразеологические выражения от свободных сочетаний слов только то, что они не образуются говорящим в процессе общения, а воспроизводятся как готовые единицы с постоянным значением и составом» (5, 62). В этих рассуждениях полностью стирается грань между фразео-логической единицей и устойчивым словосочетанием, составляющим промежуточную ступень между фразеологизмом и свободным словосочетанием. Упускается из виду то обстоятельство, что важнейшим признаком фразеологизма является утрата его компонентами семантической самостоятельности, их десемантизация, переосмысленность словосочетания. О какой фразеологизации вообще может идти речь, если фразеологическое выражение состоит целиком из слов со свободным значением. Если сам В.В.Виноградов включает в состав фразеологии и аналитические синтагмы, называемые им фразеологическими сочетаниями, но пословицы, крылатые слова, известные цитаты из литературных произведений и тому подобные тексты с законченным смыслом в фразеологию не включает, то его последователи, как это видно из вышеприведенной цитаты, границы фразеологии фактически делают открытыми. На Востоке, как известно, издавна существовала традиция использования стихов в той же назидательной функции, что и пословиц. Из века в век так использовались аяты Корана, стихи Низами, Фирдоуси, Хафиза, Хайяма. Если исходить из указанной логики включения во фразеологию всех воспроизводимых словесных комплексов, целостных текстов, только на том

основании, что они не создаются говорящими, а используются в готовом виде, то все эти аяты Корана и стихи названных поэтов также являются фразеологическими единицами восточных языков.

В 1966 году в Баку вышла монография М.Т. Тагиева «Глагольная фразеология современного русского языка», в которой был предложен совершенно новый подход к изучению фразеологических единиц на основе их собственной структурной связи. Конечно, теория окружения не была однозначно принята советскими фразеологами, которые были в основном последователями фразеологической концепции академика В.В. Виноградова. В этом сказывался и авторитет выдающегося ученого, и та господствовавшая тенденция понимания сути фразеологических единиц, согласно которой во фразео-логию включались и свободные словосочетания. Но, несмотря на это, уже в 60-е гг. отмечалось, что «Книга имеет не только важное теоретическое, но и практическое значение для работы над фразеологическими словарями русского языка» (1, 88).

Теория окружения, предложенная М.Т. Тагиевым и как способ разграничения фразеологических и нефразеологических единиц, и как метод исследования фразеологических единиц, по сути дела была единственной фразеологической концепцией соответствовавшей духу языкознания прошлого столетия. Она получила название теории окружения, но вполне могла быть названа теорией фразеологических конфигураций. Фразеологизм рассматривался М.Т. Тагиевым не сам по себе, а исключительно в составе конфигурации. С другой стороны, метод окружения соответствовал системно-структурному пониманию природы языковых единиц. В основе его лежал фактически важнейший структуральный принцип ограничения, накладываемого системой на реализацию содержания языковой единицы. Иногда метод окружения отождествляли с дистрибутивным методом, что было совершенно ошибочно. Так, М.Т. Тагиев указывал, что «Вопросы окружения и дистрибуции подлежат строгому разграничению и с точки зрения отношения этих методов к семантической стороне элементов, выполняющих функцию окружения. Дистрибутивный метод изучает взаимное расположение элементов независимо от семантики. А в основе метода окружения лежат наряду с характером связи и семантические факторы. Проблема окружения не может быть решена в отрыве от значения элементов, которые занимают позицию окружения» (4, 48).

Метод окружения, предложенный М.Т. Тагиевым, оказался весьма эффективным лингвистическим методом. На основе данного метода было проведено огромное количество фразеологических исследований, защищены десятки кандидатских и докторских диссертаций. Среди азербайджанских лингвистов, последователей М.Т. Тагиева, следует особо выделить Ф.Г. Гусейнова. В монографии «Русская фразеология» Ф.Г. Гусейнов уделяет пристальное внимание закономерностям исторического формирования фразеологических единиц русского языка. В монографии Ф.Г. Гусейнова фразеологическая концепция М.Т. Тагиева получает дальнейшее развитие, так как ученый учитывает те замечания, которые вызвала монография «Глагольная фразеология современного русского языка». В частности, Ф.Г. Гусейнов пишет: «Справедливо в этой связи замечание В.Л. Архангельского о том, что в работе М.Т. Тагиева «почти не изученными остались проблемы лексического и семантического окружения глагольных фразеологических единиц» (3, 8-9).

Впоследствии азербайджанские фразеологи, как правило, использовали метод окружения только как один из исследовательских методов. Труды самого М.Т. Тагиева, а также его последователей дали основание говорить о Бакинской школе фразеологии. Были созданы также двуязычные русско-азербайджанский (М.Т. Тагиев, 1974), и азербайджанско-русский (А.А. Оруджев, 1976) фразеологические словари. Ф.Г. Гусейнов долгие годы работал над многотомным фразеологическим словарем азербайджанского языка. К сожалению, после смерти Ф.Г. Гусейнова работа над этим словарем не продолжается.

В настоящее время фразеология уже не находится в центре внимания лингвистов, как это было в 60-70-е гг. прошлого века. Сегодня наблюдается очевидный спад в этой области лингвистических исследований. С другой стороны, азербайджанские лингвисты стали интенсивно разрабатывать проблемы паремиологии, как азербайджанской, так и двуязычной. Можно даже утверждать, что в Баку сегодня формируется паремиологическая школа под руководством И.Г. Гамидова. Монография И.Г. Гамидова «Философия грамматики афоризмов и пословиц» (Баку, 2001) служит основой для паремиологических исследований его учеников. И.Г. Гамидовым создан «Азербайджанско-русский словарь пословиц и поговорок» (Баку, 2004).

Смена парадигм в лингвистике на рубеже прошлого и нынешнего столетий не обошла стороной и азербайджанскую фразеологию. Сегодня в центре внимания азербайджанских фразеологов находятся проблемы когнитивной лингвистики. Самое пристальное внимание

уделяется определению роли фразеологии азербайджанского языка в формировании национально-языковой картины мира. Проводятся также сопоставительные исследования на материале азербайджанского, русского и других языков, а также сравнительно-исторические исследования фразеологии тюркских языков. Среди фразеологических исследований, проводимых в контексте антропоцентрического языкознания, следует выделить работы А.М. Мамедли, посвященные сопоставительному анализу оригинала и переводов Библии. А.М. Мамедли ставит перед собой задачу определить степень влияния семитской этноязыковой психологии, проявляющегося в новых языках.

Таким образом, в настоящее время в работах азербайджанских фразеологов непосредственно прослеживается связь с трудами М.Т. Тагиева, однако изменение сферы интересов в лингвистике в целом сказывается и в области фразеологических исследований. Всё больше внимания уделяется изучению связи фразеологии с культурой народа, этническим мышлением и психологией. Это в свою очередь привело к игнорированию теоретических разногласий относительно статуса пословиц. Поскольку в центре внимания находятся проблемы этнокультурного осмысления окружающего мира, границы фразеологии закономерным образом расширяются. В единое объектное пространство включаются все сверхсловные экспрессивные образования, представляющие национальный менталитет.

1. Архангельский В.Л. Методы фразеологического исследования в отечественном языкознании [60-е годы XX в.] // Вопросы лексики и фразеологии современного русского языка. - Издательство Ростовского-На-Дону университета, 1968, - с. 75-96.
2. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. - М.: Наука, 1977.
3. Гусейнов Ф.Г. Русская фразеология. - Баку: Издание АГУ, 1977.
4. Тагиев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка. - Баку: Маариф, 1966.
5. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. - М.: Высшая школа, 1985.

Түйін

Өткен жылдарда фразеологияның жеке тілдік пән ретінде қалыптасуындағы басымдықтар кеңес ғалымдарының үлесіне тиесілі деп саналып келді. Шынымен де 50-60 жылдарда орыс тілі фразеологиясы мен КСРО халықтары тілінің фразеологиясының әр түрлі мәселелеріне арналған түрлі зерттеулер жүргізілді. Бұл мақалада фразеология саласындағы Баку мекетегі туралы, оның тарихы мен қазіргі жағдайы туралы жазылған.

Summary

The article deals with the Baku phraseological school which had formed in 70-es-80-es XX cent. Professor M.T. Tagiyev, who created original phraseological conception under the name *the theory encirclement*, was the founder of Baku phraseological school. The works by Azerbaijani scholars applying the method of encirclement for examination of phraseological fund of different languages, created the school. The theory completely corresponded to the ideas of systematic-structural linguistic. The author claims that today the keenness on ideas of anthropocentric linguistics is displayed in refusal from strictly structural method of encirclement.

ТІЛДЕГІ ИНТОНАЦИЯНЫҢ БАҒЫТ-БАҒДАРЫ

Ж.М. Өтесбаева – Абай атындағы ҚазҰПУ

Қазіргі тіл ғылымы интонацияны (дауыс ырғағын) зерттеуге барған сайын жиірек назар аударып келеді.

Туған халқымыздың тілінде ұшырасатын шұрайлы эзіл, мысқыл, өткір әжуа сөздерді аңдап, дұрыс ұғыну немесе басқа бір ұлттың тілін үйренгенде, таңдану, ашу шақыру, жек көру, жиіркену, сыйлап, құрметтеу секілді көңіл-күйден туатын жайлардың әртүрлі реңктерін (отенок) дәл жеткізу кім-кімге болмасын қаншалықты қиынға түсетіне белгілі. Әрине, мұның дені интонация сөз емеуріне арқылы берілетіні де әбден түсінікті-ақ.

Басқа тілдердің көптеген сөздерін мүлтіксіз, жатық сөйлейтін оқушылардың арасында интонация-ға келгенде мүдіріп, бөгеліп қалағандары да аз емес.

Интонация – сөз сөйлеуші мен тыңдаушыға пікір сөздерінің ағымы мен оның мағыналы бөлікте-рінде, осы пікірлерді өз берілу мақсаттарына орай (хабарлы, көңіл-күйін білдіру, сұрау түрінде) түрліше қарама-қарсы жағдайда алып қарастырып, айтылған жайларға субъективті сипат бергізуге көмектесетін тілдік дыбыстық құрал /1, 96/.

Кезінде М.Граммон, Л.Щерба, А.Пешковский және басқа көрнекті лингвистер интонацияны зерттеуге баса көңіл аударды.

А.Пешковскийдің «Интонация и грамматика» мақаласында айтылған көзқарастарына тоқталып өтейік. Пешковский есімімен «алмастыру принципі» байланысты. Оны төмендегі формулировкадан көз жеткізуге болады: қандай да синтаксистік мән таза грамматикалық құралдармен айқын бейнеленген сайын, оның интонациялық мақамы (ырғағы) соғұрлым әлсірей түседі (толық жойылғанға шейін) немесе керісінше, интонациялық нақыш күшейген сайын грамматикалық мәндер соғұрлым әлсірей түседі (бұл да толық жойылғанға шейін болады) /2, 181/.

Бұл принципті тексерген авторлардың ізденістері әр текті болса да, жалпы алғанда, барлығы да А.Пешковскийдің көзқарасын қуаттайды.

Аталған мақала тақырыбының астарына нәр, өзек етіп алынған негізгі мәселе – интонацияның автономдық немесе автономдық емес шартын белгілеу жайы-тын. «Негізінен алғанда, қай ретте де интонациялық құралдар іс-әрекетті, үдемелі, қозғалмалы, еркін сипатты болып келеді, - деп жауап берді бұл сауалға А.Пешковский. - Олар күрделі машақатты бейнелермен дыбыстық құралдардың үстіне келіп қабаттасады, тіпті бұлармен белгілі бір байланыс жүйелерін де түзбейді, керісінше, әр сәт сайын бөлініп, ажырап отырады; олар, былайша айтқанда, тілдің грамматикалық үстіңгі бөлігінде кезіп жүреді және бұл көптеген лингвистеріміздің оларды (интонациялық құралдарды. – Ж.Ө.) грамматикалық мүшелер тобына енгізуге кедергі, бөгесін болып жүргені де күмәнсіз» /2, 191/.

Интонацияның автономдығын мойындай отырып, әрбір тілде белгілі бір интонациялық модельдер тобы, жүйесі болатынын көреміз, басқаша айтқанда, интонация, қандай жағдайда да жіктелген планда дискретті болуы шарт.

Мұндай көзқарас қазір негізгі орын алуда. Интонациялық бірлікті белгілейтін біртұтас термин, тіпті оның жалпы мойындаған толымды анықтамасы да әлі туған жоқ (Бұл жөніндегі едәуір игі ізденістер В.А. Артемовтың «Интономдер мен интонациялық вариант туралы», Т.М. Николаеваның «Славян тілдеріндегі күрделі сөйлемдердегі интонация» атты еңбектерінде кездеседі). Оны қазір біз интонациялық контур, интонациялық конструкция (интонациялық конструкция жайлы мәліметтердің бәрі жоғарыда аталған «Русская грамматика» кітабынан алынып отыр) немесе интономдер деп атап жүрміз.

Мұндай интонациялық бірліктердің саны әр тілде әр түрлі болатындығында сөз жоқ. Бірақ, сонымен бірге қайсы бір авторлар бір тіл үшін бірліктердің әр қилы саны болатынын айтып, жорамалдап жүр. Мәселен, А.Пешковский орыс тілінде 20-дан астам мұндай бірліктің барлығын анықтаса («Ғылыми түрде жазылған орыс синтаксисі»), Е.Брызгунова барлығы 7 негізгі интонация-лық конструкцияның болатындығын ерекшелеп көрсетеді /3 /

Қазіргі уақытта тілдің интонациялық құрылымы (структурасы) әлі аз зерттеліп отыр. Ал, біз Е.Брызгунованың орыс тілі интонациясын барынша кеңірек талдап, зерттегенін байқаймыз /4/.

Біз алдағы уақытта тілдің интонациялық мүмкіндіктерін ұйымдастыру шаралары жөніндегі жоғарыдағы автор еңбектерінде айтылған негізгі жайларды басшылыққа алып отырмақпыз.

Орыс және қазақ тілі сөйлемдері интонацияларын талдау үшін «интонациялық конструкция» (ИК) ұғымын пайдаланамыз: «Айтылған пікір сөздердің бір контекстегі қабыспайтын мазмұндық айырма-сын жекелей синтаксис құрылымымен және лексикалық құраммен қарама-қарсы қоюға қабілеті зор үннің, тембрдің, дыбыс сөзінің үнемділігі мен ұзақтылығының өзара қарым-қатынасы үлгісін немесе әр түрлі синтаксистік құрылымында, бірақ сөз түрлерінің біріңғай дыбыстық құрамында болып келетін сөздер интонациялық конструкция» деп аталады /5 /.

Орыс тіліндегі интонациялық конструкциялардың фонетикалық ерекшеліктері тек интонация компоненттері өзгеріске ұшырайтын бұындағы үн, сарынының деңгейі және бағыт-бағдарымен өлшенеді. Міне, осы «өзгерімпаз» буын «ИК-ның (интонациялық конструкцияның) центрі болып табылады. Ол, сондай-ақ мағыналық шарттарға сәйкес конструкцияның (интонациялық сөздің екпін түсетін буынында) басында, ортасында немесе соңында орын тебуі мүмкін.

/

Вы были в кино?

/

Вы были в кино?

/

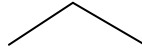
Вы были в кино?

Интонациялық конструкция өзінің құрылымына қарапайым және күрделі сөйлемдерді, күрделі сөйлемдердің басты немесе бағыныңқы бөлігін, жекелей сөз түрлерін сөз тіркестерін, кәсіби сөздерді енгізген ауыз-екі сөз бөліктерінде орындалып жасалады: *Он скоро вернется. Обещал*

Міне мұндағы алдыңғы бөлікте дауыс, үн біріңғай, біртекті де, ортадан асқанда, ол кілт жоғарлайды.

б) Сұраулы сөзді сұраулы сөйлемнің дауыс ырғағы: алдыңғы бөлігінде үн үдемелілігінің бағыты тең жағдайда, ортада үн жоғарлайды, жұрнақты сұраулы сөйлемнен айырмашылығы үн қарқыны ортада өте биік болмайды. Ортадан асқанда, үн болымсыз шығады да, алдыңғы бөлігінен тым төмен жатады.

Сен қашан келдің?

в) Бұйрықты сөйлемнің интонациясы. Өтініш түрінде берілген фразаның соңында үн бірқалыпты болады, ал ол бұйрық түрінде болса, онда үнде қатты діріл байқалады. Өтініште жоғарлау бірінші буында болса, ол кеңесте-соңғы буынның алдындағы буында болады.

г) Лепті сөйлемнің интонациясы. Лепті сөйлемдегі негізгі үннің жиілік әрекеті үннің жоғары деңгеймен, жоғары жиілікті максимумдардан, фразаның негізгі бөлігінің қысылшаң диапазонымен белгіленеді.

Жоғарыда айтылған ғалымдар белгілі бір жекелей сөйлемдер интонациясын контекссіз зерттеді. Басым көпшілігі қарапайым сөйлемдердің дауыс ырғағы талданды. Мұнда негізінен дауыс, үн жиілігі әрекетіне мән берілді. Бізді негізгі үн, дыбыстың естілу бағыты ғана емес, фразаның барлық екпінді, сондай-ақ, екпінді емес буындарының үдемелілігі және олардың айтылу ұзақтығы қызықтырып отыр.

Біздің алдымыздағы пікір айтушылар интонация анализін жасай отырып, мазмұннан түрге (форма-ға) барды, сөйлемдерді синтаксистік және интонациялық тығыз бірлікте талдап, қарастырды. Барлық сөйлемдердің интонациялық дәрежелері анықталған еді.

Сөйлемдерді синтаксистік құрылысының ұқсастық жағынан және айтылу мақсатына орай іріктей отырып, сондай-ақ, оларды белгілі экспериментальды өңдеуден өткізу арқылы олардың кез-келгені интонацияның белгілі бір түр (сұраулы, хабарлы, көңіл, тілек сөздерін білдіру т.б.) болып табылаты-ны жөнінде тұжырым жасалды.

Біз қазақша фразаларды талдап, жіктей отырып, басқа принципті-формалардан мазмұнға бару принципін ұстанамыз. Бұл принципті 1980 жылы шыққан академиялық «Русская грамматика» кітабында Е.Брызгунова талдап, айтқан болатын.

Осы аталған автордың өзіндік көзқарасы біз үшін барынша қызықты, іске көмегі бар, пайдалырақ.

Е.Брызгунованың пікір бойынша, ИК қайсы бір кезде де сөз үзіндісінде орындалмақ. Сондықта да интонациялық талдауға бүтін бір сөйлем емес, жекелей компоненттер-синтагмалар алынады.

Біз эксперимент жүргізу үстінде қазақ тілінің әр түрлі сөйлем түрлерінің көбірек бөлігі қамтитын көлемі үлкен тексті де талдауға аламыз. Бұдан көптеген интонациялық суреттер бөле отырып және оларды өз қасиеттеріне орай топтап, онан алынған әрбір түрді қажетті ИК түрлеріне жатқызамыз. Со-нан соң ИК-ның жеткілікті топтарын бөліп алып, оның әр түрлі айтылу мақсаттарын айқындаймыз.

Кез-келген ИК түрлерінің өзара ұқсас мәнді қасиеттілігін мұқият эксперименттік зерттеусіз айқын-дау мүмкін емес. Сол себепті біз көп көлемді интонограмдарды алып, және оларға мазмұндау талдау жүргізе отырып, қазақ тіліне сипатты интонациялық конструкциялардың үлкен тобын бөліп алатыны-мызға сенімдіміз. Бұл үшін мыналарды міндетті түрде ескеру керек:

1) барлық сөйлемдердің интонациялық бейнеленуін зерттеу;

2) алынған мәліметтерді салыстыра отырып, эксперименттік текстің әрбір сөйлемнің негізгі ИК-ларын табу керек.

Біз пайдалануға ұсынып отырған тәсіл - бұл сөздік (речевой) интонацияны интонографтың көмегі-мен структуралық талдауға арналған тәсіл.

1. «Русская грамматика» - М., 1982, - 96 б., 97 б.

2. Пешковский А.М. Таңдамалы шығармалар. - М., 1959, - 181 б., 191 б.

3. Брызгунова Е.А. «Орыс тілінің практикалық фонетикасы және интонациясы». - М., 1963.

4. Брызгунова Е.А. *Орыс тілінің дыбыстары және интонациясы* - М., 1977.
5. Брызгунова Е.А. // «Русская грамматика» - М., 1982.

Резюме

В статье рассматриваются проблемы и перспективы интонации.

Summary

The article discusses the problems and prospects of intonation.

ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ, ИХ ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ И НАУЧНОЕ РАЗДЕЛЕНИЕ В ПРОИЗВЕДЕНИИ МАХМУДА КАШГАРИ «ДИВАНУ ЛЮГАТ-ИТ-ТЮРК»

Я.Гулиева

Сколько бы Махмуд Кашгари в своем произведении «Дивану люгат-ит-тюрк» не говорил о тюркских народах, об их географическом местопребывании, об этнико-этнографических особенностях, обычаях и традициях этого народа и других особенностях, целью написания этого произведения было, в первую очередь, дать информацию о тюркских языках, показать их лексическое богатство и, самое главное, представить арабскому миру тюркские языки. Махмуд Кашгари, будучи сыном своего народа, одновременно был великим просвтителем, он ясно видел картину политических событий, происходящих на Востоке, и с большой дальновидностью предчувствовал, как будут развиваться эти процессы. В этом смысле не случайно, что он еще в первых страницах своего произведения предчувствовал, что тюркский язык будет языком-гегемоном, и долгое время будет средством общения между восточными народами. Именно поэтому он считал важным изучение тюркских языков, и хотел донести до сведения, что этот язык, в первую очередь, будет средством общения с тюрками. С этой целью Кашгари, основательно рассказал о лексических, фонетических и грамматических особенностях языков тюркских народов, проживающих, по его же словам, на большой территории шириною три тысячи фарсангов, длиною пять тысяч фарсангов, охватывающей все Каспийское море и простирающейся от Византии до Китая. В произведении Махмуда Кашгари мы встречаемся с обширными языковыми материалами киргизов, огузов, кыпчагов, ягма, чигилов, уграгов, чаругов, каев, ябаку, татар, басмилов, суваров, болгар, тохси, аргу и других народов, проживающих на указанной территории. По словам исследователей Махмуд Кашгари по фонетико-морфологическим признакам делит тюркские языки на две группы: восточную и западную группы. К восточной группе относятся языки чигилов, тохси, ягма, городского населения Кашгара и других племен, проживающих до Мачина, тюркский Хагании, а к западной группе относятся языки емеков, кыпчагов, огузов, печенегов, болгар, суваров, других племен, проживающих к востоку от Византии (2, 14). По словам Махмуда Кашгари, самым легким из языков является – язык огузов, а самым правильным – язык тохси и ягма. По его мнению, язык народов, проживающих вдоль рек Иртыш, Ила, Ямар, Этил – тоже правильный тюркский язык. А самым красивым из тюркских языков он называет язык хагании, являющийся языком людей, проживающих в составе государства Гарахани, расположенным вдоль Ирмага. По мнению исследователей, это, наверное, надо понимать как отброс некоторых согласных в конце слов. Например, *ganyg-gany* (2, 14). Махмуд Кашгари отмечает и то, что каждое племя, на самом деле, имеет свой язык. Например, по его словам, племена каев, татар, ябаку, басмилов, джомулов имеют свои языки. Великий тюрколог отмечает, что и уйгуры имеют свой тюркский. Но, несмотря на все это, Махмуд Кашгари неоднократно отмечает, что все тюркские племена хорошо владеют и тюркским языком. Нам кажется, что Махмуд Кашгари, говоря тюркский, берет в основу турецкий Хагании и подразумевает понятие литературного языка, являющегося средством общения между всеми этими племенами. По мнению А.Н. Наджипа, в основе тюркского Хагании лежат языки чигилов, уйгур, карлуков. Следует отметить, что великий тюрколог, неоднократно повторяя это по всему произведению, конкретно изъясняет свое мнение по этому поводу. Например, он пишет: «Китайский и Мачинский народы имеют отдельные языки. Наряду с этим горожане хорошо владеют тюркским», «Степной народ, состоящий из сельчан племени Джомул, владеет другим языком. Хорошо знают тюркский. Племена каев, ябаку, татар, басмилов тоже. Наряду с этим хорошо говорят на тюркском» (1, 29-30). Когда Махмуд Кашгари говорит о тюркском, нам кажется, что он рассказывает о таком общем средстве общения между тюркскими языками – литературном языке, что между тюркскими языковыми группами еще не началась дифференциация или только началась. Так как согласно А.Н. Наджипу дифференциация между

тюркскими языками началась немного позднее, примерно с XIII-XIV веков и до этих веков тюркские языки еще имели региональные особенности. Отсюда вытекает вопрос возникновения тюркского литературного языка – обеих его ветвей, как письменного, так и устного, еще в самые древние времена. Отметим, что по примечаниям исследователей и как видно из «Дивана», большинство из более чем примерно девяти тысяч лексических единиц, имеющихся в этом произведении, идентичны для всех тюркских языков. Если учесть, что эти слова до отражения в «Диване» Махмуда Кашгари существовали еще за тысячи – две тысячи лет вперед, можно с категоричностью заявить, что общетюркский литературный язык, устный тюркский язык, выражаясь словами Кашгари, возник примерно в начале I тысячелетия. Это заключение волей-неволей подтверждает и наличие письменной ветви тюркского литературного языка. Как известно, Махмуд Кашгари, подробно рассказывает об уйгурском языке, уйгурском алфавите. Значит, тюрки еще с древних времен имели письменный язык. Если учесть еще и то, что они посредством этого языка вели переписку с соседними государствами, значит, самое позднее в VII-VIII веках существовала письменная ветвь тюркского литературного языка. А сам М.Кашгари так пишет об этом: «А китайский и мачинский народы имеют свой иной язык. Наряду с этим, горожане хорошо знают тюркский. Письма нам они пишут на тюркском языке... Уйгуры имеют свой тюркский язык, а разговаривая между собой, они используют другой. Они используют тюркское писание, состоящее из 24-х букв, о котором я говорил в начале книги. Книги, письма пишут этим писанием. Кроме того, уйгур и китайцы имеют и другое писание. Тетради, документы пишут им. Это писание не может прочесть никто, кроме уйгур-немусульман и китайцев. Я говорю о городском населении» (1, 29). Как видно, Кашгари здесь говорит, в первую очередь, об уйгурском алфавите, другом алфавите уйгур и китайцев. Правда, хотя некоторые исследователи предполагают, что второе писание – это древнетюркский рунский алфавит, но по нашему мнению, этот факт не такой убедительный. По нашему мнению, в VII-IX веках рунский алфавит для тюркских языков уже перешел на позиции несколько архаического алфавита. Но, наряду с этим, факт Махмуда Кашгари не отрицаемый. В XI веке тюрки использовали несколько алфавитов, что еще раз подтверждает то, что письменная ветвь тюркского литературного языка формировалась еще в древние времена.

Согласно А.Н. Наджипу, Махмуд Кашгари в «Диване» упоминает о 31-ом тюркском диалекте. Махмуд Кашгари с целью привести примеры слов, относящихся только к одному языку, 42 раза обратился к языку аргу, 6 раз – к языку барган, 6 раз – к языку булгар, 1 раз – к языку ытлык, 7 раз – к языку карлук, 17 раз – к языку генджак, 15 раз – к языку кыпчагов, 1 раз – к языку карлук-туркмен, 1 раз – к китайскому языку, 1 раз – к кочою, 232 раза – к огузу, 1 раз – к согуту, 2 раза – к тубуту, 9 раз – к тюркскому языку, 5 раз к озтюркскому языку, 10 раз – к уйгурскому языку, 3 раза – к языку кашгар, 3 раза – к языку уч, 1 раз – к языку хотен, 44 раза – к языку чигилов, 5 раз – к языку ягма. Относительно слов, используемых в двух языках, приносит 1 пример, относящийся аргу-булгарскому языку, 2 примера – языку аргу-ягма, 1 пример – языку барган-уч, 3 примера – языку емек-ябаку, 1 пример – языку емек-ягма, 1 пример – языку карлук-туркмен, 2 примера – языку генджак-хотен, 25 примеров – огуз-кыпчагскому языку, 2 примера – огуз-туркменскому языку, 1 пример – языку татар-ябаку, 1 пример – тюркско-туркменскому языку.

А из слов, относящихся к трем языкам, он привел 1 пример из языков аргу-карлук-ягма, 1 пример – из языков емек-кыпчаг-сувар, 4 примера из языков кыпчаг-огуз-сувар, 1 пример из языков кыпчаг-огуз-озтюркский, 2 примера из языков кыпчаг-огуз-ягма и 1 пример из языков тохчи-чигил-ягма. А что касается слов, относящихся к более чем трем языкам, частота их использования не так высока. Таких слов всего пять. Так, Кашгари приводит 1 пример из языков аргу-емек-огуз-тохси-ягма, 1 пример из языков басмил-емек-кай-кыпчаг-огуз-джомул-ябаку, 1 из языков булгар-емек-кыпчаг-сувар, 1 пример из языков кыпчаг-огуз-тохси-ягма, 1 пример из языков кыпчаг-тохси-туркмен-ябаку-ягма (3, 36-37).

Таким образом, у Кашгари мы видим названия большинства тюркских племен от Византийской границы до Китая, близко знакомимся с их языковыми особенностями. Этот факт еще раз показывает, что тюрки проживали на очень большой территории и на этой территории, обладая общим разговорным языком общения – тюркским, одновременно между собой говорили на различных языках, диалектах и говорах. Среди этих племен огузы обладали наибольшей ведущей силой и поэтому их язык в XI веке завоевал преимущественную позицию.

Это исследование А.Н. Наджипа, проведенное над «Диваном» Махмуда Кашгари, интересно с нескольких точек зрения. В первую очередь, из этих вычислений выясняется, что действительно, как заявляет и сам Махмуд Кашгари, в «Диване» основную лексическую тяжесть берет на себя, в первую очередь, огузский язык. Кроме того, выясняется с какими языками больше всего общались огузы и с какими тюркскими племенами они сливались с этнической точки зрения. Так как, на основании этого списка у Махмуда Кашгари мы сталкиваемся с тем, что огузы, в первую очередь,

более всего находились в языковой связи с кыпчагами. А это показывает, что указанные в «Диване» 25 слов, одновременно принадлежат и кыпчагскому и огузскому языкам. Далее выясняется, что огузы более всего общались с аргу. Правда, хотя Махмуд Кашгари приводит всего 2 примера, относящихся к лексическим единицам и огузского языка, и языка аргу, согласно А.Н. Наджипу, в действительности до написания Махмудом Кашгари «Дивана» огузы и аргу жили рядом и их влияние друг на друга с лексической точки зрения, было довольно велико. «По утверждению Махмуда Кашгари, огузы жили по соседству с аргу и их языки слились друг с другом» (3, 43). Далее в «Диване» мы сталкиваемся с примерами языков огуз-туркмен-емек, кыпчаг-огуз, кыпчаг-огуз-сувар, кыпчаг-огуз-озтурк, кыпчаг-огуз-яма, аргу-емек-огуз-тохси-яма, басмул-емек-кай-кыпчаг-огуз-джомул-ябагу, кыпчаг-огуз-тохси-яма. Этот факт еще раз показывает, что огузы жили на большой территории, они имели контакт со всеми соседними тюркскими языками и одновременно и имел ведущую позицию среди этих языков. Именно так на этот факт указывает А.Н. Наджип. А.Н. Наджип, говоря об огузах и огузском языке, доводит до сведения, что огузы имели основной ведущий язык и являлись ведущей массой на этой территории. Но он, говоря о тюркском языке Хагани, иными словами, о государственном языке государства Гарахани, т.е. по выражению Кашгари, о тюркском языке, отмечает, что в основе этого языка лежат уйгурский язык, язык карлугов, чигилов. В этот момент он, отождествляя уйгур и огузов, на самом деле говорит о том, что уйгурская ветвь, стоящая в корне этого тюркского языка, косвенно составляет идентичность с огузским языком. Так например, говоря о языке яма, он доводит до внимания, что они отделились от девяти огузов и их языков не так сильно отличается от огузского. А говоря о чигилах, он отмечает, что чигилы проживают в центре территории, на которой проживают аргу, чигилы, карлуки. Таким образом, говоря об особенностях языков, которые в «Диване» упоминаются мало, А.Н. Наджип отмечает, что эти языки в основном растворились в огузских языках, и, Кашгари обращается к этим языкам лишь для описания именно их отличительных особенностей. А.Н. Наджип пишет: «Что показывает широта (обширность) этих записей? Если эти записи верны и отражают реальную ситуацию, если правильно указана диалектическая принадлежность какого-либо слова и если принять не относящиеся к какому-либо языку слова как общетюркские, то мы приходим к неизбежному выводу о том, что Кашгари собрал эти материалы с территории, где большинство населения составляли огузские племена и вокруг которой в компактном виде проживали племена чигилов, аргу, кыпчагов. А анализ других записей показывает, что на территории, по которой путешествовал Махмуд Кашгари, племена и роды яма, ябаку, емек, тохси, каев не составляли основную компактную массу населения, а слились с местным населением. Поэтому их язык резко не отличался от языка основного народа, играющего важную роль на этой территории. Можно предположить, что говоры племен яма, ябаку, емек, тохси и кай растворились среди диалектов огузов, кыпчагов и аргу. А малое упоминание карлукского языка можно объяснить тем, что в этот период несколько смешанный карлукский диалект на этой территории превратился в общетюркский письменный язык и не нуждался в особых примечаниях» (3, 37). Что касается уйгурского языка, этот язык как и карлукский, составлял основу тюркского Хагани, поэтому Кашгари отмечает, что большинство слов, нашедших свое отражение в «Диване», относятся именно к этому языку. «В словаре без обозначений указаны те слова, которые в этот период превратились в общий смешанный язык Кашгара и не было необходимости особо отмечать их в ряде других мест. Внимательное изучение слов, не отмеченных особыми примечаниями, показывает, что эти слова вышли из средневекового уйгурского языка» (3, 35).

Как видим, Кашгари в «Диване» дал обширную информацию о тюркских языках, об их историко-географическом размещении, лексических особенностях этих языков. Интересной стороной информации об этих языках является то, что они так или иначе представлены в сравнении с огузским языком, те или иные их особенности были определены в отношении к огузскому языку.

Говоря о тюркских языках, упомянутых в «Диване», есть один момент, относительно которого мы не согласны ни с А.Н. Наджипом, ни с другими исследователями. Так, исследователи, говоря об общем тюркском, называют его языком, а другие языки называют говором, а в лучшем случае – диалектом. А у Кашгари мы видим противоположное. Например, Кашгари, растолковывая слово язык, пишет: «Язык, словарь, огузский язык, язык ябаку. Это слово близко к арабскому. Потому что соответствует словам лисан и словарь в арабском» (1, 336).

Таким образом, как видим, Махмуд Кашгари огузский язык явно назвал языком, предполагал, что он именно отражает в себе все языковые особенности (признаки). С этой точки зрения, неуместно то, что мы в противовес Кашгари называем диалектом языки, которым он присвоил статус языка. Потому что именно Кашгари сам явно отличал особенности языка, диалекта или

говоров. Так, как мы несколько раз отмечали выше, он пишет: «Степной народ, состоящий из сельчан племени Джомул, владеет другим языком» (1, 30). По нашему мнению, этот факт показывает, что хотя джомулский народ имеет особый язык, но различные его племена, проживающие в деревнях, говорят на несколько отличающемся от джомулского диалекте и говорах. Таким образом, было бы верно называть огузский язык именно языком, как это делал Махмуд Кашгари.

Махмуд Кашгари в «Диване» уделяет довольно много места разъяснению фонетико-морфологических особенностей огузского языка. Естественно, вызывает интерес то, что хотя на последующих страницах «Дивана» обширно отражен лексический состав огузского языка, на первых его страницах он дает достаточно обширную информацию о фонетико-морфологических особенностях огузского языка. Так, в этот момент совершенно уместно то, что исследователи действительно называют Кашгари пионером сравнительного метода в тюркологии (2). В первых страницах «Дивана», давая информацию о фонетико-морфологических особенностях огузского языка, сравнивает эти особенно-сти с другими тюркскими языками. И это сравнение еще раз показывает, говоря словами Кашгари, что огузский язык самый легкий из тюркских языков. Нам кажется, что разъяснение грамматических особенностей, наряду с другими научными сторонами, следило именно этой идее, было направлено доказательству того, насколько легким является огузский язык. Например, согласно Кашгари, огузы и кыпчаги заменяют букву *y* в начале слова в букву *alif* или *c*. Так, вместо слов *yelkin*, которые другие тюрки используют в смысле путника, *yilig si* – в смысле теплая вода, огузы и кыпчаги говорят *alkin* и *ilq su*. Также слово *yincu* у других тюрков, у гыпчагов и огузов называют *cincu*.

По мнению Кашгари, огузы также заменяют букву *m* в начале слова на букву *b*. Например, в то время как тюрки говорят *mən bardım*, сувары, кыпчаги и огузы говорят *bən bardım*. Также это можно сказать и о буквах *d* и *t*. Так, привлекает внимание то, что по сравнению с другими языками, в огузском языке перестановка букв *d* и *t* широко распространена. Например, согласно Кашгари, огузы заменяют букву *t* на *d*, а иногда *d* и *t*. Так, огузы вместо *təvəu*, употребляемого другими тюрками, говорят *dəvəu*, вместо *ot – od*, в то же время вместо *bünqdə - büktə*, вместо *yekdə – yiktə*.

Согласно Кашгари букву *w*, которые другие тюрки произносят между *f* и *b*, огузы превращают в букву *v*. Например, вместо *ew* у тюрков, огузы говорят *ev*, вместо *aw – av*.

Махмуд Кашгари, как великий тюрколог, заметил, что перестановка букв в тюркских языках происходит не только в начале слова, но и в середине, и указал это в своем произведении. Так, по данной информации, перестановки букв происходят и в середине слов. Так как, по его мнению, огузы, как и ягма, тохси, кыпчаги, ябаку, татары, гаи и джомулы букву *dh* всегда превращают в *y*. Например, если огузы и названные нами племена говорят *qayın*, то другие тюркские народы говорят *qadhın*.

Кашгари обратил внимание на перестановки букв в конце слов. Так, согласно Кашгари, буква *ğ* в конце слова, у огузов всегда превращается в букву *a*. Например, слова *barğı yer* и *turğı yer*, употребляемые другими тюрками, огузы произносят как *barası yer* и *turası yer*. В то же время, Кашгари затронул и вопрос отброса огузами буквы *ğ*, идущей в середине слова. Например, согласно Кашгари, слова *sutğıq* и *təmtəğ*, употребляемые другими тюрками, огузы озвучивают как *sutiq* и *təmtəğ*.

Таким образом, как видим, Махмуд Кашгари наряду с фонетико-морфологическими особенностями других тюркских языков обратил внимание на те же особенности огузского языка, выдвинул на передний план то, какими именно фонетико-морфологическими особенностями огузский язык отличается от других тюркских языков. Здесь следует отметить еще и то, что именно великий тюрко-лог неоднократно доводил до внимания то, что эти правила не мимолетное явление для тюркских языков, в том числе и огузского, а именно неизменяемые законы.

1. Махмуд Кашгари. «Дивану лугат-ит-Тюрк», перевод, перевел Бесим Аталай, - Анкара, 1985.

2. Кононов А.Н. Махмуд Кашгари и его произведение «Дивану лугат-ит-Тюрк». Советская тюркология, №1, - Баку, 1972.

3. Наджип А.Н. Исследование истории тюркских языков XI-XIV веков. – М., 1989.

Түйін

Мақалада Махмуд Қашғаридің «Дивани лугат-ит турк» шығармасындағы түркі тілдері, олардың жағрафия-лық орналасуы және ғылыми жағынан бөлінуі, этникалық ерекшеліктері туралы жазылған. Бұл «Дивани лугат-ит турк» шығармасының жазылуының ең басты мақсаты біріншіден, түркі халықтары туралы мағлұмат беру, лексикалық байлығын көрсету, ең бастысы

араб әлеміне түркі тілінің байлығын көрсету. Автор жалпы мақала-сын Махмуд Қашғари еңбегіне арнаған.

Summary

In the article the work by Mahmud Kashghary “Divani-lughati-it-Turk” becomes the object of research. It is underlined that, Mahmud Kashghary as the first great specialist in Turkic philology conducted the scientific and geographic distribution of the Turkish languages. It informed on languages qypchak, oghuz, tokhsy, yagma, argu and their original properties, has divided these languages mainly on two basic regions. Eastern and Western regions. But despite of all these divisions in the center of “Divan” he has basically included the oghuz language, has given the extensive information on properties of this language. It is possible to tell that, the great apecialist in Turkic philology has shown in comparison all other Turkic languages basically with the oghuz language, tried to compare their distinctive and similar properties to this language.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ДИАЛОГОВОЙ И МОНОЛОГОВОЙ РЕЧИ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Р.Мамедова – Диссертант института языковедения

Диалог - это:

- 1) разговор между двумя или большим количеством людей и организация основной речевой формы в драматических произведениях;
- 2) художественное произведение, записанное в форме разговора.

Диалог - это такая форма речи, при которой каждое выражение направляется непосредственно адресату. С другой стороны, по синтаксическому строению диалога, отличается ограниченной относительной краткостью и простотой отдельных выражений.

Диалог – эта такая форма интеракции между двумя и более собеседниками, при которой собеседники своим репликами отвечают на реплики противной стороны или же, наоборот, побуждают противную сторону проявить реакцию (даже не желая этого напрямую).

Мы исследовали коммуникативные типы реплик, относящихся к диалоговой речи, и исследуются семантические и структурные свойства пар реплик (групп реплик). При изучении реплик мы обратили внимание на изменение их коммуникативной направленности в зависимости от цели. Реплики можно поделить на такие виды, как реплики-реакции и реплики-стимулы. Оба вида носят определенную семантическую нагрузку и служат цели переправления информации.

Реплика-стимул, преимущественно, поощряет (приглашает) собеседников к выражению мыслей. Вторая группа реплик является репликой-реакцией на предыдущие реплики. Информация, переданная посредством реплик, служит различным коммуникативным целям. В реплике может быть дана информация о наличии объекта, происшествии события, существовании и сущности, времени события, или же об общем отношении говорящего к положению дел.

Кроме этого, реплики могут воздействовать на вовлечение собеседника в беседу, выказывание реакции или же продолжение обсуждения, на наведение в коммуникативном направлении.

Свойства реплик-стимулов заключаются в том, что в них часто используются глаголы, обращения и восклицания (междометия) в повелительной форме. Их коммуникативная направленность – это стимулирование беседы, приглашение к разговору.

Реплика диалогической речи может быть реакцией на первую реплику. Подобная коммуникативная направленность присуща репликам реагирующего характера. Реплика-реакция разъясняет, отрицает или же дополняет первую фразу, содержание предлагаемого выражения. Реплика-реакция зависит от предыдущего контекста.

Структурная и грамматическая зависимость вторых реплик в современной лингвистике называет повторной репликой. Монологическая и диалогическая речь без подобных повторов невозможна. Повторение – конструктивный элемент разговорного языка. Даже разделение предложения на части включает в себе конструктивные повторы. Первые реплики могут выражать различные эмоциональные реакции.

В диалогической речи современного азербайджанского языка мы выделили 11 лексико-структурных видов повторений. Выступая с подобных позиций, определить коммуникативную функцию вопроса заметно легче. Принимая во внимание коммуникативную адресацию и характер ответов, возможно выделение следующих соответствующих спрашивающе-отвечающих реплик:

- 1) нейтральный вопрос, подразумевающий ответ;
- 2) включающий примерный характер вопроса-ответа;
- 3) повторный вопрос спрашивающий задает тогда, когда не получает ответ на свой вопрос.

Можно подвести следующие итоги в связи с диалогической речью: изучение синтаксиса азербайджанской диалогической речи со всей ясностью показывает, что во многих случаях диалогическая речь формируется в форме вопросов и ответов. Связность диалогической речи и реплик достигается путем повтора отдельных слов, словосочетаний первых и вторых реплик.

Эти повторы обеспечивают и структурно-грамматические, и смысловые связи между репликами, и, таким образом, имеющиеся в диалоге повторы отличаются от лексико-грамматических повторов. Повторы слов в диалоге может различной по форме и содержанию. Но вместе с тем, он, преследуя структурные цели, привлекает эти диалоги к единому диалогическому единству.

Кроме этого необходимо отметить, что повторы глагольных реплик отличаются от повторов реплик с существительными. Более активными по модели использования среди глагольных повторов являются глагольные соединения, завершающиеся на *maqda*, условная форма глагола. Как языковые особенности исключительно азербайджанского языка, парные типы как *olsa olsun, olmasa olmasın* используются как средство общения между репликами.

Повторы с существительным в составе структурно формируются таким образом, что являются противоположностью моделей глагольных повторов. Отметим, что реплики всех видов носят эмоцио-нально-экспрессивную окраску. Обычно мысль (возражение, подтверждение, недовольство, отрицание, ирония, отвращение), выраженная каждой репликой, является носителем модального отношения. Реплики выражаются модальными словами и особыми модальными интонациями.

Пары реплик являются фундаментальной единицей речи диалоговой формы, они в процессе контактирования выполняют непосредственно коммуникативную цель. Анализ пар реплик (одна из которых стимулирующая, другая же – реагирующего характера) создают условия для обобщения следующих результатов:

1. Вторые (второго типа) реплики диалогической речи структурно-семантических условий порой закономерно выражают себя повторно и, таким образом, появляются особые случаи диалогической речи

2. Вопросительная реплика коммуникативно-синтаксического характера требует определенную схему ответа.

3. Построение ответных реплик не определяется только функционально-семантическим типов вопросительных реплик. Оно связано с общими условиями речевого контекста, глубиной смысловой степени выражения, состоящего из ответа, и, особенно, возможностями субъективного восприятия собеседником вопроса

4. В структурной и смысловой связи диалогового единства повторы реплик должны считаться значимыми. Повторы в диалоге создают фон для нового выражения, новой реплики. Существование и актуализация предложения в репликах достигается определёнными словами, выражениями предложения.

5. Диалогическая речь является основной формой разговорного языка. В нем язык в наглядно выражает свою коммуникативную функцию.

6. Структура вопросов и ответов диалога объясняется с позиций коммуникативной направленности и с этой точки зрения может быть отнесена к речевым универсалиям. Во всех языках вопросительные местоимения и вопросительная интонация является характерным и общим выразительным средством для выражения вопроса.

7. Вопросительные и ответные реплики необходимо воспринимать вместе, как диалогическое единство.

В диссертационной работе исследована и монологическая речь, и получены следующие результаты.

Монолог – принятый литературный способ выражения потенциальных (скрываемых) мыслей персонажа.

В драматическом произведении монологом - относительно широким и являющаяся выражением обширных мыслей героя речь. Это очень интуитивная и страшная речь для сообщения другим персонажам. В лирической поэзии монологом (или драматическим монологом) называется адресованное предполагаемому, молчащему слушателю, и оживляющее речь какого-либо героя стихотворение. В прозе монологом (или же внутренним монологом) выражаются мысли или же чувства персонажа. Монолог в литературной форме характеризует состояние персонажа.

- диалектика размышлений – этот монолог представляет собой логически выстроенную последовательность смысла и ритмических оппозиций;

- поток сознания (внутренний монолог) - рассказ.

В работе проанализированы следующие виды монологов:

1. технический монолог, повествование героем о произошедших или происходящих событиях;

2. лирический монолог, рассказ, раскрывающий все мучения героя;

3. монолог-размышление или монолог-решение, высказываемый перед трудным выбором или принятием какого-либо ответственного решения. В нем герои приводят доказательства «pro» и «contra»

В диссертационной работе были выведены следующие результаты по поводу монолога:

Коммуникативная классификация ответных реакций опирается преимущественно на их смысловой план. Анализ фактических материалов показывает, что выраженная даже одним словом ответная реакция может раскрыть значения искомого неизвестного понятия. Сохранением единства значения и формы, анализ был проведен с учетом логики и структуры речевых сегментов.

Подобное исследование создает почву для создания оптимальной классификации и научного исследования коммуникативных и интонационных свойств ответов на азербайджанском языке. Повторы, используемые в монологической речи, сохранили свой речевой (диалогический) оттенок. Были выведены следующие результаты, связанные со структурно-коммуникативной характеристикой ответного компонента диалога:

- подтверждение фактов в диалогической речи формируется тематическим богатством и множественностью выражений; неизвестный факт определяется, разъясняется, о нем предоставляется информация. При этом констатация фактов всегда осуществляется собеседником и воспринимается говорящим.

Известно, что подтверждающие факты ответы относятся к 4 коммуникативным группам. Различна и структура ответов: эллиптическая, неполная и завершённое синтаксическое построение:

- так, резкий ответ во второй позиции диалога отличается от других коммуникативных видов ответа своей совершенной структурой и более конкретным смыслом;

- в выражении ответа предположение и коммуникативные виды оценки формируются множеством выразительных средств во втором компоненте диалога, структурами, выражающими формальную резкость и завершением;

- коммуникативная направляемость (наведенность) соглашающихся ответов сообщает о единстве мнений, общности взглядов собеседников или же положительной реакции собеседника на вопрос или просьбу говорящего.

Таким образом, в диссертации описаны 7 видов коммуникативных особенностей диалогических единств, существующих в азербайджанском языке. Ответы, охватывающие 30 групп и 150 подгрупп, в зависимости от коммуникативно-смысловой направленности речи собеседников, характеризуются особо.

1. Два типа связной речи - диалог и монолог. Особенности их усвоения детьми // <http://www.detskiysad.ru/rech/395.html>

2. Макарова Л. Монолог и диалог: правила построения и ведения // <http://www.pravmir.ru/monolog-i-dialog-pravila-postroeniya-i-vedeniya/>

Түйін

Автор мақалада қазіргі азербайжан тіліндегі диалог пен монолог тілінің семантикалық-құрылымдық қырла-рына тоқталады.

Summary

Dialogue is conversation between two or a large number of people and the organization of the main speech form in drama works; the work of art which has been written down in the form of conversation. Dialogue is such form of speech at which each expression goes directly to the addressee. On the other hand, on a syntactic structure of dialogue, differs limited relative brevity and simplicity of separate expressions.

ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯНЫҢ КӨРКЕМ БЕЙНЕЛЕНУІ

Г.С. Балтабаева – филология ғылымдарының докторы

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін, қоғамдағы болған әлеуметтік, саяси, мәдени өзгерістер қазақ прозасына үлкен серпіліс әкелді. Адамның рухани бостандығы мен ерікті ұмтылыстарына қатаң шектеу қойылған, адамның болмысқа деген классикалық қарым-қатынасын түбірімен өзгертіп жіберуге, көркемдік танымға тұсау салынған кеңестік тоталитарлық жүйе – адамзаттың тарихи көшінде, қазақ халқының да даму жолында жүріп өткен бір белес. Тарихтың жарқын беттері болсын, зұлмат кезеңдері болсын ешқайда жоғалып кетпей кейінгі ұрпақтан өзінің бағасын күтіп жататыны белгілі. Сол сияқты кейінгі жылдарда тоталитарлық жүйе қысымын басынан кешкен қазақ халқының қиын тағдыры туралы қазақ прозасында толымды туындылар дүниеге келді. 1920 жылдардан басталған «кеңестік адам» жасау үрдісінде сөз өнері бірте-бірте өз бағыты мен классикалық даму бетінен жаңылып, тізгінін партиялық идеологияға біржола мойын ұсынған болатын. Сөйтіп, тоталитарлық эстетиканың ресми доктринасы – социалистік реализм пайда болды. Бірден жойқын күш алып кеткен социалистік реализмді дәріптеушіліктен «жылмық» жылдары ғана арылып, көркем әдебиетті дамыту-дың альтернативті жолдары қарастырыла бастады.

«Тәуелсіздік жылдар» деп аталатын кезеңнен басталған жаңашыл пайымдаулар рухани түлеудің жаңа бір кезеңі болды да, қазақ әдебиетіне көркем ойлаудағы жаңа ұстанымдарды алып келді. 1991-2009 жылдар көлемінде қазақ прозасында әлемдік өзгерістер мен қоғамдағы қайшылықтар, атап айтар болсақ, саяси, әлеуметтік-философиялық, рухани-психологиялық мәселелер түрлі формада көрініс тапты. Осындай жоталы-жоталы проблемалар адам болмысына әлеуметтік пайыммен анағұрлым тереңірек, жан-жақтылық тұрғысынан келудің, қоғамдық құрылыста қалыптасқан қатынастарға сыншылдық позициядан үңілудің нәтижесінде туған. Мысалы, М.Мағауиннің «Құмырсқа қырғын», «Коммунистік реализм», «Ұлтаралық жанжал», «Қасқыр – Бөрі», «Қисық ағаш», «Қос Ағаш», Т.Нұрмағамбетовтің Ә.Асқардың, А.Алтайдың, Б.Қанатбаевтың т.б. шығармалары әлеуметтік өмірдің ең бір өзекті мәселелеріне, қоғамның рухани келбетін шамалауға сыншылық-философиялық тұрғы-дан келді. Бұл жазушылардың өз қоғамының саяси-рухани нормаларын терістеу философиясы шығармаларындағы сыншылдық пафосқа нұқсанын тигізе алған жоқ.

Әлеуметтік өмір шындығы Б.Қанатбаевтың «Ескі жұрт» әңгімесінде шеберлікпен беріледі. «Жыңғылдың балықшылары ескі қонысты тастап ел ортасына – аймақтың арғы басына ауысып қонған». Каспий теңізі аумағы, Ақтау маңы. Ұлболсын кемпірді ағайындары көшіріп алғысы келсе де ол үш үй ғана тұратын ескі жұрттың қимайды. Тұрғындар кілең кәрі-құртан: құныс шал, Ұштап атты кемпір, әңгіменің аяғында оны да қызы мен күйеу баласы көшіріп алып кетеді. Автор қазақтың ұлттық мінезін Ұлболсын кемпір образы арқылы береді. Қазақтық – ол туған жерге адалдық, аруақты сыйлау, жадпен өмір сүру, жаны қиналса да туған, үйренген мекенін айырбастамау. Балықшылардан қалған жер көзге елестейді. Бұл тұста, автор шынайы суреткер. Ол жасанды мінезді өз кейіпкерлеріне таңбайды. Ұлболсын шалы мен шиегтей кезінде шетінеген үш баласының төмпешік болып жатқанын, дүниедегі ең қимасына санайды. Әңгімеде Ұлболсынның жұма күнгі иіс шығарып, аруаққа құран оқытуға зиратқа барғаны суреттеледі. Ол бұрын шалы барда бейқам болатын: «Шалы барда ұйқысы бір қанбаушы еді». Енді міне, өткенмен өмір сүру пешенесіне жазылған екен. Асыранды ұл Қоныс ержеткенмен өз жөніне кетті. Келінді кемпір бір-ақ рет көрді. Есек пен мысық бұл ескі жұрттың тұрғындарының қатарында, кемпір мысықты да ес көреді. Дүние өзгеріп, ұрпақ ауысқандағы құнды-лықтардың құнсыздануын көрсетеді автор.

Әңгімедегі жалғыздық тақырыбы биік адамгершілік идеясын ұлықтайды. Орыс прозасында Валентин Распутин тәрізді жазушылардың прозасында ғаламдану дәуірінде ескі жұртта қаңырап кәрілік қана қалатынын, келешек жоқ, өткен күннің елесі ғана барын керемет суреттелген.

«Тәуелсіздік кезеңі тіршілігіміздің алуан саласындағы жаңа да жарқын бетбұрыстарға, жаңғыру-ларға бастап отыр. Сондықтан өмір шындығын, өмірлік материалдарды авторлық концепция мен өткір проблемалдарға сабақтастыра таңдау мен толғаудың мән-маңызы айырықша» [1, 94 б.].

Көсемәлі Сәттібайұлының «Жылқыбай жездемнің сақалы» әңгімесінің [2, 94 б.]. астары бүгінгі ұсақталып кеткен қазақ қоғамының бейбіт күнгі мінез-құлқы.

«Осының бәрінің артында, әрине, қабаттасып асыра жамандау деген албасты мен асыра мақтау

деген аяр жүреді. Мен білсем, ақын атам, «дүниедегі қиянаттың бәрін де, міне, осы екеуінен бастала-ды» деп тұр». Автор қоғамда әбден белең алған жағымпаздықты әшкерелейді.

Әңгімедегі айтыскер ақын атанған Жылқыбайдың сақал қоюы кәдімгідей қысыр сөзге айналды, ол кейбіреуге жақпай қалып, сан-саққа жүгіртті.

Жазушы қазақтағы ескілік қалдығын юмормен беруге шебер. «Біздің айдың-күннің амаңында үш төбеге бөлініп отыратын ауылымызға сол «Сақал сүргінінен» аман-есен жеткендердің біреуі Жылқыбай жездемнің иегін сағалап еді, міне, әлгі той мен қазада үш төбеге бөлініп, берілген сый-сияпатқа көңілі толмай қарадай қыңырайып жүретін ағайындарым оны да көп көріп, сыпсыңдай бастады», - осы мәтіндегі үш төбеге бөліну – қазақтың үш жүзге бөлініп, протекционизмге ден қоған трайбализмін тұспалдап тұрған тәрізді. Шығармада қазақтың бүгінгі күні суреттеледі. Қазақ қызын қытай жігіті алған. «Қытайдың қазымыр баласы қазақшаға шорқақ болса да, үш төбенің басында үш күн сайын жиылып, өзді-өзінің ұраны мен ұланын айтып, мақтанудан басқа түк бітірмейтін ағайындарымның аузын топайдай ғып бір сұлуына үйленіп алды. Кәсібі – сауда». Осы Вань-Цзыға Жылқыбай қайнаға болды. Бұл да бір өмір шындығы.

Әңгіменің идеясы қазақ ұлттық тұтастығына зияны тиетін майда-шүйде қылықтарын малданып жүргенде («...біздің үштөбеліктер (төбе-төбе деп бөліне берген соң Жылқыбай екеуіміздің қойып алған атымыз ғой) батыспен де, шығыспен де әлдеқашан андаласып үлгерген. Бұрын орыс келін мен неміс күйеубалаға бет шымшитын апаларым, қазір африкалық абысындарының «амбициясына» да үйренген. Ол жазғандар да анда-санда ат сабылтып келіп тұрады. Мынау қақсаған ханзу бала да әлгі жампаздар шошып жүрген үдерістің біздің ауылға тән бір сипаты», - яғни жаһандану деген жалма-уыздың қазаққа да ауыз салуын жазушы жеңіл қалжыңмен айтады. Туындыда дін тақырыбы да әдемі қозғалады. Мұса пайғамбардың бір мінезін баяндау ретімен қойылған, бүйректен сирақ шығарғып зорлап жамалып тұрған жоқ.

«Бірақ мен өмір бойы мінез-құлқымдағы жаман әдеттерден арылта гөр деп бір Аллахқа жалынып жалбарынумен келемін» - дегенде патша жағасын ұстап таң қалған екен дейді». (Бұл Мұса пайғамбар-дың бейнесін салғанда одан қатыгездік, менмендік, пайдакүнем, таққұмарлық көрініп тұрғанына наразы болған патшаға берген өз жауабы). Яғни, адам баласының болмысы өте күрделі екенін жазушы мойындайды.

Жылқыбайдың жанынан мейірімділік шуағы еседі. Ауылда өмір сүретін зиялы дегісі бар автор Жылқыбайды. Ендеше оның қарсыластары да төңірегінен табыла қалуы заңды. Жылқыбайға жұлды-зы қас – Балғабай. Жылқыбаймен айтысады Балғабай, себебі ол-дағы ауыл ақыны ғой. Екеуі шарпы-сып-ақ қалады сахнада.

«Жақында Балғабай мектепке деректір боп тағайындалды. Жылқыбай жездем де біраз жүгіріп еді, бірақ аудандық білім бөліміндегі сірескен шенеуліктер «сақалыңды күзеп кел, сосын көрерміз» депті. «Көрерміздің» ар жағы шығарып салма сөз екені айтпаса да түсінікті ғой. Қазір ауылдағы білім мен руханияттың басы, көзі, құлағы һәм мұрыны – Балғабай».

Осы Балғабай құлдың ұрсып қарсы алатын аудандық білім бөлімінің бастығының шұлығы тесік екен. Ауылға келгенде, намазға тұрғанда мұнысы көрінді. Шынтуайтында бұл да бір нышан, жазушы-ның көркем образды жасау тәсілі. «- Шұлығын жөндеп кие алмай жүрген мәнжүбас, ел-жұрттың ой-өрісін қалай көтерсін, - деп күрсінді» - бұл Жылқыбайдың балдызына назаланып айтқан бір ауыз сөзі күллі әңгіменің астары мен салмағын көтеріп тұрғаны анық. Артынша ол Мұқағали ақынды еске алады.

«– Көркемтай, бүгін мен түнімен Мұқағалимен сырластым. Аллаһты таныған ақынның бірі сол екен. Кезінде шалақ белсенділерден әбден қорлық көрген Мұқаш: «Я, жаратушы Аллаһым, қолдай гөр! Сүйей гөр мені, сүйей гөр! Қолдары да, қорғаны да жоқ жан ем. Жасаған ием, құлап барам, сүйей бер, пенделерге табына-табына болған ем!» депті». Жылқыбай сияқты адамның қадірін замандастары білмеуін жазушы осы бір Мұқағали ақын образын киліктіру арқылы берелі.

Қазақ қоғамының өркениеттің көшіне ілесе алмай, жақсы мен жаманның, асыл мен жасықтың арасын бөліп, ажырата алмай жүргенін жазушы ұлттық жоғалтуға теңгереді. Ұтыла беретініміз де сол жақсы, құнды дүниелерді өз деңгейінде бағалай алмай, соның себебінен қоршылыққа ұрынатыны-мыздан. Ұлттық идея бұл әңгімеде өте бір нәзік һәм сырты юмор, іші зар астыртын ағыстармен көркем берілген. Мынау әңгімедегі оқиға – қазақтың әр ауылының басындағы хал. Жазушы мұны шебер жеткізе алғаны хақ.

Мәселен, Т.Шапайдың «Домбыра» [3, 79 әңгімесінде автордың дүниені қабылдау сезімі тұнық, нәзік иірімдерге толы мұңымен көңіл аудартады. Домбыра жансыз зат деген ұғым жоқ онда. Әсіресе, ұлттық дүниелерге ерекше елжіреп тұрады. Онысы қазақтығының кепілі дерсің. Кейіпкердің домбыраға сағынышы мистикалық сипат алған. Үйіндегі екі домбыраны ол ескі мен жаңаның мәңгілік тартысы, дилемма ретінде алған. «Шығарма сюжетіне, көркем тартыс барысына тың тыныс, көрікті бояу қосатын да осы этнографиялық детальдар» [4, 79 б.]. Кейіпкер шеберден

домбыра жасап бер деп сұрағанда, ол әнші домбыра ма, күйші домбыра ма деп айырып сұрайды. Бұл екеуі де деп қалады. Расымен сары домбыра ерекше әуезді үнді болып шықты, шапқан сайын зырлаған Құлагер текті домбыра. Ең кереметі, жанаға бауыр басқан сайын ескі домбыра құлазыған тәрізді болады, семіп бара жатты дейді. Бұл ненің белгісі? Қазақ халқының ұлттық құндылықтарының символы. Жаңа әлем кеулеген сайын, модернизация мен ғаламдану молынан енген сайын ескі дүниелер керексіз болып, ысырылып қала береді. Руханиятта да солай. Жаңаның кейде құны жоқ, бірақ оны мүдделі адамдар істейді, сондықтан ескіні шедевр болса да уақытша болсын лақтыруға бейім тұрады.

Кейіпкер домбыраны үнемі жалғызсырап жүретін алыстағы досына арнатып жасатқан. Өзі оны қолына ұстағанда шабыт кернейді: «Күнде жұмыстан соң саусақтарым шымырлап, бойымды зарық буып, үйге асығамын». «Саусақтарым перне қуалай, көсіп сауғанда, жалғанның жарығына ең бір елеусіз, татымсыз дыбыстың өзін қалт жібермей алып шығатын сезімталдығы қандай!». Автор бұл жаңа домбыраны «тылсым, аққу мойын домбыра» деп атайды. Жаңа домбыраға ескі домбыра қарама-қарсы тұрғандай: «дүмі жарық», «қаңсып қалған шанақ үмітсіз, жарықшақ дауыспен мағынасыз қаңқ-қаңқ етті. Домбырада күй жоқ еді». Автор ескісіне еміреніп, оны текті деп атайды. Тектілік бұл контексте қазақтықтың синонимі. Қазақтықтан алыстаған сайын тектілігімізден де арылып бара жатқанымыз ащы шындық. Мынау прагматизм мендеген ессіз дүние өз таңдауын жасады. Әңгіменің идеясы осы. Тұрсынжан Шапайдың барлық әңгімелерінде лықсыған мұннан көз ашырмайтын булығы бар. Оған жалғыздықты түп қазық қылған гротеск қосылғанда тіпті үдеп кетеді.

Бұл әңгімедегі домбыра – тұлға. Ол зат емес, адам бейнелі. Жазушының табысы осы. Домбыра – ұлттық ұғымның символы. Жалпы ұлттық әдебиет - ғасырлар куәсі, бабамыз бен кейінгі ұрпақтың жан сыры, келбеті. Ұлтық болмыс, ұлттық рух, эстетикалық күрделі құбылыс кейіпкер сипатына елеулі әсер етті. Әдебиетімізге Әуезов дәстүрінен нәр алған ұлтжанды кейіпкерлер тобы келіп жатты. Ғалым С.Нұрмұратовтың пікірінше: “Ұлтжандылық – әрбір халықтың ішкі халықтық психологиясы-нан туындайтын құбылыс. Ол - жеке адамның (тұлғаның) өз халқына, жеріне жанашырлықпен, патриотизммен қараушылығын туындаған көзқарастар мен іс-әрекеттердің жиынтығы” [5, 30 б.].

Жазушы Қ.Түменбайдың «Қобыз мұңы» әңгімесінде де [6, 150 б.] ұлттық таным пайымымен жазылған туынды. Мұнда автордың баса назар аударатыны жалғыздық мәселесі. Жалғыздық сипатын өзгеше көрсету үшін онда әкелі-балалы екі ұрпақ өкілінің көзқарас алшақтығы негіз етілген. Қала мен дала дилеммасы көне заманнан жалғасқан, Гилгамеш туралы эпоста да бар. Далада өскен қазақ урбанизация – қалаға шоғырлануға көшті. Далалық болмыстың аяғына тұсау түсті. «Қобыздың мұңы» – қазақтың ұлттық шері. Таршылыққа басын салып, асфальтта өскен ұрпақтың санасы жоғалды. Бірақ ішінде бірен-саран тектінің тұяқтары өз болмысын жоғалтпауға тырысты. Әңгіме кейіпкері жас қыздың аты Бәла. Ол әуелде скрипканы оқиды. Желтоқсан көтерілісі кезінде оның ұлттық рухы оянады, ол скрипкадан жеріп, қобызға ауысады. Әңгіменің екінші кейіпкері қыздың әкесі Хайдар Алпамысов органда істейді. Қызы мен әкесі екі түрлі болмыс. Бір қанның екіге жарылуы. М.Мағауин таңбалаған жармақ жаратылыс, ұлтсыздану зардабы. Қыздың әкесі жаны қаламаса да өз қағынан безінуге мәжбүр. Ол бастық, бұйрыққа бағынады. Әкесі кофе ішеді, коньяк жұтады, қызының кенет қобызға ғашық болғанына наразы. Әкесі қобызды жамандағанда еуропалықтың эстеттігімен күстана-лайтын тәрзіденеді: «Бақсылар тартқан. Ескіліктің қалдығы. Екі аяқтың арасына қысып алып тарта-ды. Скрипканы мойнына тигізіп... как красиво. Қобыздың тілеуі жаман дейді». Қыз болса қыл қобыз-дың күңіренген үнінен марқұм анасының үні құлағына келеді. Бәлаға скрипканы Крепс деген кемпір-ді жалдап үйреткен. Бірақ ол жат кемпір қазақ қызына бір жібімей кетті. Қыз «Отырар сазы» ұлт-аспаптық оркестрінен соң қобызды жанына балайды.

Уақыт желтоқсан көтерілісінен соңғы ызғарлы кезең. Қазақтықты, ұлтқа етене тән дүниелерді айтуға болмайды. Бәла қобызды қоғамдағы қысастыққа қарсы төтеп беру үшін сүйіп таңдайды. Әйтпесе жанын жеген жалғыздыққа төзу қиын. Әкесінің бас құрамай жүргені де жанына батады. Автор Бәла сияқты адал сүт емген қыздар ұлттың анасы болуға лайық екеніне мегзейді. Қызы тартқан қобыз сарынынан әңгіме соңында әкесі жылайды. Отанына оралу, жадын жаңғырту киелі қобыз бейнесі арқылы беріледі, ол бабалар рухы.

Автордан көркемдік деталь ретінде алып отырған қобызы – халқымыздың ұлттық аспаптарының ішіндегі ең көне аспап. X-XI ғасырларда өмір сүрген Қорқыт ата дәуірінен бері қылқобыздың сарыны үзілмей келеді.

Қылқобыз – екі ішекті, ыспалы музыкалық аспап. Жалпы, ұлттық аспаптардың ішінде қобыз үнге бай, киелі, қасиетті деп танылады. Сонымен қатар, қанша ғасырлар қойнауынан жетсе де қобыздың бұрынғы түрі мен қазіргі түріндегі үні бір сарынды. Себебі, оның ішегі ықылым

заманнан бері жылқының қылынан тартылып келеді һәм ысқышы да қыл. Оның қылқобыз аталуы да сондықтан.

Әсілі, қобызға ұқсайтын тері тартылған аспап Қытай мен Кореяда да бар. Бірақ, олар қылдың орнына темір ішектер салады. Сондықтан, олар қазақтың қобызындай қоңыр үн бермейді. Қылқобыз-ды халқымыз киелі аспап ретінде қастерлейді. Қазақ қобыздың үні шыққан жерге жын-шайтан жоламайды деп ырымдайды. Ертеде бабаларымыз қобызды төріне іліп қойып, бақсыларға оқытатын болған. Ондай ырым қазір де кездеседі.

Яғни, бұл әңгімедегі кейіпкер жалғыздығы ұлттық сипат алуымен де құнды. Ұлттың жанына түскен зардаптар аңғартылады.

Шығармада желтоқсан оқиғасының лебі бар. Мысалы: әңгімеде шынайы образдар эпизод арқылы болса да айтылады: Қасен Қожахмет пен Қайрат Рысқұлбеков. Отаршылдыққа деген – өшпенділік пен тәуелсіздікке сүйіспеншілік сезімінен туған рух күші шығарманың әлеуметтік айқын бағдары.

Қорыта келгенде, тәуелсіздік кезеңімен бірге келген қоғамдық-экономикалық өзгерістер қазақ прозасына да жаңа леп алып келді. Ұлттық идеяға негізделген біршама дүниелер келді. Осы аталмыш кезеңдегі жер мен ел тағдыры, «қазақтың алтын бесігі – ауыл» тақырыбы мұғалімнің ұлттық таным, ұлттық рухты бейнелеп жазған туындылардың өзіндік ерекшеліктері болды. Ол ерекшелік алдымен өмір шындығының көркем шындыққа айналу формасында болды. Аталмыш кезеңге дейін кеңестік жүйе қыспағынан еркін ажырап шыққан қазақ әдебиеті алғашында абдырап қалғаны да рас-тын. Ұлттық салт-дәстүрімізді, ислами құндылықтарымызды дәріптеп, қазақшылығымызды жоғары көтеріп бейне-леген туындылармен бірге саяси-әлеуметтік өміріміздегі болып жатқан өзгерістер: ауылдың қаңырап бос қалуы, алып-сатқан саудагерлермен, бизнесмендер мен қарапайым адамдар бейнесінің шындығы шынайы әлеуметтік пайыммен бедерленді.

1. Әбдезұлы Қ. Тәкен Әлімқұлов және қазақ прозасы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2006. – 174 б.
2. Көсемәлі Сәттібайұлының «Жылқыбай жездемнің сақалы» әңгімесі // «Қазақ әдебиеті» газеті №13, 28.03.2008 ж.
3. Шапаев Т. Ой түбінде жатқан сөз. Әдеби-сын мақалалар. - Алматы: Жазушы, 1989. -190 б.
4. Әбдіғазизұлы Б. Шәкәрім әлемі. - Алматы: Паритет, 2008.- 407 б.
5. Нұрмұратов С. Ұлттық болмыс пен ұлттық сана. - Алматы: Жазушы, 1996. – 185 б.
6. Түменбай Қ. Қобыз мұңы. – Алматы: Жазушы, 2008.

Резюме

Автор в статье рассматривает национальную идею в современной казахской прозе.

Summary

The article is considered national idea of modern kazakh prose.

ФОЛЬКЛОР КАК ОТРАЖЕНИЕ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ КАЗАХСКОГО НАРОДА

А.Шинтемирова - преподаватель кафедры практического русского языка КазНПУ им. Абая

Как известно, фольклор является сокровищницей народной мудрости. На земле нет ни одного народа без своих обычаев, обрядов, традиций. Все они испокон веков накапливали и сохраняли свою культуру. Художественная литература казахов из-за кочевого образа жизни своих предков более всего сохранилась в словесном выражении, в устном народном творчестве.

Открытое пространство, свежий воздух, прекрасное звездное небо, звуки природы, уединение располагали номада к тонкому, поэтическому восприятию мира.

Эпос, сказки, пословицы и поговорки, песни, легенды отражают историю духовной культуры. Борьба батыров казахского героического эпоса с врагами, обряды (свадебные, траурные) передают реальные события, быт и традиции нашего народа.

Степные батыры являются олицетворением лучших народных общечеловеческих черт и качеств: благородства, честности, неподкупности, храбрости. Қобыланды, Ер Тарғын, Алпамыс, Қамбар – не вымышленные герои, а скорее всего реальные лица. Надо отметить, что степняки были далеки от свободы художественного вымысла в современном понимании. Это батыры с недюжинной силой, мужеством, благородством, умом. Например, Қара Қыпшақ Қобыланды является исторической лично-стью, жившей в государстве “кочевых узбеков”, о чем пишет

Шакарим Кудайбердыұлы.

В фольклоре передаются думы народа, его помыслы, чаяния и надежды, т.е. мировосприятие, миропонимание наших предков.

Общеизвестно, самыми лучшими воинами считались степняки. Слава о их доблести гремела и на Руси, многочисленные отборные войска Иран-шаха состояла из номадов, в далеком Мисре (Египте) пользовались успехом воины из кипчаков (вспомним хотя бы султана Бейбарыса). Именно физическая сила, выносливость, смелость оцениваются лишь как следствие, производное от духовных качеств. Как писал О.Сулейменов, “аруахи” поддерживали воинов. Батыр берет силы не столько из пищи и сна, а сколько из трансцендентного начала – “аруах”.

Бермесен, өзің қуат, Құдайым-ай,

Мен жалғыз, өзің жалғыз бұ қалмақ көп /1; 144/.

Кыдыр-ата, чильтены, аруахи - ведущие персонажи устного народного творчества казахов. Таково было восприятие степняков, и не случайно в борьбе за свободу казахские воины обращались к Аллаху, святым.

Персонажам эпосов “Алпамыс”, “Қобыланды батыр”, “Қамбар батыр”, “Ер Сайын” приходят на помощь Кыдыр ата, Баба Тукты Шашты Азиз, “Жеті пір” “Семь святых”, “кәміл пірлер” (“совершен-ные святые”), сам пророк Мухаммед, праведные халифы.

«Алла көмек берген соң, Пірлер қолмен сүйеді» /2; 201/

Или:

«Сексен сегіз серулер тоқсан тоғыз мың машайық менің атым шашты Әзиз» /3; 174/

В казахском эпосе положительным героям покровительствуют чильтены. Представления об этих сверхъестественных силах пришли к казахам под влиянием суфизма. Шейхи считали, что во все времена миром по воле Аллаха незримо руководят святые. О покровительстве и чудесах “чильтенов” в “Алпамысе” говорится:

“Сол уақытта батырға

Атса мылтық өтпеді.

Шапса қылыш кеспеді.

Ғайып ерен қырық шілтен

Қолтықтан сүйеп демеді”./3; 208/

Особняком в казахском фольклоре находится образ Хидра, известного в народе как Кыдыр-ата. Это, пожалуй, самый запоминающийся и яркий образ в устном народном творчестве казахов /1; 96/.

Образ старца, странника, чудотворца оказал колоссальное влияние на мировосприятие, на уклад жизни степняков. С именем удивительного Хизра связаны успех, божья благодать, богатство, рождение детей. Казахское гостепримство берет свое начало именно со слов “Қырықтың бірі - Қыдыр”. Народная мораль, высокий гуманизм, благородство связаны с верой в Хизра.

Он вечен, так как испил живую воду. Постоянно покровительствует плывущим по морю, спасает от джиннов, оберегает от краж и пожаров. Дарит людям счастье и достаток. Но он незряч и невидим. Чтобы получить от святого помощь или благо, надо увидеть его или же нужно быть видимым им. Для этого необходимо зажечь костер, лампу или что-нибудь другое, лишь бы был свет. Он любит белый свет и является только к свету. Считается, что там, где прошел Хизр, вырастает зеленая трава. Вот и прозвали его с детства Хизр, что в переводе с арабского означает “зеленый”.

Считают что Хизр пьет, ест, спит, даже был несколько раз женат, нередко гостит у людей, беседует с ними. Каждые пятьсот лет части тела у него обновляются. Может являться и во сне.

О встречах с “накиб ал – аулие” и беседах с ними говорил Иассави: “Известно, что на протяжении всей жизни святые люди и пророки-хранители и передатчики божественного сакрального знания сопровождали и опекали Иассауи, оказывая ему всяческую помощь.

Ахмет был отмечен особыми знаками внимания со стороны божественных сил. Его посещали и с ним общались в первый год жизни – аруахи, во второй – пророки, в третий – чильтены, в четвертый – пророк Мухаммед и Хизр-Баба /8; 41/. Одни из этих святых людей и духовных существ были связаны с местными доисламскими верованиями, шаманизмом (аруахи, чильтены), другие с исламом и суфизмом. Они подготавливали Ахмета к вступлению на путь служения Аллаху, передавали ему сакральное знание, благословляли и посвящали его.

В «Диуани хикмет» есть эпизод, где 31-летний Иассауи пьет “вино” с святым Хызыр Баба, /8; 48/, ведь способ общения со святыми людьми, согласно доисламской традиции у иранцев и тюрок, проходил “путем передачи избраннику символической чаши с вином, либо совместного винопития у шейха”. С ними связаны многочисленные проявления божественной любви.”

В одной из своих работ Ибн Араби отмечает, что за всю свою жизнь он виделся с Хизром несколько раз. Хаким-Ата, Бистами, Зуннун Мисри, Тирмизи, Абу Саид, ибн Аби-л-Хайр и др. делились, что им посчастливилось видеть и говорить с самим “Хизр Ильясом” /11; 95/.

К героическому эпосу близки по форме и идейному содержанию исторические песни или сказания о ханах и батырах. В исторических сказаниях «Қаракерей Қабанбай», «Жанқожа батыр», «Өтеген батыр», «Райымбек батыр», «Бөгенбай батыр» и других героями выступают известные в истории борцы за национальную независимость, которые также в бою выступают за исламскими идеями: «Исатай мен Махамбет қылыш ұрып кәуірге Жеткерген ерлік шыңдауын».

Жанхожа батыр в песне восхваляется за то, что он неизменно, с презрением отказывался брать подарки от «кафиров», когда те (калмыки, китайцы, русские) желали подкупить его:

*“Бір мінезі батырдың
Қолына нәрсе алмайды
Кәуір, қалмақ, шүршіттен” /4; 177/.*

В средние века в степи особой популярностью пользовались сказания о подвигах Мухаммеда и его сподвижников - «киссы», «дастаны», возникшие из раннеисламского жанра-сиры. Исполнителей киссы называли «киссашы». Известны многочисленные тиражи их в типографиях Оренбурга, Казани, Уфы. Киссы о доблестных подвигах пророка Мухаммеда и его сподвижников (сахаба) сильно напоминали традиционный казахский героический эпос. Киссы оказали положительное воздействие на воспитание народных масс, укрепили веру в бога, учили стойкости, терпению.

Именно через киссы, дастаны пришли в казахский язык арабо-персидские слова, усилилось присутствие религиозной терминологии.

Среди казахов широко известны киссы о Халифе Али, который был образцом для подражания не только для шиитов, но и суннитов. В казахском фольклоре Али именуют по-разному: «Әли батыр», «Ер Әли», «Әлішер», «Шажимардан», «Әзірет Әлі арыстан». В поэмах Али – богатырь и истинно верующий, поборник справедливости, совершающий подвиги во славу Аллаха. Мощь и храбрость дает ему Ислам, Коран заряжает его неиссякаемой энергией, духом и мудростью. Незабвенный конь героя – Дюль-дюль, а также меч Зульфикар, который получен в дар от самого пророка помогают ему в борьбе с врагами.

Благодарным казахским слушателем были приняты, обработаны в казахском духе киссы и дастаны. «Сейфульмалик», «Жусип - Зулейха», «Лейли и Меджун», «Тахир и Зухра», «Бозжигит», «Сақыпжамал», «Жум-Жума», «Асылбек и Гульжахан», «Бозторгай», «Сын царя Абдиль Малик» вошли и заняли достойное место в казахской литературе. Считаю, что восточные произведения обогатили нашу культуру, привнесли новое и интересное .

Основная тема дастанов о Сейфульмалике и Бозжигите – религиозная. Герои мечтают о возвышенной любви, в победу правды и справедливости. Жизненные невзгоды персонажей преодолеваются благодаря вере в Аллаха /5; 52/.

*«Басты берген Алламыз, Ризық берсе керек-ті.
Дене жаратқан Алламыз, өзі сақтар пендесін».*

В дастане «Сейфульмалик» действие разворачивается на Ближнем Востоке. На пути к любви и счастью багдадский юноша Сейфульмалик и его возлюбленная Бадигульжамал проходят через испытания, им встречаются враги, пери, джинны, драконы и пр. Силой духа, верой, терпением и мужеством они добиваются справедливости. Киссы сыграли важную роль в формировании духовных идеалов казахского народа. Ш.Уалиханов отмечает, что степняк вырос на восточных сказаниях о Сулеймане, багдадских царевичах.

Песни, сказки, легенды, пословицы и поговорки, загадки, анекдоты основаны на суфийской морали, образцом здесь выступает верующий мусульманин. Большинство казахских сказок имеют арабское происхождение (“Тысячи и одна ночь”). Их сюжеты, главные герои характерны всем мусульманским сказкам и навеяны религиозными верованиями.

Общеизвестны сказки о Лукман-хакиме, мудрейшем Сулеймане, о щедром Атымтае. Сказки насыщены восточным колоритом. В них присутствуют пери, джинны, шайтаны, дивы, птица Самрук, ковер-самолет. Часто события разворачиваются в Багдаде, Мисре (Египте), действующие лица-цари, визири, духовные лица .

До сих пор самым любимым персонажем является чудак Ходжа Насреддин. Перед нами набожный, религиозный, немного наивный, простодушный человек. Все, что связано с этим муллой (мастером), имеет суфийскую подоплеку. Он «является классическим персонажем, придуманным дервишами для фиксации ситуаций, в которых определенные состояния ума проявляются более отчетливо» /12; 81/. До революции казахи называли этого знаменитого юмориста мусульманского фольклора «Қожа насыр аулие».

Глубокое проникновение в народное сознание религиозной морали, хадисов Пророка, суфийских заповедей показывают поговорки, афоризмы: «Ұят бар жерде, иман бар», «Ерлік білекте емес, жүректе», «Аққа Құдай жақ», «Құдай деген құр қалмас», «Жалғыздың жары Құдай», «Халықтан ұял, Құдайдан қорық», «Құдайға сенген құстай ұшар, адамға сенген мұрттай ұшар», «Таңдағы тамақ Тәңірден», «Киімі жаманды ит қабады, пейілі жаманды Тәңірім табады», «Пәледен машайық қашып құтылыпты», «Өз нәпсісін жеңген батыр» и др.

Рупором мусульманских идей является жарамазан. Эти песни исполняются во время мусульманского поста. В них глубоко религиозные идеи и образы выражены самым непосредственным образом. Немаловажно отметить, что исполнители эпосов, жырау, дастанов или акыны всегда начинали свое выступление со слов «Бисмилля» (перед айтысом соперники приветствовали друг друга и собравшийся народ со словами «Ассалаумалейкум»).

Таким образом, это лишь часть «айсберга» под названием фольклор, который отражает миропонимание, мировосприятие, духовную культуру в (свете ислама) казахского народа.

1. Көпеев М.Ж. Екі томдық - Алматы, 1992.
2. Ел қазынасы - ескі сөз. В.В. Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері. - Алматы, 1994.
3. Алпамыс батыр // Ақсауыт. 1т. - Алматы, 1979.
4. Жұлдыз. 1999. №1.
5. Ғашықтық дастандар. - Алматы, 2005.
6. Бабалар сөзі. Жүз томдық. Діни дастандар. 11 том. - Алматы, 2005, 12, 15, 16 том.
7. Рахманқұл Бердібай. Эпос - ел қазынасы. - Алматы, 1995.
8. Қожа Ахмет Иассауи. Хикмет жинақ - Алматы, 1998.
9. Каскабасов С.А. Золотая жила - Астана, 2000.
10. Батырлар жыры. 3 томдық - Алматы, 1964.
11. Вестник КазНПУ. Серия "Филологические науки" №1 (31), 2010.
12. Идрис Шах. Суфизм. - М., 1994.
13. Андреев М.С. Чильтаны в среднеазиатских верованиях. - Ташкент, 1927.
14. Ислам на территории бывшей Российской империи. - М., 1999.
15. Кумисбаев У.К. Казахские и персидско-арабские литературные связи XIX-XX вв. - Алма-Ата, 1989.
16. Сатпаева Ш.К. Казахская литература и Восток (Из истории литературных связей.) - Алма-Ата, 1982.
17. Вестник КазНПУ. Серия "Филологические науки" №3 (31), 2012.

Түйін

Аталған мақалада ауыз әдебиет арқылы қазақ халқының рухани мәдениеті, тарихы, діни көзқарасы көрсетіледі.

Summary

The article talks about what folklore is a reflection of the worldview, spiritual culture and the history of Kazakh people.

М.КӨПЕЙҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ РУХАНИ БАСТАУ КӨЗДЕРІ

А.Тоқсамбаева – ф.ғ.к.

Қазақ халқының орыс еліне бодандығы елімізді ең алдымен тәуелсіздігінен айырды. Бұдан соң өзгеріс ұлтымыздың өзіндік ерекшелікке толы шаруа тіршілігіне келеді. Алаш жұртының өз әкімдері, жоғалып, өз билігі өз қолынан кетіп, патша үкіметінің қолымен сайланған ұлықтар отырған соң, орыс үкіметі қазақ даласын уысынан біржола шықпайтындай қылып, саяси-экономикалық бағындырудың әдіс-амалын бұрыннан ойлап, дайындап жүрген дәстүрлі өз нәтижесін беріп жүрген жолы бойынша жылдамдатып жүргізе бастады. Талай жылдай қазақтың этно-психологиялық аңысын аңдып, әлсіз тұстарын есепке алып, тамыршыдай тамырын ұстап келген соң, біржола басына нокта түсіретін мезгіл жетті деген уақытта қазақ сахрасының көзі түскен шұрайлы жерін елмен еш есептеспей тартып ала бастады. Бұл алаштың көптен күткен зор сұмдығының бірі осы еді, орыс үкіметі оны да іске асыруға белсене кірісті. Жерлердің патша меншігіне біржола алынумен қатар, үкімет әуелі қазақ даласын айнала сызып, шеткі қалаларын салып, ел қондырды. Содан біраз заман өткен соң қалың қазақтың ортасын жарып, тағы бір рет бекіністік маңызы бар қалаларын салды. Барлығына да үкіме-тін, әскерін, саудагерін әкелді. Осы өздері қазаққа керексіз басы артық жер санаған алқаптарға Ресей-дің қара шекпен мүжықтарын әкеп қондырды. Бұрынғы азат та, бұла кезеңдегі хан тұқымы, бұрынғы би, бұрынғы елдің қамын ойлайтын түзу адамның бәрі шетке қағылып, қыбыр еткен ісі болса барлығы да орыс қуатымен, орыс қолымен жүргізілетін әрі істейтін болды. Бір “заңнан” кейін екінші “заң” шығарып, ел тіршілігінің азаттық шеңбері мүлдем қусырылып тарыла бастады. Бұрын орыс билігі қайыс нокта болып созылса, енді ол көндей кеуіп, темір құрсаудай болып, алаштың тынысын тарылта қысып қинай бастады. Сайлау, билік, жүріс-тұрыс, көші-қон түгелімен бұрынғыдай ел ықтиярында емес, елдің үстінде қара бұлттай төніп тұрған жаттың ықтиярындағы шаруаға айналды.

Кешегі Абылай ханның тұсында орысқа бағынуды сөз қылғанда осы хал болады-ау деп қайғырып, қаралы сөз қылған ел басшылары көп еді. Сол дәуірдің ханы мен биі, кәриясы мен жырауы, игі жақсысы түгелдей келесі заманның түнеріп бұзылатын қалпын айтып, зарлатып күйін айтып, жырлап өткен секілді. Солардың сөзін есіткен кейінгі толқын өз тұсында алдыңғының айтқан сөзі айна қатесіз келіп, солардың сәуегейлікпен айтып шошытқан дұзақ орнаған заман болатындығы айна қатесіз қазақ басына орнағанына куә болды. Сол себепті олар бұрынғы жақсыларын ғайыпты болжаған әулиедей көрді, кейінгі заманда көріп тұрған күннің ауырлығын айтып күніренген ел, алдыңғы өткен жақсыла-рының аруағынан айналып, басқан ізін торқадай көріп тәуіп етті.

Осындай хал-ахуалда дүние есігін ашқан М.Көпейұлы көкірегіне өлең ұялаған кезден бастап, көбіне халық ауыз әдебиетінен сусындап өскен болатын. Сондықтан, ақын шығармашылығы қалыптасуының түрлі кезеңдерінде қазақ әдебиетінде әбден қалыптасқан дәстүрлі екі бағытта өрбіді: бірі – фольклор жинаушысы; екіншісі – ауыз әдебиеті жанрларын жаңа әдеби жағдайға байланысты өз шығармаларында жазба әдебиеті ерекшелігіне орайластырып пайдаланғаны. Бұл туралы М.Әуезов [1], С.Мұқанов [2] т.б. ғалымдар тарапынан жан-жақты сөз етілді.

Сол дәуір ақындары халық ұғым-түсінігіндегі эпикалық жыр, көне миф, тарихи-діни аңыздар мен ертегілердің барлығын өзінше барлап, өзінше көкірегіне тоқып, ақындық қазанында пісіріп, әсем сөзбен айшықтап елге танытты. Солар сияқты Мәшһүр ақын да ұлттың ортақ қазынасына бей-жай қарамай, одан үйреніп, өз шығармашылық үдерісінде қажетіне жарата, романтикалық рухта асқақтата жырлады. Осы тұрғыдан алып қарағанда, романтик ақын ретінде Мәшһүрдің фольклор үлгілерін пайдалануы түрліше болып келеді. Ескі түркілік талғам мен талап ислам түсінігіне ыңғайлана түрленіп, жаңғырып жаңаша ұғындырылса, енді бірде халық ескілігі еш боямсыз беріліп отырылады. Қазақ әдебиетінің классигі С.Мұқанов өзінің діни-имандылық тәлім-тәрбиені қалай алғандығын және діни дастандардың ауылдастарына қалай эстетикалық әсер еткенін “Өмір мектебінің” бірінші кітабында жеріне жеткізе тамаша баяндап, өзі куә болған қисса оқу дәстүрінің елдің рухани қажетті-лігін XX ғасыр басында қалай өтегендігін ағынан жарыла жазып кетті.

Қазақ әдебиетінде осы айтылған жүз жылдық дәуірден қалған ізбен келген белгі өлгенше көп, сол белгілердің бір алуаны Кенесары, Исатай өлеңдері сияқты болса, екінші бір алуаны – елдің ақыны мен жыраулары айтқан толғау, тақпақ өлеңдері болады. Енді осылардың қатарына Молда Мұса, Тұрмағанбет, Мәшһүр сияқты жаңа буын ақындардың өмірді өздерінше ескі үлгімен, енді есік қаққан жаңаны араластырып баяндауы қазақ әдебиетінің бағы болды десек қате айтқандығымыз.

Мәшһүрдің шығармашылығындағы әдеби дәстүр жалғастығы бір-бірімен астасып, әрі қоса

қабат-тасып жатқан ірі-ірі төрт арнадан тұрады: оның біріншісі – ауыз әдебиеті үлгілерін заманалық қазақ әдебиетінің дамуына сай жаңартып, оның жанрлық түрлерін өз туындыларында кеңінен пайдалануы; екіншісі – өзіне дейінгі шығармашылық ғұмыр кешкен ақын-жыраулар үрдісін қазақ әдебиетінде туындаған жаңа тарихи жағдаймен байланыстыра өзінше байыптауы; үшіншісі – қазақ әдебиетінің дамуына, өсіп-өркендеуіне зор ықпал еткен шығыс классиктері мен түркі суфизмі өкілдерінің өлмес-өшпес шығармаларына өз поэзиясына рухани серік етуі; төртіншісі – орыс әдебиетінің Жуковский, Рылеев, Одеевский т.б. сияқты танымал ақындарын түп нұсқадан оқып білу және Байрон, Гете сияқты әлем әдебиеті алыптарының орысша аудармасымен жете таныс болып, ондағы өрнекті ойлар-ды, тартымды идеяларды ретін тауып өз шығармашылығында орынды кәдеге жаратуы.

Ресми емес қазақ ғылымында біздің әдеби тарихымызда үш әдеби мектеп қалыптасты деген ойлар қылаң беріп жүр. Оның бірі - Махамбет пен Дулаттар түрлеген ақын-жыраулар мектебі; екіншісі – әлемдік әдеби дәстүрге негізделген Абайдың ақындық мектебі; үшіншісі – Шығыстық дәстүрді ұстанған Сыр сүлейлерінің ақындық мектебі деген ойдың дұрыс-бұрыстығын ресми ғылыми орта өзі айта жатар.

Батыстық озат әдеби оймен жете таныс, ұлттық ақындар да, шығыстық идеямен қанаттанған дәстүршіл ақындар да, фольклор аясынан ұзап шыға қоймаған халық ақындары да шағын әрі көлемді өлеңдерімен емес, оның ішінде көкейге қонатын тауып айтқан мақал-мәтелге орайлас шумақтарымен ұлт жадында жатталды.

Ауызша айтып өлең шығарушылар да, жазбаша өлең шығарушылар да мұсылманша оқып, білім алған, молда алдын көрген өз дәуірінің сөзін ел тыңдаған зиялылары еді.

Біз осы тұстағы, яғни XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы әдеби үдерісте орын алған әдеби дәстүр-лерге тоқталар болсақ, олар төртеу:

- 1) Ақын жыраулар мен фольклор үлгісі;
- 2) Шығыс әдеби үлгілері;
- 3) Еуропа әдебиетінің әсері мен ықпалы;
- 4) Абай өнегесі.

Бұрынғы ауыз әдебиеті жанрлары (жоқтау, арнау) ендігі жерде ұлттық нақыштағы элегия мен одаға айналып, ақын-жыраулар поэзиясында кең орын алатын жорық жырлары, жауынгер ақындар-дың жұрттан өзгеше ақындық «мені» мен автопортреті т.т. орысқа бодан болған замандағы бұрынғы ел еркіндігін аңсаудан туған азаматтық лирикаға айналды.

М.Көпейұлының өзінен бұрынғы ақын-жыраулармен шығармашылық байланыстарын сөз еткенде екі түрлі мәселеге назар аудару қажет сияқты: оның бірі – олардың артында қалған мұраларын жинас-тырып, дәстүрлерінен тәлім-тәрбие алуына; екіншісі - өзінен бұрынғылардың жырлап өткен дәстүрлі тақырыптарына ақынның өз тарапынан енгізген өзіндік жаңалықтары.

Мәшһүр өзінің ақындық, шығармашылық ізденістеріне жауапты зар заман ақындары мен батыс әдебиетінен тапты. Олар сусындаған арналардан рухани қолдау алды.

Кеңестік қатаң танымның кесірінен мәшһүртану ғылымында аса көңіл бөлінбей келген, тіпті күшпен басылып, еркін зерттелу мүмкіндігінен айырылған сала – Мәшһүрдің рухани нәр алып, шабытын қамшылаған әдеби дәстүрлер әсері. Мәшһүрді рухани нәр алған арнасынан, әдеби дәстүрі-нен айыру әміршіл-әкімшіл жүйенің зымиян саясаты болатын. Әуелде М.Көпейұлын өмірінің соңынан дейін Алланың ақ жолынан айнымағаны үшін ғана кеңестік әдебиеттен аластатпақ болды. Бірақ, Мәшһүрдің ғұлама Абаймен үндесетін кемел ақыл-ойы, арттағы қалған келелі сөзі кеңестік пиғылдың тосқауылдарын жарып өтіп, халықтың жүрегінен орын тауып жатты. М.Көпейұлы тек әдеби зерттеу еңбектерде ғана ауызға алынып, шығармашылығы толыққанды зерттелмеді.

Ендігі кезекте нәр алған тамырынан ажыратылып қаралған ақынды ескінің керексіз көзі ретінде өздерінше саралауға кірісті. Оған жолатпауға тырысқандары әрине, Батыстың және орыстың мәдени-еті мен әдебиеті еді. Мәшһүрге ерекше ықпал еткен Шығыс қайнарының көзін бітеп, діни-фанатик деген орынсыз түсінікті санамызға сіңірді. Белгілі бір жүйеге бағынған кеңестік әдебиеттану М. Көпейұлын төл әдебиетіне, ақыны мен жырауына, тіпті бүкіл қазақ халқына қарсы қойды.

Мәшһүрге дейінгі әдеби дәстүрді осылайша бір ыңғайлы еткендер мұнымен де тоқтамай, Ағылшынның Байронымен, Немістің Гетесімен, Орыстың Пушкинімен үндестігін тасада ұстады.

Біздің аталған дәуірге жататын ақындар жас кезінде орыс оқуын оқымаса да, ақындық келбеті нақытылған тұста, үстемдігі жүріп тұрған орыс тілімен таныс болғандығы еш шәк келтірмейді. Осындай орыс және еуропа әдебиетінің ықпалы әдебиетімізге ене бастауы турасында белгілі зерттеу-ші Р.Бердібай мынандай толымды ой айтады: “Молда Мұса шығармаларындағы Еуропа-орыс әдебиетінің тәсілі байқалады. Оның:

*Ақындыққа қазақтың алқындаймын,
Еш жүйрікке алдымда шалдырмаймын.
Араб, парсы, түркі – бәрі бірдей,
Тек тұрмай орысша да балдырлаймын, -*

деген сөздері біздің пікірімізді пайдасына шығады деп сенеміз. Мұның үстіне, ақынның эзіл-шынын-аралас:

*Шекспир, Бальзак, Гете, Пушкиніннен
Кеммін деп жүргенім жоқ ешкімінен, -*

дейтін жолдарын қоссақ, оның Еуропа әдебиетін білу дәрежесі біршама анықталғандай болады» [3, 32 б.].

Сонымен, көп уақыт гуманитарлық қапаста жатқан М.Көпейұлы шығармашылығының көп қатпар-лығы тәуелсіздіктің алдында ғана шынайы бағасын алуды бастап, енді ғана еңсесін түзей бастады.

Тәуелсіздік алғалы сол қазақтың еркіндігі, рухани бостандығы үшін жан аямаған тұлғалар қайта түледі. Соның бірі – М.Көпейұлы оның нағыз шығыстық, түркілік және батыстық қайнар көздері өзінің жаңаша тұрпатта зерттелуін бастан кешуде. Талай жылдан шешілмей жатқан теңнен қаншама асыл дүние ақтарылды. Тек, соны теріп ап, керекке жарату – мәшһүртандың алдағы ісі.

Абайдан кейін қазақ әдебиетінде оның дәстүрі қалыптасты десек, сол дәстүр ұғымының аясында ұлан-ғайыр дүние қылаң береді. Ғалым Ж.Ысмағұловтың сөзімен айтсақ: «Абай дәстүрі деген ұғымның сан салалы, өте күрделі екені мәлім... Өзгені былай қоя тұрып, Абайдың реалистік дәстүрін ғана ауызға алсақ та, оның әр жағында том-том зерттеу еңбектерінің сұлбасы көзге елестеп тұрар еді» [4, 32 б.].

Әдеби дәстүр дегенде, ең алдымен, сол арналардан нәр алушы Мәшһүрдің рөлін, ақындық қарекетін айқындап көрсету шарт. Мәшһүрдің шығармашылығындағы дәстүр жалғастығын емес, сол дәстүрді өзінше дамыта білген даралық сипаттарын анықтағанда ғана М.Көпейұлының қазақ әдебиетіндегі орны айқындала түспек. Тек қана ақын көркемдік ерекшелік тұрғысынан емес, нәр алған бұлақтарының тұнығын ашып, толымды баға берілген уақытта М.Көпейұлының әдеби үдерістегі өзіндік алатын орны айқындалмақ.

Ақынның нәр алған әдеби ортасы - ақын-жыраулар, шығыс ақындары айтқан поэзиядағы көркем ой-пікірлеріді ұлтына танытуы, батыстық түрлі әдеби мектеп өкілдерінің шығармашылық мұрасының ақын туындыларында көрініс табушылық осы салалардағы жүйелі зерттеулердің негізгі нысанын құрап, жалпы әдеби мұрасындағы шығармашылық құндылықтары біртұтас жүйеде толық қанды зерделеуге бастап алып келеді.

Мәшһүртандың аса көңіл бөлінбей келген бір саласы – ақын шығармашылығындағы әдеби әсер мәселесіне бүгінгі күн талабына сай, жаңаша көзқарастар тұрғысынан баға берілуді өзекті мәселе ретінде күн тәртібіне қою. М.Көпейұлының шын мәнінде танымал ақын болып қалыптасуына тікелей ықпал еткен алдыңғы буынның әдебиет өкілдері, ескілік пен жаңашыл әдеби дәстүрлердің өзара арақатынасы теориялық тұрғыда зерделеніп, ақын шығармашылығының құрамдас бір бөлігі ретінде қарастырылған әдеби байланыстың әсері ұғымы М.Көпейұлының поэтикалық танымының биік бір өлшемі ретінде көрсетілетін болса, мәшһүртандың еселі үлес қосар едік.

XIX ғасыр соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетіндегі рухани арналардың шынайы зерделенуі бір М.Көпейұлының ғана емес, онымен тұтас шығармашылық тіршілік кешкен ақындарға да қатысты зерттеулерге, оқулықтар мен оқу құралдарына ой қоспақ. Сол тұстағы шығармашылық өмір кешкен ақындар шығармашылығына қатысты ізденістерде осы бір рухани арналарды үнемі кәперде ұстасақ, сол дәуір әдеби үдерісінің табиғатын толық ашып көрсете алуға бір табан жақындай түсер едік.

Біз өз мақаламызда мәшһүртанды ғылымында алғаш рет рухани арналарды кең түрде, жаңаша көзқарас тұрғысынан зерттеу нысанына алу керектігін көтеріп отырмыз. Бұл тұрғыда Абайдың назарын алғаш орыс, батыс әдебиетіне бұрған Халиолла Құнанбайұлының ықпалы сияқты Мәшһүрге түрткі болған рухани бастау көздерді де ескеріп отыруға тиіспіз.

1. Әуезов М. Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Мектеп. 1964.
2. Мұқанов С. Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінен очерктер. - Алматы, 1942. - 456 б.
3. Бердібай Р. Жұлдыздар жарығы. - Алматы: “Білім”, 2000. - 248 б.
4. Ысмағұлов Ж. Абай дәстүрі және оның XX ғасыр басындағы әдебиетте дамытылуы. // кітапта: Қазақ-тың бас ақыны: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Дәуір, 2004. - 120 б.

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы о духовных источниках творчества Машһур Жусупа, впервые поднимается вопрос о том, что наследие акына должно стать предметом глубокого исследования, которое требует совершенно нового подхода.

Summary

The article considers the problems about spiritual source creative activity of Mashhur Zhusup for the first time it is risen the questions about that heritage of the akyn must become the subject of the deep study, requiring absolutely new approach.

ЖҮСІП ПАЙҒАМБАР ЖӘНЕ «ШЫНШЫЛ ЖҮСІП» ҚИССАСЫ

Г.Асқарова – ф.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің қазақ әдебиеті және журналистика кафедрасының аға оқытушысы

Жүсіп пайғамбар туралы аңыз, қисса, дастандар – әлем әдебиетінде кеңінен тарап, тамырын терең-ге жіберген ежелгі сюжеттердің бірі. Бұл сюжет қасиетті кітаптарда, Құранның «12-Юсып» сүресінде кездеседі. Жүсіп пайғамбарға арналған сүренің басталуында Жаратушының осы туындының адамзатқа арналуының Мұхаммед арқылы жеткізілетін әлеуметтік мәні, маңызы айтылады: «Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын, Ұғымын Алла біледі. Бұлар ап-айқын Құранның аяттары (1). Расында біз мұны арабша Құран түрінде түсірдік, әрине түсінесіңдер (2). (Мұхаммед с.ғ.с.), саған бұл Құранды уахи етуімізбен өзіңе қиссалардың ең жақсысын баян етеміз [1, 23 б.]. Демек, Жүсіп пайғамбардың қиссасына арқау болған оқиғаның Мұхаммед арқылы адамзатқа ұсынылуы – бұл туындының гуманистік-эстетикалық ықпалын, уақыт пен кеңістік жүйесіндегі мәңгілік қызметін анықтайды.

Жүсіп пайғамбар – иудей, христан және мұсылман діндеріне ортақ кейіпкер. Жақып пайғамбар-дың (ғ.с.) аса сүйікті ұлы. Құранда аттары берілген жиырма бес пайғамбардың бірі. Пайғамбарлар – өз заманының санасын өзгертіп, жаңа ойлау жүйесін жасайтын тұлғалар. Адамзат баласына Адам (ғ.с.)-нан бастап бүкіл қауымға келген пайғамбарлардың нақты санын бір Алла біледі. Өзге пайғамбар жайында Құранда Хазіретті пайғамбарымызға: «Расында сенен бұрын да елшілер жібердік. Олардың кейбірін саған баян еттік те, кейбірін баян етпедік» (40. Ғафыр - 78) делінген. Құранда пайғамбарлар-дың саны жайында нақты мәлімет жоқ, діни кітаптарда 124 мың пайғамбар болғандығы айтылса, кейбір риуаятта 224 мың пайғамбардың адамзатқа келіп кеткендігі айтылады. Бірақ, Құранда әрбір үмбетке пайғамбар жіберілгендігі ашып айтылған.

Алла өзінің сүйікті құлдары пайғамбарларға ерекше қасиеттер дарытқан, бұл барлық пайғамбар-ларға тән болып келеді. Олардың негізгісі: 1. *Шыншыл, туралық*; Құранда Алла Тағала пайғамбар-лардың бұл қасиетін былай деп келтіреді: «Кітаптағы Ибраһимді есіне ал. Негізінде ол турашыл (сидк), пайғамбар еді», «Кітаптағы Идиристі есіңе ал. Өйткені ол шыншыл бір пайғамбар еді» (19. Мариям, 41, 56 аят).

2. *Аманат* – сенімді деген ұғымды білдіреді. Пайғамбарлар өте ерекше сенімді тұлға болған. Олар Алладан келген уәһиге қиянат жасау былай тұрсын, елдің титімдей затына да қиянат етуден аулақ болған. Мысалы, Мұхаммед пайғамбар Мекке халқы үшін аманаттың нышаны, айнымас бірагей тұлғасы болған. Меккелік мүшріктер Хазіреті Пайғамбарымызға дұшпан бола тұра, аманат мәселесі-не келгенде заттарын Пайғамбарымыздың үйіне қалдырған.

3. *Күнәсіз*. Пайғамбарлар Алланың бақылауында болғандықтан, олар үлкенді-кішілі күнәлардан және жалпы күнә жасау ұғымынан пәк болған. Егер пайғамбар мысқалдай болмасын қателікке бой алдырса, Алла тарапынан ескерту алып отырған.

4. *Зерек, алғыр, ақылды* болған. Пайғамбарлардың ерекше қасиетке ие болуының сыры – Жарату-шыдан келген діни заңдылықтарды үмбеттеріне таратып, түсіндірудегі аса қажет қабілет екендігімен тікелей байланысты.

5. *Тәблиғ (жеткізу)*. Әрбір пайғамбардың Алладан алған діни үкімі мен тыйымдарын өз қауымы-на кемшіліксіз жеткізу ісін «тәблиғ» деп атаған.

Жүсіп пайғамбарға Алла тарапынан он қасиет дарыған. Олар: шыншыл, жомарт, мейірімді, 72 тілді біу, жаннан асқан сұлу, әділ, түс жорығыштық, пайғамбарлық, ақыл, қылық, кешірімшіл. Ғалым Ж.Дәдебаев: «Қайсібір деректерде пайғамбардың жаратылысында жәй пенденің бойында кездесе бермейтін 46 үздік қасиет бар делінеді. Мұның себебін біз білмейміз, сірә, ондай құбылыстарды, қасиетті кітапта айтылғандай, білуге болмайтын да шығар» деп орынды көрсетеді.

Алла құлдарына тура жолды көрсету үшін әмірлерін, тыйымдарын пайғамбарлар арқылы білдір-ген. Пайғамбарлар – Алла мен құлдары арасындағы дәнекерлер және елшілер. «Хадид» сүресінде: «Анығында біз пайғамбарымызды айқын мұғжизалармен жібердік және олармен бірге

адамдар арасына әділдік таратсын деп кітап, заң түсірдік» (25-аят) делінген.

Жаратушы Алла жер бетіндегі пайғамбарларға өз үкімдерін бөлек-бөлек парақ, қолжазба, кітап күйінде түсіріп отырған. Мысалы, Шиш (ғ.с.) 50 парақ, 30 парақ Ідіріс (ғ.с.), 20 парақ Ибрагим (ғ.с.) жіберілсе, Жебірейіл арқылы 104 түрлі жазба түсірген. Ал, кітаптар Таурат – Мұса (ғ.с.), Зәбур – Дәуіт (ғ.с.), Інжіл – Иса (ғ.с.), Құран – Мұхаммед (с.ғ.с.)-ға түскен [3, 105 б.].

Адам (ғ.с.) мен пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.)-ға дейін келіп түскен бүкіл пайғамбарларға жіберілген кітаптардың бәрі – хақ. Иманның жеті шартының бірі – Алла тарапынан жіберілген кітап-тарға илану. Пайғамбарлаға иман ету – олардың Ұлы Жаратушы тарапынан арнайы таңдалып, елші етіп жіберілгендіктеріне және олардың жеткізген барлық хабарларына күдіксіз сену деген сөз. Аллаһ Тағала мұсылмандарға жер бетіне келіп-кеткен барлық пайғамбарларға иман етуді бұйырған.

Әр кезең, әр дәуірге байланысты әр пайғамбардың өз міндеті болған. Олардың қай-қайсысы да өзінен бұрын өмір сүрген пайғамбарларды жоққа шығармаған. Алғашқылардың халық арасында бұзылған, өзгертілген ілімі соңғылар тарапынан қайтадан жаңартылып отырған. Өйткені жүз жиырма төрт мың пайғамбардың барлығы да бір Алланы үгіттеген. Алладан түскен әрбір кітап ақиқатқа жол сілтеп, бағыт берген. Алайда, жол көрсетіп, бағыт анықтауда заман шылауында адасу-шылық болуы да заңды. Осы жағдайда Алла келесі нәбиге келесі кітабын жіберген. «Нәби» сөзі ха-баршы деген ұғымды білдіреді. Алладан келген әмір мен тыйымдарды халықты хабардар етуші, жет-кізуші деген сөз. Нақыл сүресінде: «Біз Нұхты, Ибраһимді шын пайғамбар етіп жібердік. Пайғамбар-лықты және кітапты олардың әулетіне сыйладық. Олардың ішінде дұрыс жол тапқандары да бар. Бірақ, көпшілігі тәңірді тәрк етті. Пайғамбарымызды одан соң да үзбей жіберіп тұрдық» - делінген. Бұл ойдың жалғасы осы сүренің 63-аятында: «Ей, Мұхаммед! Расында сенен бұрын әулеттерге де шындығында (пайғамбар) жібергенбіз. Бірақ оларға шайтан өз істерін сүйкімді көрсетті», - деп нақты-лай түседі.

Қасиетті кітаптар Библия мен Құранда «Жүсіп» оқиғасының баяндалатынын айттық, бұған себеп Жүсіптің қатардағы адам емес, бүкіл бір қауымға Алланың ақ жолын көрсетуші, адасушы қауымға тура жол бастаушы Алланың өзі жіберген елшісі, сондай-ақ адам баласы ішіндегі ең сүйген, ең жоғары дәрежелі құлы пайғамбар болғандығында.

«Жүсіп» оқиғасының қасиетті кітаптарға енуінің тағы бір себебіне нақты жауапты Б.Сағындықұлы-ның «Ғаламның ғажайып сырлары» атты еңбегінен табуға болады. Онда: «Таурат, Інжіл, Забурға ортақ оялар Құраға да ортақ. Аттап кетсе, логика бұзылады. Өмірде болып өткен ақиқат оқиғаларды Алла тағала Мұхаммед пайғамбарға қаз-қалпында жеткізген. Дүниеге бұрын келген кітаптардың шындығы қайсы, өтірігі қайсы екендігін толық ажыратып берген. Құранның стилі Таурат, Забур, Інжілден мүлдем бөлек» [3, 94 б.]. «Христиан діні мен ислам діні – тектес те тетелес діндер. Уақыт жағынан Бірінен кейін бірі шыққан. Екеуі де Жаратушыны мойындайды [3, 90 б.].

Уақыт өте келе Библияға талай өзгерістер енсе, Құранға он төрт ғасыр бойы ешқандай редакция жасалмаған. Сол сияқты, Інжілге мыңдаған зерттеушілер тарапынан жаңалықтар мен өзгерістер енгізіліп, түпнұсқа бұзылған.

Ислам философиясын ұзақ жылдар зерттеген, доктор Морис Букай «Таурат, Інжіл, Құран – бүгінгі күннің көзқарасында» деген кітабының бірінші бөлімінде «Құранның осы уақытқа дейін бір әрпі, бір үтірі, бір нүктесі өзгертілмегендігін, есесіне, Таурат пен Інжілдің түпнұсқасы көп бұрмаланғандығын дәлелдеген.

Екінші бөлімінде қазіргі заманда ашылып жатқан ғылыми жетістер туралы, заңдастықтардың құпия-ларының ашылуы жайлы Құранда айтылатыны жазылған. Ол Франция медициналық ғылым академия-сының конференциясында Құранды адам баласының жазуы мүмкін еместігін дәлелдеген» [4, 20 б.].

Құран Кәрімнің Таурат, Зәбур, Інжіл секілді басқа қасиетті кітаптардан артықшылығы өте көп. Олар төмендегідей:

Құран бір заманға, бір қауымға және бір ұлтқа тән емес. Барлық адам баласының кітабы; Құран Кәрімнен басқа кітаптардың бәрі адамдар тарапынан едәуір өзгеріске ұшыраған; Ислам дінінің хақ дін екендігінің басты дәлелі Құранның он төрт ғасырда бір әрпі де өзгеріске ұшырамай бізге жетуі; Құран Кәрім он сегіз мың ғаламның адамзат әлі түсіп болмаған және табиғаттың сан мыңдаған тылсым сырларын сөз етеді. Ашылған ғылыми жаңалықтардың барлығы Құран Кәрімге қайшы келмейді, қайта оларға сай келіп, қуаттай түседі; Құран Кәрім Мұхаммед пайғамбардың мұғжизасы; Құран Кәрім оқуға да, жаттауға да оңай; Құран Кәрімнен басқа кітаптар жинақ түрінде бір-ақ түсірілді. Құран Жебірейіл періште арқылы Мұхаммед (с.ғ.с.)-ға жиырма үш жыл бойы түсіп тұрған.

Христиандарда Алла тағала тарапынан түсірілген шын Інжіл өзгертіліп, бұзылуы арқылы

төртке көбейген. Қазір христиандарда «Лука Інжіл», «Маркис Інжіл», «Мәтта Інжіл», «Иуһәннә Інжілі» деген төрт Інжіл бар.

Қасиетті кітабымыз Құран Кәрім жазулы нұсқа түрінде әрі жаттап алған қарилар арқылы он төрт ғасырдан бері үздіксіз жалғасып келеді. Сондықтан бір нүктесінің өзгеруі де мүмкін емес. Алла Құранды сақтауға және қияметке дейін өзінің құдіретімен қорғайтынын уәде еткен. «Расында Құран-ды біз түсірдік. Әрі шын мәнінде, оны біз қорғаушымыз» (Хыжра 15: 9) делінген.

Құранның Иләһи кітап екендігін мойындаған атақты батыс-шығыс ғалымдарының айтқан ой-пікірлерінің ғибраты мол. Мысалы: немістің атақты ойшылы Ф.Бисмарк: «Мұхаммед (с.ғ.с.) үйреніп, барша халыққа жайған бұл кітап сенікі де, менікі де емес, Аллаһ Тағала тарапынан аян болып түскен туыды. Оны мойындамау қазіргі күнгі белгілі ғалымдарды негізсіз деп жоққа шығарумен бірдей қисынсыз болып шығар еді», десе, академик И.Ю. Крачковский: «Исламды Құрансыз түсіну мүмкін емес», деп орынды айтқан.

Ал, Гете: «Бұл кітап (Құран) мәңгілік қуат-күштің қайнар көзі болып қала бермек..», десе, капитан Кусто: «Қазіргі ғылымды он төрт ғасыр артқа тастаған Құранға ант етейін, ол – Аллаһтың хақ сөзі» деп өз көзқарасын білдіреді, бұл пікірлердің дұрысы және нақтысы Абай атамыздың «Алланың өзі де рас, сөзі де рас, Рас сөз ешуақытта жалған болмас» - деген сөзі болар.

Уақыт өте келе Құранда баяндалған Жүсіп пайғамбар туралы қисса, тек діни кітаптардың шеңберінде қалып қоймай, аса кең таралып, көптеген көркем шығармаларға негіз болды. Шығыстың көптеген ақындары оны асқан шеберлікпен дамытып, соның нәтижесінде қиссаның сюжеті кеңейтіліп, көркейе түсті.

Ғасырлар бойы үздіксіз «Жүсіп» қиссасын жырлануының тағы бір себебі, нәзира дәстүрінің шығыс және түркі әдебиетінде кең өріс алуы болды. Осы әдеби үрдіспен ғасырлар бойы үздіксіз Жүсіп пен Зылиханың махаббат хикаясын Абдуллах Ансари, Фирдоуси, Шайяд Хамза, Әли, Жәми, Дүрбек, Андалиб, Мұстафа, Зарири, Сули Фагих, Н.Харави, Ш.Гульпайғани, Ш.Торшизы, Л.Азер, Х.Челеби, И.Камал, Губари С., Абдулмуайяд Балхи, Бахтияри, Амак Бухари, Масуд Хирави, Масуд Дехлави, Ш.Ширази, Озари Туси, Масуд Куми сынды Шығыстың жүз елуден астам ақындары түпнұсқа сюжеттің негізгі желісін сақтай отырып, асқан шеберлікпен дамытып, соның нәтижесінде қиссаның сюжеті кеңейтіліп, көркейе түсті және әрқайсысы өзіндік авторлық көркемдік шешіммен түрлендіре жырлады. Адамгершілікті, имандылықты насихаттайтын қызықты оқиғаға толы «Жүсіп» пайғамбар туралы шығармалар кезінде түркі халықтарына кеңінен тарайды. Қазақ ақындарының да шабытына шабыт қосты. Бірақ, негізінен діни тақырыптағы туынды болғандықтан, Кеңес өкіметі жылдарында көпшілік назарынан тыс қалды. Исламның аты аталып, Алла мен пайғамбар туралы сөз болғандықтан, үстем идеология бұл шығарманы халықтан аластатуға күш салды. Олардың көркемдік мұраттарын азаматтық құндылықтарға сәйкестік жағынан емес, саяси тұрғыдан бағалау басым жатты. Әдебиеттегі Шығыстан түскен жарықты өшіруге кеңестік заман барынша тырысып бақты. Себебі, Рабғузи қиссаларының жалпы идеясы – ислам діни көзқарастарына негізделгендігінде. Ғалым Х.Сүйіншәлиев: «Ол кездегі ескеркіштерден дін араласпаған шығарманы тауып аламыз деу – бос әурешілік. Осы қиссадағы діни қауызды аршып тастап, ондағы адамгершілік тұрғысындағы нәріне – көз жіберсек қана, оның әдебиет тарихы үшін керектігіне көз жетеді. Оның үстіне бұл қиссаның жанрлық өзгешелігін де ескеру керек», - деп орынды атап көрсетеді [5, 165 б.].

Қорыта айтқанда, Рабғузидің «Шыншыл Жүсіп» қиссасы қазақ әдебиетіндегі осы жанрдағы шығармалардың қалыптасу, әдеби дамудағы ұлттық және жалпы мәдени ықпалдастықтар табиғатын таныта алады.

1. *Құран Кәрім: қазақша мағына және түсінік.* - Медине Мұнаууара Сауд Арабия: Құран Шәриф басым комбинаты. – Гижри 1441. – Мілади, 1991. – 604 б.
2. *Иман негіздері. Смайыл Сейтбеков.* – Астана: АСТПолиграф. – 2011. – 376.
3. *Сағындықұлы Б. Мүсірбай Телеу. Ғаламның ғажайып сырлары.* – Алматы: Ғылым, 1997. – 29 б.
4. *Көбеева О. Дунетану негіздері.* – Алматы: Қазақпарат. 1999. - 228 б.
5. *Сүйіншәлиев Х. Ғасырлар поэзиясы.* – Алматы: Жазушы, 1987. – 216 б.
6. *Al-Rabghuzi. Qisas al-Anbiua.* – E.J. Brill. Leiden-New-York-Koln, 1995.

Резюме

Статья посвящена пророку Жусупу и поэме «Юсуп Сиддик»

Summary

The article is devoted to the Prophet and Zhusup poem "Yusuf Siddiq".

МИФ ОБ ОРФЕЕ И ЭВРИДИКЕ В ЭСТЕТИКЕ АКМЕИСТОВ

А.Ю. Леонтьева – кандидат филологических наук

*Не поучал Орфей, но чаровал –
И камень дикий на дыбы вставал...*
В.Ф. Ходасевич

Поликультурная природа акмеизма мотивирует глубокий интерес к античности как колыбели европейской цивилизации. Неудивительно, что античный текст акмеизма остаётся актуальной проблемой современного литературоведения. В этой связи цель нашей статьи – проанализировать акмеистическую интерпретацию мифа об Орфее и Эвридике.

Мифологема Орфея отличается семантической поливалентностью. Во-первых, фригийский певец воспринимается как родоначальник поэзии. Таковым его считал и Н.С. Гумилёв. Во-вторых, актуализируется семантика мифологического чудесного пения, подчиняющего животных, растения и камни. В-третьих, сюжет Орфея и Эвридики становится мировым символом обречённой любви. В-четвёртых, растерзанный вакханками певец символизирует трагическую судьбу творца. В-пятых, христианская традиция рассматривает Орфея как одного из первых миротворцев. В-шестых, посмертное деяние Орфея (развитие талантов на острове Лесбос, куда волны принесли его голову и лиру) ассоциируется с концепцией поэтического бессмертия и смерти как последнего творческого акта: «Мне кажется, - пишет О.Э. Мандельштам о кончине А.С. Пушкина и А.Н. Скрябина, - смерть художника не следует выключать из цепи его творческих достижений, а рассматривать как последнее, заключительное звено» [1, т. II, с. 157].

Стоит отметить, что на разных этапах литературного процесса представители разных художественных систем акцентировали разные составляющие семантического кода Орфея. Так, символически родственен магический аспект, близкий концепции искусства как жизнетворчества. В стихотворении В.Ф. Ходасевича «Мы»: «Не мудростью умышленных речей / Камням повелевал певец Орфей. // Что прелесть мудрости камням земным? / Он мудрой прелестью был сладок им» [2, с. 300]. Смерть Эвридики трактуется последним символическим как момент пробуждения человечества в природном мире: «Когда взрыдали тигры и слоны / О прелесть Орфеевой жены - // Из каменной и из звериной тьмы / Тогда впервые вылупились - мы» [2, с. 300].

В доакмеистической новелле Н.С. Гумилёва «Дочери Каина» (1908) Орфей интерпретируется как мифологический певец, чьё искусство обладает магической, жизнетворческой силой: «Вот вздрагивают камни, смолкают ручьи, бродячие львы покидают трепещущую добычу. Это звон кипарисовой лиры, песня сына богов. Это - Орфей. Именем красоты долго зовёт он дев в весёлые селенья Эллады, поёт им свои лучшие поэмы» [3]. Схожая трактовка образа присутствует в раннем творчестве О.Э. Мандельштама (1911): «О, широкий ветер Орфея, / Ты уйдёшь в морские края - / И, несознанный мир лелея, / Я забыл ненужное «я»» [1, т. I, с. 76]. Метафора «широкий ветер Орфея» связана с творчеством, ибо ветер и воздух в мандельштамовской лирике ассоциируются с поэтическим дыханием. Удел мифологического певца – одиночество. Н.С. Гумилёв не упоминает о смерти Эвридики, универсализируя тем самым одиночество творца: «Но, уходя одиноко, он больше не играет и не смеётся» [3].

В новелле Н.С. Гумилёва «Скрипка Страдивариуса» образ Орфея предстаёт в интерпретации «тёмного владыки»: «Хорошо играл Орфей, но он удовлетворялся ничтожными результатами» [3]. Дьявол обвиняет фригийца в прекращении совершенствования: «Когда от его песен заплакали камни и присмирели ленивые тигры, он перестал совершенствоваться, думая, что достиг вершины искусства, хотя едва лишь подошёл к его подножью» [3]. Подобная трактовка перекликается с оценкой Колумба в поэме «Открытие Америки»: «Мой высокий подвиг я свершил, / Но томится дух, как в тёмном склепе. / О Великий Боже, Боже Сил, / Если я награду заслужил, / Вместо славы и великолепий, / Дай позор мне, Вышний, дай мне цепи! // Крепкий мех так горд своим вином, / Но когда вина не стало в нём, / Пусть хозяин бросит жалкий ком! / Раковина я, но без жемчужин, / Я поток, который был запружен, - / Спущенный, теперь уже не нужен» [4, с. 73]. Беда Орфея и Колумба одинакова – это прекращение духовного пути. По мнению «отца греха», Орфей не заслуживает своей славы: «Им могли восхищаться только греки, слишком красивые, чтобы не быть глупыми» [3].

Интерпретация мифологема Орфея позволяет увидеть зарождение эстетических принципов акмеизма в ранних новеллах Н.С. Гумилёва. Среди них – категория Божественного движения, предполагающая единство внешнего и духовного пути. Каждая остановка связана или с духовным кризисом, или с качественно новым продолжением движения. Как отмечает Ю.В.

Зобнин, «присутствие в изображаемом объекте динамики - от самых примитивных, «внешних» ее проявлений, до подвижности духа, эмоций - является свидетельством подлинности бытия данного объекта, тогда как статика в гумилёвском творчестве - синоним «смерти», точнее - синоним отсутствия бытия, пустоты, того «ничто», которое в античной, платоновской традиции обозначалось термином «мэон». Поэтому-то всюду у Гумилева, когда речь заходит о прекращении движения, возникает четко обозначенное поэтом ощущение «опасности», «ужаса», сходного с античным ужасом небытия, ужасом Аида...» [4, с. 11].

Кроме того, Н.С. Гумилёву имманентна художественная иллюзия, сформулированная в новелле «Скрипка Страдивариуса» дьяволом: «Люди могли достичь высшей гармонии...» [3]. Однако, в отличие от символистов, «для Гумилёва, в отличие от его «учителей» истина, «что Бог есть Бог», а «дьявол есть дьявол», всегда оставалась доступной» [4, с. 26]. Поэтому музыкант Паоло Белличини, поддавшийся дьявольскому соблазну и уничтоживший скрипку Страдивариуса за то, что она вела людей к высшей гармонии во имя Христа, наказан безумием. Художественной иллюзии корреспондирует цель творческого пути Н.С. Гумилёва, для объяснения которой Г.В. Иванов использует сравнение с Орфеем: «поднять поэзию до уровня религиозного культа, вернуть ей, братающейся в наши дни с беллетристикой и маленьким фельетоном, ту силу, которую Орфей очаровывал даже зверей и камни» [4, с. 482].

В «Вереске» Г.В. Иванова образ Орфея помогает создать sentimentalный мир XVIII в.: «...На урне надпись по-латыни / И два печальных голубка. <...> // ...Орфей под этим камнем спит». Объект скорби проясняет иронический контекст сентиментализма: «Поставлен мопсу мавзолей» [5, с. 26-27].

После революции в 1920 году («Деревья, паруса и облака...») образ мифологического певца вернёт свой трагический статус: «Но пёстрая завеса упадёт, / И, только петь и вспоминать умея, / Душа опустошённая пойдёт / По следу безутешного Орфея» [6]. Младоакмеист подчёркивает трагизм своего поколения мифологической перспективой – сравнением с трагедией Орфея. Позднее Г.В. Иванов акцентирует экзистенциальную характеристику современного поэта («Мы из каменных глыб создаем города...») отрицательным сравнением: «И пора бы понять, что поэт не Орфей, / На пустом побережье вздыхавший о тени, / А во фраке, с хлыстом, укротитель зверей / На залитой искусственным светом арене» [5, с. 158]. Безграничное и естественное пространство античного мифа сменяется замкнутым, искусственным локусом цивилизации XX века. В цикле «Ямбы» объективный трагизм бытия воссоздается благодаря контрасту мифологической и научной образности: «Но в мире новые законы, / И боги жертвы не хотят. / Напрасно в пустоту летят / Орфея жалобные стоны – // Их остановят электроны / И снова в душу возвратят» [5, с. 166].

В послереволюционной книге Г.В. Адамовича «Чистилище» продолжается трагическая тема Орфея. Его судьба тождественна обреченности модернистского поколения: «Когда, в предсмертной нежности слабея, / Как стон плывущей головы, / Умолкнет голос бедного Орфея / На голубых волнах Невы...» [7, с. 159]. Г.В. Адамович вводит мифологические образы в топос современного Петербурга, локализуя их присутствие «на волнах Невы» и набережной: «Когда, открывшись италийским далям, / Все небо станет голубеть, / И девять Муз под траурным вуалем / Придут на набережной петь...» [7, с. 159]. Хронологический мотив, выраженный анафорой «когда», усиливает драматизм пореволюционной эпохи ожиданием гибели. Совмещение современного и мифологического пространства и времени ожидается в момент смерти поэта. При этом подчеркивается его ответственность за творческий путь: «Там, за рекой, пройдя свою дорогу / И робко стоя у ворот, / Там, на суде, – что я отвечу Богу, / Когда настанет мой черед?» [7, с. 159].

Стихотворение 1919 г. богато интертекстуальными связями. Тема Орфея позволяет увидеть у Г.В. Адамовича традиции его постоянного оппонента В.Ф. Ходасевича. «Возвращение Орфея» (1911) последнего символиста – прецедентный текст стихотворения младоакмеиста. Об этом свидетельствует пространство берега и подразумеваемой реки как границы между иным и земным мирами: «О, пожалейте бедного Орфея! / Как больно петь на вашем берегу! / Отец, взгляни сюда, взгляни, как сын, слабея, / Еще сжимает лирную дугу!» [2, с. 77]. Орфей В.Ф. Ходасевича противопоставляет иной берег «вашему». У Г.В. Адамовича «голубые волны» и набережная Невы уподоблены мифологическим Гебру, Стиксу, Лете, а послереволюционный Петербург, т. о., уподоблен Аиду.

В свою очередь, стихотворение Г.В. Адамовича становится прецедентным текстом М.И. Цветаевой. Объединяющим фактором является мотив плывущих головы и лиры: «Так плыли: голова и лира, / Вниз, в отступающую даль. / И лира уверяла: мира! / А губы повторяли: жаль!» [8, с. 68]. М.И. Цветаева следует мифологической традиции – упоминает Гебр: «Крово-серебряный, серебро- / Кровавый след двойной лия, / Вдоль обмирающего Гебра - / Брат нежный мой, сестра

моя!» [8, с. 68]. Поэтесса намекает на остров Лесбос как итог пути головы и лиры Орфея: «Где осиянные останки? / Вода солёная – ответ! / Простоволосой лесбиянки / Быть может вытянула сеть?» [8, с. 68]. Г.В. Адамович рассматривает современность сквозь призму мифа. Итогом становится ответ лирического героя Богу. Способ написания лексемы «Бог», форма единственного числа указывают на национальные христианские традиции. Отождествляя себя с Орфеем, лирический герой держит ответ перед своим Богом

В «Балладе» 1921 г. («Тяжёлая лира») В.Ф. Ходасевич следует тенденции самоотождествления с Орфеем: «И нет штукатурного неба / И солнца в шестнадцать свечей: / На гладкие чёрные скалы / Стопы опирает – Орфей» [2, с. 153]. Стихотворение Г.В. Адамовича «Когда, в предсмертной нежности слабея...» опирается на традиции ранней лирики символиста и является претекстом его «Баллады».

Мифологема Эвридики сопрягается в поэзии акмеистов с семантикой утраты и смерти. В первой книге Г.В. Адамовича «Облака» (1916) стихотворение «Как беспощаден вечный договор!» посвящено А.А. Ахматовой. Образы Эвридики и вакханок актуализируют тему неизбежной трагической утраты: «Так беспощаден вечный договор! / И птицы, и леса остались дики, / И облака, – весь незапевший хор / О гибели, о славе Эвридики» [7, с. 131]. Трагизм усиливается образом «незапевшего хора», он подчёркивается драматической статикой мира, «оставшегося диким» даже после «гибели и славы». Движение дней, приближение вакханок, их пение усиливают ожидание гибели и нагнетают тревогу: «Так дни любви обещанной прошли! / Проходят дни и тёмного забвенья. / Уже вакханок слышится вдали / Тяжёлое и радостное пенье» [7, с. 131]. Завершается стихотворение картиной античного мира мертвых, открытого лирическому герою. Он объединяет аллюзию Орфея и поэта-акмеиста, который «в священном исступлении» может говорить «на языке всех времен, всех культур» [1, т. II, с. 171]. Миф об Орфее и Эвридике в интерпретации младоакмеиста включает идею верности, крестного пути поэта, высокой цены избранничества. Лирический герой смог воздействовать на пространство Элизиума (Елисейских полей), смутив вечный покой мира мёртвых: «И верности пред смертью не тая, / Покинутый, и раненый, и пленный, / Я вижу Елисейские поля, / Смущённые душою неблажен-ной» [7, с. 131]. Образ «неблаженной души» не позволяет лирическому герою надеяться на обретение блаженства в смерти.

За рубежом Г.В. Адамович так сформулирует предназначение поэзии: «Какие должны быть стихи? Чтобы, как аэроплан, тянулись, тянулись по земле и вдруг взлетали... если и невысоко, то со всей тяжестью груза. Чтобы все было понятно, и только в щели смысла врывался пронизывающий транс-цендентальный ветерок. Чтобы каждое слово значило то, что значит, а все вместе слегка двоилось. Чтобы входило, как игла, и не видно было раны. Чтобы нечего было добавить, некуда было уйти <...>. Грусть мира поручена стихам. Не будьте же изменниками» [9, с. 163]. Эстетические принципы, изложенные в эмиграции, вызревали в творческой практике поэта.

Мифологическое имя вызывает ассоциации со стихотворением О.Э. Мандельштама «Чуть мерцает призрачная сцена...»: «Ничего, голубка Эвридика, / Что у нас студёная зима» [1, т. I, с. 132]. Восприя-тие О.Э. Мандельштамом образа Эвридики в театральном контексте обусловлено впечатлением от оперы К.В. Глюка «Орфей и Эвридика». Это подтверждается цитатой из арии героини и аллюзией певицы Анджолины Бозио: «Чтобы вечно ария звучала: / «Ты вернешься на зелёные луга» - / И живая ласточка упала / На горячие снега» [1, т. I, с. 132].

В стихотворении О.Э. Мандельштама «Ласточка» образ «мысли бесплотной» ассоциируется с мифологемой Эвридики: «А смертным власть дана любить и узнавать, / Для них и звук в персты прольется, / Но я забыл, что я хочу сказать, / И мысль бесплотная в чертог теней вернется. [1, т. I, с. 131]. Подобные ассоциации возможны благодаря мотиву возвращения «в чертог теней», в небытие. Ассоциация «Эвридика – мысль» позволяет провести параллель «Эвридика – имя» в мандельштамов-ском стихотворении «Я в хоровод теней, топтавших нежный луг...» 1920 г. Аллюзия Эвридики актуализируется благодаря пространству лугов, присутствующих в опере К.В. Глюка («Ты вернешься на зелёные луга...»), мотиву теней и забвения, как в стихотворении «Ласточка»: «Я в хоровод теней, топтавших нежный луг, / С певучим именем вмешался, / Но всё растаяло, и только слабый звук / В туманной памяти остался» [1, т. I, с. 136]. Подобно Г.В. Адамовичу, О.Э. Мандельштам соединяет античные и христианские традиции, создавая единое культурное поле: «Сначала думал я, что имя – серафим / И тела лёгкого дичился, / Немного дней прошло, и я смешался с ним / И в милой тени растворился» [1, т. I, с. 137]. Соединение тела с именем свидетельствует о трансформации архаиче-ского мифа – об обретении гармонии.

В цикле А.А. Ахматовой «Венок мёртвым» посвящение О.Э. Мандельштаму «Я над ним склонюсь, как над чашей...» (1957) включает тот же образ Эвридики: «О, как пряно дыханье гвозди-ки, / Мне когда-то приснившейся там, – / Это кружатся Эвридики, / Бык Европу везет по

волнам» [10, с. 250]. Употребление мифологического имени во множественном числе и пространство лугов в финале стихотворения А.А. Ахматовой закрепляет ассоциации с «хороводом теней» в лирике О.Э. Мандельштама: «Это голос таинственной лиры, / На загробном гостящей лугу» [10, с. 250].

Итак, акмеисты используют традиционный семантический код мифа и трансформируют мифологи-ческие образы в соответствии с эстетикой художественной системы и ассоциативной поэтикой. Они акцентируют темы творчества и творца, практически отказавшись от любовной линии, проводят парал-лель между судьбой Орфея и трагедией поэтов XX века, прибегают к самоотжествлению с фригий-ским певцом. При этом мифологемы служат раскрытию важных эстетических принципов акмеизма. Сопряжение мифологических и современных (в том числе – научных) образов мотивирует формирова-ние культурного мифа акмеизма, который был «тоской по мировой культуре» [1, т. II, с. 438]

1. Мандельштам О.Э. Сочинения в 2 т. – М.: Художественная литература, 1990. - Т. 1. Стихотворения. – 638 с. Т. 2. Проза. – 464 с.
2. Ходасевич В.Ф. Стихотворения. – Л.: Сов. писатель, 1989. – 464 с.
3. Гумилёв Н.С. Сочинения в трёх т. Т.2. Драматургия. Проза. – М.: Худож. лит., 1991. – Электронный ресурс: <http://lib.rus.ec/b/307764/read#t42>
4. Гумилёв Н.С.: *Pro et contra. Личность и творчество Николая Гумилёва в оценке русских мыслителей и исследователей. Антология / Сост., вступ. ст. и прим. Зобнина Ю.В.* – СПб.: РХГИ, 1995. – 672 с.
5. Иванов Г.В. Стихотворения. Третий Рим. Петербургские зимы. Китайские тени. – М.: Книга, 1989. – 574 с. – (Из литературного наследия).
6. Иванов Г.В. Стихотворения. - Электронный ресурс: http://www.lib.ru/RUSSLIT/IWANOWG/stihi.txt_with-big-pictures.html
7. Адамович Г.В. Собрание сочинений. Стихи, проза, переводы. – СПб.: Алетейя, 1990. – 560 с.
8. Цветаева М.И. Собрание сочинений в 7-ми т. / Т. 2. Стихотворения. Переводы (1921-1941). – М.: Эллис Лак, 1994. – 592 с.
9. Адамович Г.В. Одиночество и свобода. – М.: Республика, 1996.–447 с.
10. Ахматова А.А. Сочинения: в 2 т. – Т. 1. – М.: Правда, 1990. – 448 с.

Түйін

Мақалада акмеистер шығармашылығындағы Орфей мен Эвридик жайындағы аңыздардың суреттелуі сөз болады.

Summary

The article analyzes the transformation of the myth of Orpheus and Eurydice in the works of acmeists.

БИЛИНГВИЗМ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ КАЗАХСТАНА

С.М. Блатова – к.ф.н., доцент

Развитие художественной литературы в многонациональной Республике Казахстан вобрало в себя две ментальности: азиатскую и европейскую, тесно связанную с идеей евразийства. Правомерно, что в нашей республике на практике может осуществиться принцип культурного взаимодействия разных эстетических систем. На сегодняшний день в нашей стране существует достаточно огромный пласт литературных фактов (Ю.Тынянов) и современная казахстанская литература богата множеством художественных методов и новаторских подходов, что, безусловно, указывает, прежде всего, на поиск новой эстетической парадигмы в условиях дальнейшего расширения диалога культур Востока и Запада и одновременно – необходимости сохранения и развития своей национально-культурной самобытности.

Проблема билингвизма связана с общими закономерностями и включает рассмотрение широкого контекста и наблюдения над произведениями, созданными на русском языке, Ч.Айтматовым, О.Сулейменовым, Ф.Искандером и другими. Двухязычными писателями являются М.Шагинян, Б.Пастернак, Б.Окуджава и другие. У литературоведов не возникает никаких сомнений в том, что Ч.Айтматов – писатель киргизский, а О.Сулейменов – казахский, что Ю.Рытхэу – чукотский, а И.Т. Пулатов – узбекский и т.д. Главным критерием в определении национальной специфики их произведений – это глубокое проникновение в национальную жизнь, своеобразный менталитет писателей. Н.Гоголь писал по-русски и так много сделал для украинской

культуры. И нет такой необходимости искусственно делить его на украинского автора «Вечеров на хуторе близ Диканьки» и русского автора «Петербургских повестей». Важно здесь то, что «Петербургские повести» тем необычны, что написаны украинцем: ведь Н.Гоголь здесь не только изображает Россию, но и преломляет, так сказать, в ее образе чувства своего народа. Свифт и Джайс писали по-английски и прославили Ирландию. АДжайс – вопреки английскому языку – кругом ирландец. И народность его романа «Поминки по Финнегану» лежит глубже бытового фольклорного уровня. Она вливается в систему мифологических архетипов, преобразующих общечеловеческое в национальное и национальное – в общечеловеческое. Национальная история, народный характер – не фон, а глубинное содержание любого подлинного произведения. В современной казахстанской литературе можно наметить две тенденции. Одна из них – это стремление как можно полнее постигнуть основы национальной жизни, ее исторические особенности. Отсюда глубинное тяготение к ресурсам человеческого характера, постижению мыслей и чувств современника как субстанции народной жизни. Именно этим определяется пафос лучших произведений, вобравшие исключительно новую смысловую, философско-эстетическую, характерологическую и стилистическую наполненность: это роман «Отчаяние, или Мертвые бродят в песках» Р.Сейсенбаева, романы «Гибель Отрара», «Созвездия близнецов» Х.Адибаева, трилогия «Сны окаянных», А.Жаксылыкова, роман «Круг пепла» Д.Накипова и многие другие. Одновременно с первой тенденцией дает о себе знать и другая – мифологическая проза. Этот и подобные термины появились в связи с интересом ряда писателей к особым формам условности, уводящим от реальности к традициям фольклора.

Казахстанская проза имеет свою богатую и неповторимо индивидуальную историю, реальное бытование которой связано с непрерывным эстетическим праксисом или творческой деятельностью конкретных писателей-билингвистов, которые обращаются к русскому языку как к форме создания текста и используют средства национального языка, которые придают произведению специфичность, создают эффект билингвизма, маргинальности. характеризуется большим разнообразием разрабатываемых глобальных идей и тем, поиском и нахождением оригинальных жанрово-стилевых, идейно-тематических и композиционных решений

Выгодно отличаются от монолингвистов писательницы-казашки безукоризненно владеющие русским языком и обладающие огромным литературным талантом. Это Сауле Усенбекова, автор замечательной прозы «Зимние узоры» и Умит Тажикинова, чьи миниатюры вызвали восхищение многих и многих критиков и исследователей. Путь каждого из них в литературе своеобразен.

Интерес к поэтике названных писателей развивается с возрастающей активностью еще и потому, что они несут в себе четкую национально-стилевую нагрузку, разрабатывают проблемы мирового, глобального порядка: императива совести, недопущение манкуртизма, единение добрых, позитивных сил в борьбе против сил зла. Одновременно в произведениях писателей Казахстана можно найти достаточно сильные внутренние смысловые и стилистические связи с русской и мировой культурами. Интересно, что это происходит часто на глубинном, подсознательном уровне, когда тот или иной мотив, образ наталкивают читателя на аналогичные компоненты иной, близкой и далекой культуры. Искания эстетической мысли обретают новые художественные формы. Происходит изменение жанровых форм. И тут не имеет определяющего значения, с национально-язычным или иноязычно-национальным писателем мы имеем дело. Многообразие художественного стиля открывает путь к богатству творческих поисков и находок. Казахстанская литература не ограничена этническими традициями. Объективный ход исторического развития выдвинул плеяду русскоязычных писателей. Творя на другом языке, они привносят в свои произведения национальное видение мира, многовековые культурные традиции своего народа. Вместе с тем двуязычные писатели обогащают и национальные традиции того народа, на языке которого они пишут. Творческий билингвизм – это отражение национального мировоззрения, мышления и психологии того или иного писателя. В связи с этим особую важность приобретает проблема отражения национального мироощущения, национального характера средствами русского языка. Поэтому творчество русскоязычных национальных писателей Казахстана следует рассматривать не как отдаление от основ национального, а как расширение рамок последних посредством синтеза с другой языковой и эстетической системами. Русский язык стал связующим звеном между национальными литературами.

У разных народов могут отличаться между собой самые универсальные понятия, например: солнце и луна – в зависимости от того, в какие отношения входит с ними человек; любовь и счастье – в зависимости от нравственной и психологической позиции человека. Известно, что «каждый естественный язык по-своему членит мир, то есть имеет свой специфичный способ его концептуализации» [1, с. 3]. Иными словами, в основе каждого конкретного языка лежит особая модель, или картина мира, и говорящий организует содержание высказывания в соответствии с

этой моделью. Узбекский русскоязычный писатель Т.Пулатов признался, что солнце по-русски – это совсем не то, что «куеш» по-узбекски. Ведь узбек, живущий большую часть года под его палящими лучами, никог-да не скажет ласково-уменьшительное «солнышко», так же как и у русского нет ощущения того, что солнце может быть не только плодонесущим, но и враждебным. Зато к луне – ночному светилу, несущему прохладу и умиротворение, у узбека совсем иное отношение – все красивое и желанное он называет «луноликим», да с такой интонацией, что для русского слуха это может показаться вычур-ным. Исходя из этого, сравнения подтверждается мысль о том, что каждый язык – порождение определенной жизненной стихии, и никакой другой язык, даже если он более развит, не может сравниться с ним в описании этой стихии. Язык считается определяющим признаком нации, и пока какая-либо социальная группа осознает свое национальное единство, она будет беречь и свой язык. Каждый писатель не по прихоти выбирает тот или иной язык. Для творчества необходимо не просто знание лексики и грамматики, а тончайшее чувство языка. Выступления двуязычных и русскоязыч-ных авторов доказывают, что сами писатели с ответственностью относятся к этой проблеме. Они понимают преимущества родного языка для писателя, отражающего в своих произведениях тради-ции, обычаи, психологию своего народа. Эти писатели в полной мере сознают и свой гражданский долг перед народом, гражданский долг перед национальной культурой и родным языком.

Произведения, написанные на русском языке писателями разной этнической принадлежности, принято называть русскоязычной прозой. Но можно ли достаточно определенно говорить о том, что данные произведения будут относиться к «русской литературе», если ментальные особенности автора, его этническая принадлежность, его «отрыв ее от древа русской культуры» указывают на обращение к русскому языку только как к форме создания текста? Значит, ее следует относить к национальной литературе? К казахстанской литературе? Данный термин не устоялся в казахстанском литературоведении, однако возьму на себя смелость использовать понятие «казахстанская проза», а не «русскоязычная проза Казахстана». Понятие «казахстанская проза» выступает как синоним понятия «проза писателей Казахстана». Подтверждение правомерности использования вышеуказан-ного понятия можно встретить в целом ряде работ литературоведов: его использовал уважаемый В.В. Бадикова, оно употребляется в новейшем сборнике, выпущенном ведущими учеными-филолога-ми КазНУ им. аль-Фараби «Национальный космос в контексте современной литературы Казахстана» (Алматы, 2009) [2].

В казахстанской литературе билингвизм сейчас претерпевает определенные изменения. Эта важ-ная тема волнует литературную и культурную общественность Казахстана. В связи с чем в г. Алматы на базе Национальной библиотеки под председательством известного публициста, писателя, филоло-га М.М. Ауэзова как-то был проведен «круглый стол» с участием писателей, критиков, ученых, жур-налистов, общественных деятелей, где поднимались и обсуждались вопросы расширения мульти-культурализма современной казахской литературы, поиска «выхода из инобытия» (М.Ауэзов).

Художественный билингвизм напрямую связан с политической жизнью страны, в частности, с языковой политикой государства, с политикой президента и правительства Республики Казахстан. Русский язык был и остается востребованным современной казахстанской культурой, социумом. Вместе с тем справедливы замечания ряда деятелей, что русскоязычные казахские авторы должны стремиться к адекватному воспроизведению своих замыслов на родном казахском языке. В настоя-щее время назрела необходимость рассмотреть современную художественную прозу казахстанских писателей не только как факт творчества, но и как творческий феномен, оказывающий существенное воздействие на духовную атмосферу Казахстана. Пока же главная надежда на тех, кто, как Мурат Ауэзов, С.Елубай, А.Жаксылыков, К.Кабдрахманов (литературоведы, писатели, философы), считают, что в будущее надо двигаться не вопреки русскому языку, а с учетом непреходящей общественно-культурной ценности обоих языков. И, между прочим, мы, возможно, присутствуем при зарождении творческого билингвизма: на казахском уже издали свои сборники русскоязычные поэты Б.Канаяпов, А.Кодар, свою прозу с русского на казахский переводят известные писатели, как Р.Сейсенбаев и У.Тажикенова, планирует переход и на казахский язык А.Жаксылыков.

Казахстанская литература – абсолютная необходимость, веление времени, поскольку весь мир полиэтичен, полилингвистичен. И в решении главной проблемы современного мира – согласия и взаимопонимания между людьми, преодоления трудностей межэтнического общения, межкультур-ной коммуникации может способствовать в большей мере и в большей степени именно сохранение и поддержка ситуации полиязычия в каждом государстве и в отношениях между государствами.

1. Урысон Е.В. Душа, сердце и ум в языковой картине мира // Путь. - 1994. - №6.
2. Национальный космос в контексте современной литературы Казахстана. – Алматы, 2009.

Түйін

Қазақстан әдебиетінің ерекшелігінде ең басты проблемалардың бірі - билингвистикалық мәселенің қазіргі Қазақстанда жеткілікті қарастырылмауы. Бұл мақалада қарастырылатын проблемалар «орыстілді», «маргинал-дық», «билингвистикалық» әдебитімен байланысты оладың егеменді елде дамуы, бұл проблемалар ғылыми әде-биет саласында маңызды ғылыми зерттеулер, әсіресе салыстырмалы әдебиет саласында зерттеулер жүргізуді талап етеді.

Summary

Speaking about the features of literary life in Kazakhstan, it should be noted one of the most marked problems - it is little-known bilingual situation.

This article identifies a number of problems associated with the concepts of "Russian", "marginal", "bilingvistic" literature and its development in the context of a sovereign state, the problems indicate a need for serious research in the field of literary science, primarily in Comparative Literature.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҒҰЛАМА ҒАЛЫМ

Ш.Е. Ауелбекова – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің шетел тілдері және халықаралық қатынастар факультеті, Шығыс тілдері кафедрасының PhD аға оқытушысы

Ахмет Байтұрсынұлы 1873-ші жылы 28 ші қаңтарда Торғай облысы (қазіргі Қостанай облысы Торғай аймағы А.Байтұрсынұлының ауылы болған жер.) Сарытүбек деген жерде дүниеге келген ¹. Кейбір мақалаларда Байтұрсынұлының туған жылы 1870, кейбірінде 1872 деп жазылған. Ахметтің өмірбаянындағы мәліметке сүйенсек, ол 1873 жылы туған. Ғалымның 50 жылдық мерейтойының 1923-ші жылы тойланғанына қарағанда, А.Байтұрсынұлының туған жылын 1873 жыл деп қабылдаған дұрыс ². Әкесі Байтұрсын Шошақұлы арғын руынан шыққан, атақты қазақ батыры Үмбетай батыр-дың немересі. Байтұрсын Шошақұлы елдегі сыйлы адам болып, орыстардың жергілікті халыққа көрсеткен зорлық зомбылықтарына шыдай алмай ояз бастығы полковник Яковлевке қарсы шығады. Ахметтің балалық шағы осындай қиын кезеңде өтеді. 1885-ші жылы әкесі мен оның інісі бір тартыста полковник Яковлевтің басын жарып, сол үшін олардың дүние мүлкін тартып алып, абақтыға қамалып, Сібірге жер аударылады. Осылайша Ахмет 13 жасында әкесіз қалады. Әкесінің Сібірге жер аударылуы 15 жылға созылады ³.

А.Байтұрсынұлы ауыл мектебінен сауат ашады да, 1886-1891 жылдары Торғай қаласындағы орыс қазақ училищесіде, 1891-1895 жылдары Орынбордағы мұғалімдік мектебінде оқып, білім алады. Оқуды бітірген соң мұғалім болады. 1895-1909 жылдары арасында Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы қалаларын-да бала оқытады. Жұмыс істеп жүріп өмір тіршілікке араласады, әділет үшін күреседі, бай- шонжар-ларға қарсылық білдіреді, орыс патшасының отаршылдық саясатын айыптайды. Ауылдық, болыстық кейін екі класстық мектептерде ұстаз болады. Мұғалім болып жүріп сан алуан кітаптар оқиды, әдебиетпен айналысады, оқу құралдарын жазады, аударма жасайды, өлең жыр жазады және фольклор нұсқаларын жинайды. Ел ішінде жас, еркін мінезді оқыған, батыл ойшылдылығымен атағы жайыла бастайды. Үкімет тыңшыларының жаласымен күйе жағылып сотталады. Осылайша, губернатор Тройницкий жарлығы бойынша, Қарқаралы екі классты училищенің меңгерушісі А.Байтұрсынұлы 1909-шы жылы 1 шілде күні Семей абақтысына алынып, сотсыз, үкімсіз, нақақтан нақақ 8 ай бойы азап қорлық көреді. Ақыры Қазақстанда тұру құқығынан айрылғандықтан, 1910-шы жылы 21 ақпанда түрмеден шығып наурыз айында, Орынбор қаласына келеді. Сол жерде 1910-1917 жылдар арасында халық өмірінің сан алуан көкейкесті мәселелерін көтеру және елді прогреске, өнер білімге үндеу жолында бірқатар жұмыстар жасайды. Солардың бірі, 1913-1918 жылдары «Қазақ» газетінде редак-тор болып қызмет атқаруы еді. А.Байтұрсынұлы «Қазақ» газетінде жазған мақаласында тіл мәселесі-не ерекше тоқталады. Қазақ тілін қорғап дамыту керектігін айтады. Сол үшін қазақ балалары ана тілінде оқуы керектігін және мектептерде оқу жұмысын жақсарту керектігін жиі жиі тілге тиек етеді ⁴.

¹ Байтұрсынұлы А. Тіл тағлымы. (дай.) Енесов, Мектепов. – Алматы, 1992. - 8 б.

² Сыздықова Р. А. Байтұрсынұлы. – Алматы, 1990. – 4 б.

³ Budak F. Kazakistan Dünü. Bugünü. Yarını. Ocak yayınları. – Ankara, 1999 - s. 288.

⁴ Байтұрсынұлы А. Тіл тағлымы. (дай.) Енесов, Мектепов. – Алматы, 1992. - 9-10 б.

Осы газетте және басқа да басылым беттерінде жарияланған мақалаларында қазақ халқының әр түрлі мәселелеріне тоқталып, соларды шешу үшін жұмыстар атқарды. Айтылған пікірлерге қараған-да, ол сол дәуірдегі қазақ ағартушыларының арасында рухани көш басшысы болды. 1917-ші жылы қазақтарды орыс патшалығының отаршылық саясатынан құтқару саясатынан құтқару мақсатында құрылған «Алаш Орда» партиясының ұйымдастырушысы және лидері болды. Алаш орда үкіметінің халық ағарту комиссары болды (1917-1919) ⁵.

А.Байтұрсынұлы 1920-шы жылдан бастап әртүрлі мемлекет органдарында қызмет ете жүріп, мұғалімдік жұмысын тастамады. Ол 1921-1926 жылдары арасында Оренбургтегі Білім институтында, 1926-1928 жылдары арасында Ташкент қазақ педогогикалық институтында қазақ тілі мен әдебиеті дәрісін берді. 1928 жылы қыркүйекте Алматыда ашылған қазақ ұлттық университетінде қазақ тілі мен әдебиеті бөлімінде профессор болып қызмет атқарды.

А.Байтұрсынұлына 1929-шы жылы ұлтшыл, тұраншыл және Кеңес үкіметіне қарсы шықты деген айып тағылып, түрмеге қамалады. 1934-ші жылы босатылғанымен, 1937-ші жылы тағы репрессияға ұшырап 1938-жылы атылады. Оның шығармаларын оқуға 1929-шы жылдан бастап 1988-ші жылға дейін тыйым салынды.

А.Байтұрсынұлы, ағартушылық қызметін туған халқы үшін қалтықсыз қызмет етуге арнап, өзінің өмірінің басты міндеті деп есептеді. Өлеңдерінде халықты оянуға, құлдықтан құтылуға, бостандыққа, тәуелсіздікке шақырды. Сонымен қатар қазақ даласындағы мектептердің жағдайы, балалар оқуының қалай болу керектігі жайында мақалалары газет журналдарда жарияланды ⁶. 1913-ші жылы қазақ газетінде «Оқу жайы» деген мақаласы шықты ⁷.

Балалар оқуында ең негізгі баспалдақ бастауыш мектеп. А.Байтұрсынұлы білімнің бұл саласына ерекше мән беріп, керекті мағлұматтар берген. Осы тақырыпқа қатысты пікірін 1914-ші жылы жазған «Бастауыш мектеп» атты мақаласында көрсетті ⁸.

А.Байтұрсынұлы 1910-шы жылдан бастап қазақ әліппесімен айналысады. Түркі халықтары сияқты қазақтардың да қолданып келген араб әліппесі қазақ тілі үшін қолайсыз екендігін біліп, оны қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкестендіріп қазақ әліппесін жасауды қолға алады. Ол үшін бірінші қазақ тілінің дыбыстық жүйесін зерттеуді бастайды.

Қазақ тілінің дыбыстық жүйесі және оларды таңбалаған әріптер туралы пікірін 1912-ші жылдан бастап «Айқап» журналы және «Қазақ» газеті беттерінде жариялай бастайды.

А.Байтұрсынұлының араб әрібінің негізінде қазақ тіліне сәйкестендіріп жасаған әліппесін қазақ қоғамы, әсіресе мұғалімдер қауымы ешқандай қарсылықсыз қабылдады. Себебі, Байтұрсынұлының жасаған жаңа әліппесі, қазақ тілінің құрлысына сәйкес, ғылыми дәйектерге сүйенген жазу түрі еді. 1912-ші жылынан бастап оның жасаған жаңа жазу түрі қолданыла бастады. 1915-ші жылы ғана жаңа әліппемен жазылған он бес кітап жарық көрді. 1912-ші жылынан бастап бұл әліппе мұсылман мектеп-терінде және қазақ орыс мектептеріне енгізілді.

Осылайша араб әліппесі негізінде жасалынған қазақ әліппесі 12-ші маусым 1924-ші жылы Оренбургте өткізілген Қырғыз (Қазақ) ғалымдарының тұңғыш құрылтайында қолға алынды. Жиында А.Байтұрсынұлы әліппе мәселесін қолға алып, «Әліппе тақырыбы» атты баяндама жасады. Ол баяндамасында түркі халықтарының қолданған жазуының болғандығын, ол жазуды тастап басқа әліппеге көшудің оңай еместігін дәлелдеп береді.

А.Байтұрсынұлы 1926-шы жылы Баку қаласында өткізілген халықаралық бірінші түркологтар жиынында реформаланған қазақ жазуын танытып, қазақтардың латын әліппесіне көшуіне қарсы шыққан. Бұрыннан қолданылып келе жатқан халық тіліне сәйкестендіріліп түзетілген қазақ жазуын тастап, латын әліппесіне көшудің, саяси идеологиялық және экономикалық тұрғыдан мағынасыз екенін тілге тиек еткен. Керісінше, жазу жүйесін өзгерткен жағдайда ғасырлар бойы жазылған мұрадан, жазу дәстүрінен алыстап кету қаупінің бар екендігін айтады.

А.Байтұрсынұлы қазақ балаларының ана тілінде оқи білулері үшін көп еңбек сіңірген. Сондықтан да қазақша оқу жазуды үйрету мақсатында әліппе кітабын жазды. Бұл «Оқу құралы» алғаш рет Оренбургте жарияланады. Бұл кітап 1912-1925 жылдары арасында жеті рет жарық көрді. А.Байтұрсынұлы 1926-шы жылы «Әліппенің» жаңа басылымын жайындады. Бұл қазіргі уақыттағы суретті дәріс кітабы еді. Байтұрсынұлы тек мектеп оқушыларына ғана емес ересектер үшін де оқу жазуды үйретуді мақсат еткен «Әліппе» кітабын жазды. Бұл кітап 1924-1926 жылдары жарық көрді ⁹.

⁵ Тамир Ф. а.а.е. – Анкара, 2000. – 263 б.

⁶ Байтұрсынұлы А. а. а. е. – 13 б.

⁷ Қазақ газеті, - Орынбор, 1913. - б. 26. 15 тамыз.

⁸ Қазақ газеті. – Орынбор, 1914. - б. 61. 9. мамыр.

⁹ Байтұрсынұлы А. а.а.е. - 16-20 б.

1929-шы жылдың 18 наурызында өз қолымен жазған өмірбаянында, былай дейді: «Орынборға келгеннен кейін, біріншіден қазақ тілінің фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік тұрғыдан зерттеумен, екіншіден қазақ әліппесін, орфографиясын, жеңілдету және реттеу үшін реформа жасау-мен, үшіншіден қазақ жазба тілін лексикалық шұбарлықтан, басқа тілдердің синтаксистік ықпалынан тазартумен, ақыры ең соңында прозалық тілді, публицистиканы, ғылыми тілді, жазба тілін әдеби тіл тұрғысынан зерттеп, қателіктерді түзетумен айналыстым. Терминдердің қазақшадағы баламасын тауып, оларды белгілі бір жүйеге келтіруге тырыстым. Бұлар өзін жасаған оқулықтар мен өзін редакциялаған «Қазақ» газеті арқылы іске асты¹⁰.

А.Байтұрсынұлының 1912-ші жылы жарияланған «Оқу құралы» кітабынан кейін, қазақ тілінің дыбыстық жүйесін, сөз жүйесін, сөйлем жүйесін үйрету мақсатында үш бөлімнен тұратын «Тіл құралы» атты кітабын жазуды бастайды. 1915-ші жылы кітаптың бірінші бөлімі, яғни фонетика тарауы жарыққа шықты. Кейін бұл бөлім өзгертіліп, толықтырылып қайтадан шығарылды. 1914-ші жылы қазақ тілінің морфологиясымен байланысты, екінші бөлімі жарияланды. Бұл бөлім де бірнеше рет өзгертіліп, қайтадан басылды. Ал синтаксиспен байланысты үшінші бөлім 1916-шы жылынан бастап алты рет жарық көрді¹¹.

А.Байтұрсынұлы «Тіл құралы» оқулығының кіріспесінде былай дейді: «Тіл адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі. Осы дүниедегі адамдар тілінен айырылып, сөйлеуден қалса, қандай қиын күйге түсер еді, осы күнгі адамдар жазудан айрылып, жаза алмайтын күйге ұшыраса, ондағы күйі де, тілінен айрылғаннан жеңіл болмас еді. Біздің заманымыз жазу заманы, жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман¹².

Бұдан кейін жазуға үйрету, хат таныту мәселелері сөз болады. Қазақ мектептеріндегі оқыту жайы, олардың қиындықтарын таратып айта келіп, автор өзінің оқыту әдістерін ұсынады.

«Дүниедегі жұрттың тілі негізінде үшке бөлінеді: 1. Түбіршек тіл. 2. жалғамалы тіл. 3. қопармалы тіл. Түбіршек тіл түпкі қалыбынан өзгерілмей жұмсалады. Мәселен, қытай, жапон тілдері. Жалғамалы тіл сөздің аяғына жалғау қосылып, өзгерілетін тіл, мәселен түрік, фин тілдері. Қопармалы тіл сөз түбірімен қопарылып, өзгерілетін тіл, мәселен орыс тілі, араб тілі¹³.

Біз де тіліміздің бүлінбей сақталуын тілесек, өзгелерше, әуелі өз тілімізбен оқытып, сонан соң басқаша оқытуға тиіспіз. Қазақтың бастауыш мектебінде басқа білімдермен қатар, тілінің дыбыс, сөз, сөйлем жүйелерінде үйрету керек...

«Тіл Құрал» оқулығы мынадай бөлімдерден тұрады:

* Сөз басы (1-3 б.)

* Тіл мүшелері, сөйлеу мен сөйлем, сөйлем мен сөз, сөз бен буындар, буын мен дыбыс (3-10 б.)

* Қазақ тіліндегі дыбыстар, олардың таңбалары (11-14 б.)

* Сөз тұлғалары (15-16 б.)

* Сөз жазуының жалпы ережелері (17-18 б.)

* Жұрнақтар (19-26 б.)

* Атауыш сөздер (27-33 б.)

* Шылау сөздер (34-37 б.)

* Үстеу, демеу, жалғаулықтар, одағай сөз (38 б.)

* Тасымал (39 б.)

Сонымен қатар, А.Байтұрсынұлының оқыту мақсатында жазылған «Оқу құралы» және «Тіл құралы» кітабынан басқа грамматикалық жаттығулар енгізілген тағы бір еңбегі бар. Екі бөлімнен тұратын «Тіл жұмсар» кітабы 1928-ші жылы екі кітап болып жарияланды. Автор бұл еңбегін үш бөлімнен тұратындығын атап көрсеткен, бірақ бітіре алмай 1929-шы жылы ұсталып, абақтыға қамалады. 35 беттен тұратын тіл жұмсар кітабының бірінші бөлімі «сөйлеу, оқу және практикалық жазу тілі» тарауларынан тұрады. Екінші бөлімінде, бірінші бөліміндегі тақырыптар толықтырылып берілген. Сонымен қатар бұл бөлімде, әртүрлі мәтіндер, жаттығулар, сұрақтар берілген. Жазушының бұлардан басқа «Баяншы» атты кітабы бар. Бұл шығарма әріптерді түсіндіреді. Кітап 1912-ші жылы бірнеше рет басылды.

Сонымен қатар, автордың оқу, жазу әдістемесімен байланысты шығармалары да бар. Бұл тақырыппен байланысты «Әліппе- астар» әліппеге методикалық нұсқау шығармасы бар. 1927-1928 жылдары арасында «жаңа мектеп» журналында, «Ана тілінің әдісі», «Зерттеу мен суретшілік әдісі туралы» («Қай әдіс жақсы») атты методикамен байланысты көптеген мақалалары басылды.

¹⁰ Өздемир А. Казак түрклеринин бүйік едеби миллетчи айдын А.Байтұрсынұлы. А.Яассауи уни. Ерзурум 1995.

¹¹ Байтұрсынұлы А. а.а.е. - 20 б.

¹² Байтұрсынұлы А. а.а.е. - 141-142 б.

¹³ Байтұрсынұлы А. а.а.е. - 143 б.

А.Байтұрсынұлының қазақ әдебиеті жайындағы зерттеулері

А.Байтұрсынұлының әдебиетпен байланысты да еңбектері бар. 1895-ші жылы 24-ші қыркүйекте «Тургайская газета» журналының 39-шы санында «Киргизский приметы и пословицы» деген мақала-сы жарияланды. Бұл мақалада, егіншілік, мезгіл, ауа райы болжамына байланысты халық арасында айтылған отыз алты мақал мәтелдер тілге тиек етілген. 1923-ші жылы Москвада «Ер Сайын» жыры жарыққа шықты. 1926-шы жылы «23 жоқтау» атты еңбегі Москвада жарияланды. Бұл еңбегінде ауыз әдебиетінен мысалдар келтірілген. Қазақ тарихының 400 жылдық мерзімін қамтитын 23 жоқтау, трагедиялық жырлар берілгендігін кітабының кіріспе бөлімінде атап көрсеткен.

Әдебиетке байланысты пікірін 1913-ші жылғы «Қазақ» газетінің 39-41 сандарында шыққан «Қазақтың бас ақыны» мақаласында жариялаған еді. Бұл мақала, ұлы Абайдың шығармаларына байланысты жазылған алғашқы еңбек еді. А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» атты кең көлемді еңбегі, әдебиет тарихына байланысты жазылған тұңғыш ғылыми еңбек болып табылады және бүгінгі таңда әдебиет зерттеушілерінің алғашқы үлгісі болып саналады.

А.Байтұрсынұлының музыка саласында да хабары болған. Домбыра, скрипка тартқан, пианинода ойнаған. Қазақтың музыка өнерін алғаш зерттеп, дүние жүзіне танытқан Александр Затаевич, 1925-ші жылы «Қазақ халқының мың әні» деген атпен басылып шыққан кітабында, А.Байтұрсынұлының халық әндерін жақсы білетіндігін және жақсы ән айта алатындығын, домбыраны шебер тартатындығын жазған.

А.Байтұрсынұлы, тіл, әдебиет саласымен ғана айналыспай, этнография және тарих салаларына да қызығушылық танытқанын атап көрсетуге болады. 1923-ші жылы жазған мақаласында М.Ауезов: «А.Байтұрсынұлы 1923-ші жылы «Мәдениет тарихы» атты кітабын жазыпты. Өкінішке орай, бұл жұмыс жарық көрмеді және біздің қолымызға жетпеді» деп жазған¹⁴.

А.Байтұрсынұлының ақындығы

1927-ші жылы Смағұл Садуақасов, «А.Байтұрсынұлына ұста ақын деп айтудың орнына, оны үлкен сот ісі адамы және ғалым деп айтқанымыз дұрысырақ болады», деп жазады. Бұл пікір Байтұрсынұлының 10-15 жыл бойы (1927 жылына дейін) өлең жазбауынан, өлең кітаптарының шықпауынан да болуы мүмкін. Әйтсе де, Байтұрсынұлының ақындық қабілетін артында қалдырған өлең кітаптары, оның үлкен ақын болғандығын дәлелдей алады. А.Байтұрсынұлының өлеңдері «Маса», «Қырық мысал» атты кітабында 1912-1922 жылдары арасында Санкт-Петербург, Қазан, Орынбор қалаларын-да бірнеше рет басылып шықты.

«Қырық мысал» атақты орыс мысалшысы Крыловтың туындыларының аудармасы және осы бағытта жазылған өлеңдер Байтұрсынұлының әдеби мұрасында бұл бағыттағы шығармалардың болуы орасан зор мәнге ие. Мысал жанрының қазақ халқы үшін жат болмағандығын білген ақын, осылайша халықты жақсылыққа шақырып, жамандықтан аулақ болуды үйрететін, сезіміне әсер ететін жолдарын іздеген.

«Маса» кітабына енген өлеңдер ақынның өз еңбектері еді. Кезінде Мұхтар Әуезов «Қырық мысал-да» қалың қазақ халқының төңкеріс рухында естіген алғашқы сөздері» деп атап көрсеткен. «Маса» кітабыны қазақ оқырмандарына жеткізілген екінші ұлттық ұран деп атап өткен.

А.Байтұрсынұлы журналист және жазушы

А.Байтұрсынұлы сол замандағы маңызды баспа сөздің бірі «Қазақ» газетінде редактор болды, «Айқап» журналының кезекті басылымдарына көптеген мақалалар жазып, өз пікірін білдірген және қоғамның жағдайын жақсы білген, сан алуан көкейкесті мәселелерін көтерген бір журналист ретінде халықтың жадында қалды.

А.Байтұрсынұлы негізінен мақалалар жазды. 1911-ші жылы «Айқап» (№2) журналында жарияланған «қазақ өлкесі» мақаласынан бастап, 1912-1914 жылдар арасында «Қазақ» газеті мен «Айқап» журналына жазған «Оқу жайы», «Бастауыш мектеп», «Қазақ жерін алу турасындағы нұсқа», «Қазақ нем төрт дума», «Жауап хат» (Жанша Сейдалиев мырзаға), «Шаруа жайынан», «Бұл заманның соғысы» сияқты мақалаларында көтерген тақырыбы, қоғам үшін маңызды журналистік еңбек болып табылады. А.Байтұрсынұлының газетке шыққан мақалалары тек қазақ тілінде ғана емес, орыс тілінде де жарияланған. «Жизнь национальностей» журналында «Революция және қазақтар» (1919. №29, 37) «Тағы да Қазақстандағы аштық жайында» (1921. №23, (121) сияқты мақалалары жарық көрді.

Осылайша А.Байтұрсынұлы біріншіден, тұңғыш қазақ әліппесін жасаушы және оқу құрал кітаптары жазушы, екінші, араб әліппесін негізге ала отырып жасалған қазақ жазу тілінің реформасын жасаушы. Бұл жазу ХХ-шы ғасырдың онжылдығынан бастап 20 жылдарға дейін қазақ мәдениеті мен біліміне қызмет еткен А.Байтұрсынұлының әліппесі бүгінгі күнде де қолданыста.

¹⁴ Ауезов М. «Ахаңның елу жылдық тойы» Ақ жол газеті. 1923. 4 ақпан - 270 б.

Қытай халық республикасы, Ауғанстан, Иран сияқты мемлекеттерде тұратын қазақ бауырларымыз осы әліппемен сауаттарын ашып, жазуларында да қолдануда. Үшіншіден А.Байтұрсынұлы, қазақ тілі мен әдебиетін, мәдениеті мен тарихын зерттеген тұңғыш филолог. Қазақстан ғылымын қалыптастырған тарихшы және ғұлама.

1. Байтұрсынұлы А. *А.Байтұрсынұлы шығармалары*. – Алматы, 1989.
2. Байтұрсынұлы А. *Жаңа нызам, жеті жарғы*. – Алматы, 1996.
3. Байтұрсынұлы А. *Шығармалары*, - Алматы, 1989.
4. Байтұрсынұлы А. *Тіл тағлымы. (дай) Енесов, Мектепов Ф.* – Алматы, 1992.
5. Байтұрсынұлы А. *Ақ жол*. – Алматы, 1991.
6. Будак Ф. *Kazakistan Dünü. Bugünü. Yarını*. – Анкара, 1999.
7. Сыздықова Р. «А.Байтұрсынұлы және қазақ жазуы» Егеменді Қазақстан. 1997. 1 шілде.
8. Сыздықова Р. *Тіл тағлымы*. – Алматы, 1992.
9. Тамир Ф. “*Kazak tarihine bir bakış*” Күнге ұшқан сұңқар. – Анкара: Толқын баспасы. 2000.

Резюме

В статье рассматриваются обзор жизненного пути и деятельности А.Байтұрсынұлы.

Summary

Are considered in the article Review of a life path and work of A.Baitursynov

AND THEIR LITERARY FEATURES

Irada Abdullayeva – *Postgraduate student of Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS) named after Nizami*

Reading the book of poems published in 1827 called “Tamerlane and other Poems” it was not difficult to feel that he had taken advantage of prominent masters of word such as Shakespeare, Milton, Pop and others.

In the specimens of poems included into the book “Tamerlane and other Poems” by E.Poe, the described oriental colourings and other similar elements have found their reflections. Different from Byron, Poe had never been to the East. East for the young poet possessed aesthetic character. One can't come across other oriental motives excepting a few names, namely a few names of places and mountain names and personal name Tamerlane.

The work of art begins with the monologue of Teymur in which he repents. Remorse here is not aimed at excuse for the committed quilts. The hero of the poem simply regarding his way of life, which he had exercised, tries to recall them and appreciate his way of life.

E.Poe in this poem brings back to his memory all the years of the hero's youth, his first love and the way of life he has lived. He tries to evaluate what he has lost and what he has gained. The feelings of invasion, kingdom and ruthlessness kill all the other feelings of kindness and kills the feeling of love in him. The Ruler Teymur realized all his dreams; he achieved conquering the world, captured all the riches of the world, and gained fame. In substitution he lost his love, happiness even his hope for future. He lost not only his morality, his humane qualities, but also his heart. In the image of a warlord the poet tried to depict the description of fight between spiritual world and the existing physical being. Lust of a person for substantial world, his greediness, his passion to capture the world, his love for kingdom, his ruthlessness expressed in giving torments to the spirits of other people, compels him to burn with troubles. The calamities committed by the body of a person dictated by wisdom, evilty which he had committed tortures, his spirits. The warlord waiting for the end of these sufferings sees the vermilion tongues of flame symbolizing the hell and at this moment his spirits joyfully leaves his body.

The poet trying to express first of all the character features of his Titanic hero his sorrow, loneliness, the unrealized happiness who had been a world over invader, and depicts the episode in which at the end of his life he kneels down to repent with bitter recollections. After two years, while preparing this poem for a second publication E.Poe made some changes so as to conceal his obviously felt inclination to Byronism. The poet in 1829 wrote: “Byron is not an example for me and I think this is to my advantage” (3, 75).

His first poem included into his book of poems Tamerlane and other poetic verses were valued as something not sufficiently original by the critics. The main themes included into this book is loneliness, sorrow and grief, getting happiness in the dreams, namely the main motives containing classic European romantic lyricism. Though lyric poetry differed by its extra-ordinary qualities, by its abstract thoughts, E.Poe's poetry strongly expresses these motives. In his poems understanding of place and time notions are minimized and even these notions do not exist at all. Real life is substituted by the ones existing only in dreams, memories, and abstract visions. The things that he remembered were not the occurrences that he had lived; but they were feelings, excitements emotions. In the romantic art as to the conception of double world we can meet reality in the form of dreams, reality which is expressed in dreams. In above-mentioned poem of E.Poe and in his collection of poems such features are characteristic of his creative activity. Different from the ideal world vivifying in the mind of the poet, the surrounding us world is an obscure vision unworthy for the man of world. Sometimes it seems to the hero of the poem that the events taking place around him is a mere dream, it is an inexplicable occurrence. But reality is too far away from the human being. It is in a distant, unreachable place. Generally, the motive of characterized dream in the romantic literature reflects double senses. As to the romantic writers “sweet dream” expresses the notions which are not possible to be realized in real life, but “bitter dream” is the one which we exercise in real life and which is contradicting the “sweet dream”. Romantic writers expressed such an assumption that as soon as a person awakens from the “bitter dream” and get freedom from it they enter the world which is worthy for a human being. It is a light world, a happy world and the men of world can be happy only there and only then (1, 81). Romantic writers were sure that just true life must be like this. But they didn't describe and didn't know what actions to do so, as to make the real world as nice as they imagined. Such a method brought forth the conception of double world, which later on put foundation for the creation of symbolic tendencies in art.

In the creative activity of E.Poe we may often come across double, different from each other worlds – real world and the fantastic world. It's not occasional that three poems out of seven which he published in his book of poems in 1827 were associated with the understanding of dreams such as: “A dream” (1827), “Dreams”, “A dream within a dream”, etc. But his other poems as “Lake”, “The Happiest day, the happiest hour”, “To I saw thee on thy bridal day” are though not associated directly with the dreams; they are extremely rich with

emotions, feelings and thoughts.

E.Poe's notion of dream is uncertain and changeable. It does not only change from one poem to another one but also it changes even within one poem and acquire different meanings. The poem "Dream" may be indicated as an example.

The conception of dream in the poetry expresses happiness which has already passed away, joyfulness and other feelings of this kind. Poet as if awakens from sleep but awakening from is also happening in a sleep. It is just a dream in itself; it is a "dream of life and light". But though the first dream brings happiness to him but the second one upsets him.

Poet comes to think that all that happens in this world is a dream but it is for those who consider life with his eyes fixed to the past.

In the poem we meet three types of dreams. Dream-wish, dream-awakening and description of dream which can be regarded as the symbol of life.

In the lyrics of E.Poe's early creation the understanding of dream is the description of dreams, fancies, imaginations, just the manifestation of anti-reality. The first collection of his poems are distinguished by their self-belonging features. In these poems as to the poet men are not considered as beings who have passed through the categories of events and occurrences, they are in fact the ones who live by remembering old events and occurrences, past emotions and feelings vivifying in their minds. His past is a dream which does not obey the rules of reality; it is just a world of visions, dreams, wishes, and imaginations which have acquired the form of dream. The readers in the first poems of the young poet may meet a strange world of the poet's creation; sleep, slumber, dream, vision, day dream and their colourful manifestations in which they can observe the liquidation of the barriers of world of dreams with the world of reality.

As it is known from the names of the poems there is no limit for the poet among the notions of death, dream, life. Life for the poet is something which can exist only in dream, but death as to him is a mere dream.

Basing on the thoughts of some critics we may say that the poet who was sorry for the surrounding him events, tried to get a refuge in the fancy dreams which he had exercised in his childhood. As we know E.Poe's childhood didn't speak of happy childhood. Just the imagination of a childhood world, a world resembling a tale, a world described as a fantastic world, saving him from bitter realism of his life.

E.Poe didn't seem to know his own parents. His mother, being actually an English, Elizabeth Arnold was from the family of a musician. In his early childhood together with his mother Poe acted in small parts on the stage and managed performing them perfectly well. His mother, possessing charming voice, unusual talent was like a mermaid described as in fairy tales. Though she gained great successes on the stage, quite opposite of this in the life she was an unhappy one. Having performed more than 200 parts, being a mother of three children, all in all she managed leading a way of life full of troubles and struggles for about 20 years. Having lost her husband at an early age carried on her shoulder heavier load than she managed to. Edgar Poe's father David Poe's acting was not a successful one. David Poe whose background was from an Irish royal family, in spite of his father's will quitted his law school and decided to be an actor and entered the same group in which Elizabeth Arnold acted. After a while he was lost on unknown reasons and never came back to the city where he acted. Edgar Poe, who lost both of his parents in a very short period of time, was brought up by one of the very rich families called the Allan, and his other sister and brother were adopted by wealthy families of Richmond. There Edgar Poe took the name of Edgar Allan in spite of the fact that Con Allan had not adopted Edgar.

Melancholy, loneliness, agitation, sufferings failure to find himself in life and such-like other romantic feelings are the most typical forms of the hero associated with real life. The poet is choked not only by the evilities surrounding him, but also by the dirty environment. His heart is beating like the bird struggling to get rid of iron-lattice. The romantic hero in his search for finding himself in life tries to study the main reasons of such-like feelings and occurrences. When he was unable to accept the laws of society, when he was unable to change them he wanted to run away from these laws and find his ideals in an another place. But his romantic search, pursuit each time ends with tragedy (5, 102). Sadness liquidation of illusions, collapse of his dreams and wishes, such are the motives which we come across in the creative activity of romantic poets. These motives can also be met in the creative activity of Edgar Poe. In his poem Eldorado written in 1849, a knight going on a tour to realize his illusions confronts with the collapse of his dreams. The existing conflict between the hero and the society ends with tragedy. The hero having become old and having lost his power in the end confronts irrefutable reality:

And, as his strength	Over the Mountains
Failed him at length,	Of the Moon,
He met a pilgrim shadow –	Down the Valley of the Shadow,
Ride, boldly ride,	

Shadow, said he,
If you seek for Eldorado! (5, 217)
Where can it be –
This land of Eldorado?

The shade replied –

Symbolic character described in the poem is the triumph of inevitable reality on the ideal reality. The fighting spirit of the hero from such a position leads him to chaos, death.

A black shadow predicting the collapse of dreams, unrealized illusions, approach of bitter end, has been described in the poem “The Raven” published in 1845 which brought him fame among the readers. The plot of the poem was built up around the character of raven. The described black-coloured raven being the symbol of evil forces bringing calamities to the people is a demonic character spreading terror among the people.

The theme of death which occupies main place in the romantic works, bears double character. On one hand death is described as a reality to put an end to moral sufferings and senseless existence of men, on the other hand it reflects solution of conflicts and emancipation from sufferings, namely it indicates the beginning of ideal life.

Reality was described as something faint, lifeless, something deprived of livelihood by the romantic writers and in case if a person refused all this might join a real, true life.

One of the characteristic features of E.Poe’s poetry is harmony and melody in them. As the poet had a good sense of music since his childhood, and as he could tell a good piece of music from any collection of noises he considered music as the highest peak of art. It’s not occasional that E’Poe’s poetry being closer to the spirits of the world composers gave way for the famous musicians to compose songs to his poems. During the last years of his life, i.e. 1849 his poem “The Bells” attracted attention of the composers and it is not occasional that famous Russian composer S.Rakhmaninov composed music to the poetry bearing the same name “The Bells” in 1913 (2, 155). In fact his above mentioned poem “The Bells” differed from all the other poems for its rhythm, harmony and melody. In the poem one might feel rhythmic music on every word, harmony, sounds of jingling of the bells, and dominant sounds of church bells. Feelings and excitements, thoughts are lost in the ocean of noises.

Basing on the book written about the biography of the poet by famous American biographer, critic Hervey Allan we come across a very interesting fact. It is indicated in the book that the theme of the poem “The Bells”, generally the idea of the creation of the poem is directly associated with the impact of church bells. Thus, the poet having got great blow from the life by the loss of his devoted wife, the one who gave him inspiration for creative activity, wrote on the impact of his wife which was a great one in 1848 when he stayed in the house of his close friends (4, 284).

In 1836 E.Poe’s marriage to Virginia whom he had loved since his children was expected to bring him happiness, successes and joyous days of life. But fate was very hard on him. Virginia and Edgar’s love to each-other was immense. As if they were born for each-other, but this marriage didn’t bring them happiness, on the contrary it brought them poverty, troubles and sufferings which brought them to the cruellest tragedy of their lives. Material necessity, having no money, unbearable living conditions made a bad influence on Virginia’s health; both her mental and physical state became worse and worse day-by-day. Edgar tried to agree to these unbearable conditions and describing his ruined love to his dearest woman Virginia he wrote his most famous works, such as “Leonore”, “Raven”, “Annabel Lee”, etc. In these poems he created Virginia’s character and made her inscribed in the memories of the readers which brought her immortality in the memories of those who read those poems. This tragedy – the tragedy of his wife’s death happened to her when he was going to sparkle with success in writing. Just this period was the most productive period of his creative activity. People began accepting him not only as an editor-critic, but as a romantic poet. Already specialists considered his views as a critic and took advantage of his views. The work called “Tales of Grotesque and Arabesque” published in 1839 was a book of collection of stories and these collections made him known as a writer of stories written on psychological motives. But in 1845 his poem “Raven” which he published in the newspaper “Evening Mirror” made him known among the mass of readers and readers discovered him as a master of lyric poems. The interest of the readers to his poem “Raven” increased their interests to the other poems of the poet which he had written before and the thoughts of the writer had turned to the subject of discussions among the workers of art and literature. His unrealized dreams which he dreamt in his youth, the existing tragedies in his life didn’t let the poet enjoy his life as well as he wished to.

1. *Foreign literature, Middle century. Renaissance literature. Composed by Ali Sultanli, - Baku, Azerneshr, 1955, - 810 p.*

2. *Anastasyev P.Q. literature of USA. M. Publishing house of MSU (Moscow State University), 1973, - 480 p.*

Түйін

Бұл мақалада Эдгар По өлеңдеріндегі символизм туралы сипатталады. Оның шығармашылығында адам өмірінің қуанышы мен қайғысы, сондай-ақ әдеби шығармашылығындағы өмірінің сарыны түрлі символдармен суреттеледі.

Резюме

В этой статье описывается символизм в поэзии Эдгара По. В ней анализируется поэмы и их версии принадлежат Эдгару По.

В его произведениях мастерски, с помощью различных символов, описываются все страдания и радости человеческой жизни, а также мотивы его жизни в литературной деятельности.

«ДАЛА ИЛИАДАСЫНЫҢ» ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Г.Тоқшылықова – қазақ әдебиеті және журналистика кафедрасының аға оқытушысы, Абай атындағы ҚазҰПУ

«Манас» түркі халықтарының ауызша-әдеби шығармашылығы ескерткіштері арасынан көркемдік жағынан да, ғылыми маңыздылығы тұрғысынан да талассыз бірінші орын алатын алып жыр. Ал көлемі жөнінен «Илиаданы» ондаған есе орайтын бұл жойқын эпос ең ұзақ (сонымен қатар біртұтас мазмұн кеңістігін құрайтын) дастан ретінде өзге ұлттардың бізге белгілі барлық жырлары арасынан әлемдік біріншілікті иеленуі тиіс» деп Е.Поливанов әділ көрсеткен [1, 6]. Өзінің көп ғасырлық даму тарихында қырғыз халқының әдеби мәдениеті дамудың ең биігінде көрінді. Көршілес жатқан қуатты державалардан өз еркіндігі мен тәуелсіздігі үшін үнемі күресіп отыруы, көшпелі жағдайда жазу-сызуының болмауы және «жоғарғы поэтикалық дарындылығы» қырғыздардың ауызекі эпикалық жанрларының пайда болып, өркендеуіне ерекше ықпал жасады. Бұл жөнінде қырғыз ғалымы Ш.Айтматов: «қырғыздар өзге халықтың тарихты баяндауда көркем әдебиетте, театрда, сурет галереясында және мүсіндемеде бейнелеген нәрсесін өз эпосында көрсете алды. Мұнда лирикалық махаббат та, әлеумет-тік тұрмыс та, мінез-құлық эпикалық тақырыптар қоса өрілген. Мұнда ежелгі қырғыздардың жағра-пия, медицина, сәулет, астрономия, әскери өнер туралы мәліметтері кездеседі. Мұнда көркемдік үлгі мен әдістің, жай сатира мен әзілден бастап, адам жанына рухани азабы мол трагедия шыңына симво-лизм мен ресмилік терең мінез-құлықтықпен егіз өрімді» деп терең баға берген [2, 4].

Ғасырлар бойы ұмытылмай келе жатқан орасан зор эпикалық туындыны қазақ халқының ұлы перзенті Ш.Уәлиханов алғаш рет 21 жасында бүкіл әлемге танытты. Ол 1856 жылы қырғыз жерінде болған сапарында манасшылардан «Көкетай ханның асын» жазып алып, оны орыс тіліне аударды. Орыс тіліндегі Шоқан түсіндірмесі арқылы «Манас» жыры әуелі Ресей жұртшылығына, кейін Еуропа халқына белгілі болды. Ол «Қырғыздар туралы жазбаларында», «Жоңғар очерктерінде» эпосқа жоғары баға берді. Сөйтіп, «Манастың» басқа тілдерге аударылуына, орыс және еуропа ғалымдарының жырды зерттеуіне жол ашты. Эпосқа: «Алатау қырғыздарының поэзиялық ең басты және жалғыз десе де болғандай данышпандық халық шығармасы – «Манас туралы» дастан екені күмәнсіз. «Манас» – бір кезеңге және бір адамның – Манас батырдың төңірегіне топтастырылған барша халық ертегілерінің, хикаялары мен аңыздарының, география, дін және салт-сана, әдет-ғұрып жөніндегі түсініктерінің энциклопедиялық жиынтығы. «Манас» – бүтін бір халықтың шығармасы, соның көп жылдық творчествосының жемісі – дала Илиадасы десе де болғандай» деп алғаш классикалық анықтама береді [3, 10].

Жас ғалымның осы ойын әрі қарай өрбіткен ғалым В.В. Радлов болды. Ол Шоқаннан 5-6 жылдан кейін «Манас» жырын жазып алып, 15 жылға жуық ой елегінен өткізіп, зерттеу еңбегін «Түркі тайпа-ларының әдебиет үлгілері» деген атпен 1869 жылы басып шығарып, «Манас» эпосы – халықтың бүкіл өмірі мен барлық ой-армандарының поэтикалық көрінісі. Бұл эпос дәл гректердің эпосы тәрізді тұтас бір халықтың рухани өмірі мен мінез-құлқының айқын бейнесін бере алады» деп дамытады.

Шоқанның мезгілсіз қазасынан кейін оның артында қалған мол әдеби, мәдени, тарихи мұраларының бір бөлігі орыс достарының кітапханаларында қалса, көпшілігі жоғалып кеткен болатын. Сол жоғалған дүниелердің ішінде «Манас» жырының Шоқан жазып алған «Көкетай ханның асы» атты нұсқасы да болатын. Осының салдарынан болар «Манас» жыры көп уақытқа дейін ғылыми айналым-ға енбей, белгісіз болып жатты. Жырдың зерттелу тарихына барлау жасай отырып, аталған жырдың тек Ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдарда ғана ғылыми тұрғыда зерттеле басталғандығын аңғару қиын емес. Бірақ қай кезде болмасын жырдың тағдыры өте ауыр

болды. Себебі «Манасқа» қарсы қалыптасқан шовинистік көзқарастан жырды арашалап алу оңай болған жоқ. Атап айтқанда, «Манас» эпосының негізгі тарауларының бірі – «Ұлы жорық» («Чоң Ғазат») 1938 жылы орыс тіліне аударылып, 1946 жылы «Манас». Киргизский эпос. «Великий поход» деген атпен Мәскеуде орыс тілінде жеке кітап болып жарық көрді. Кітапта қырғыздың «Чоң Ғазаты» – «Великая война Манаса за веру» деп аударылып, Манастың жорықтары да, жеткен жетістіктері де Исламмен байланыстырылып айтылады. Тіпті кітаптың 361-бетінде: «Утвердился дух мусульман, утвердилась киргизская власть» деп келетін жолдар да кездеседі. Сонымен қатар, жырда Алмамбет бейнесіне де көп тоқталады: «Алмамбет был зачат непорочно мусульманкой Алтынай и, не успев выпасть на землю из чрева матери, закричал «Ислам!» [4]. Мүмкін буржуазия өкілдері манасшыларды мәжбүрлеп халық арасына кең тараған осындай аяулы, халық қадірлейтін жырды өз саясатына пайдаланғысы келген шығар. Қа-лай болғанда да жырда халыққа жат, панисламистік, пантүркілік идеялар молынан жырланып отыр-ғандықтан, жырды кітап етіп шығару большевиктік партияға қарсы шығу деген көзқарас тудырды.

Негізінде жырдың қырғыз тілінде нұсқасы 1949 жылы жариялануға дайындалып жатқан. Редакт-орлары ретінде қырғыз ғалымдары У.Джакишев, К.Маликов, К.Соронбаевтар белгіленген болатын. Бірақ партияның түсінігі бойынша «эпос «антинародный» қабатынан тазаланбағандықтан» жырды жариялауға тыйым салды. Осыдан кейін-ақ, Мәскеу газеттері жырды реакцияшыл, пантүркістік, буржуазиялық-ұлтшылдық тұнып тұрған туынды деген сарындағы мақалаларды қаптатып, жыр мәтіні оқулықтан алынып тасталды. «Манастың» елдік пен бірлікті уағыздайтын маңыздылығы мүлде айтылмай, керісінше, Манас деспот, ұрысты тұтандырушы, ислам дінінің жақтаушысы деген сыңар-жақ пікір таратты. Боровков: «Қырғыз эпосында идеялық қарама-қайшылық бар. Феодалдық-клерикалдық редакциясында басқыншы-хандық, мұсылман қолбасшысының образы айқын. Айтар болсақ, буржуазиялық-ұлтшылдық фальсификация Сағымбай мен Тоғолоқ Молданың варианттарында пантүркілік, Алашордалық версиялар шиырланған. Анда-санда жылт еткені болмаса, елдікті уағыз-дап жазған тұстарды табу қиын» деген жаңылыс пікір айтады [5, 8]. Тіпті, «Манастан» екінші «Илиаданы», манасшылардан «XIX, XX ғасырдағы Гомерлерді көрудің өзі артық» деп алғашқы манастанушы ғалымдар Шоқан, Радловтардың пікірін жокқа шығарады.

Эпостың 1952 жылғы жиында үлкен сынға ұшырап, одан ұлтшылдықтың сарқынын іздеу де осы әрекеттен туындаған құбылыс еді. «Манас» жырын тек қана ислам дінімен байланыста алып қарас-тырғандықтан, әрине жырдың тамырына балта шабылады. Мұндай қиындықты қазақ ауыз әдебиеті-нің мұралары да басынан кешіргені белгілі.

Бірақ, қырғыз халқының бақытына орай қазақ халқының заңғар жазушысы, ұлы ғалымы, академик М.Әуезов осы жиында ештедененен жасқанбай, жалтақтамай, асқан білімдарлықпен маңызды деректер келтіре отырып, «Манастың» елдік мазмұнына ерекше тоқталып, теңдесі жоқ бай мұраны жат көзқа-растардан аршып, тазартып береді. Осы 1952 жылы «Манас» жыры халықтық шығарма деп танылға-нымен оны сан рет дәлелдеуге тура келді. Солардың қатарында С.Даронянның «К вопросу о народности эпоса» (1958) атты кандидаттық диссертациясын атауға болады. Даронян жыр бірнеше әлеуметтік-экономикалық ғасырлардың жемісі болғанымен, одан шынайы тарихты іздеудің қажеті жоқ, жырда тарихи деректер сақталғанымен, оны халық өзінше жырлап жеткізген дейді. Мұнан соң В.Ромодиннің шығыстану институтының Ленинград бөлімінде тәжік тіліндегі «Жылнамалар жинағы» табылғандығын, онда «Манас» эпосымен байланысты бірнеше эпизодтар, қырғыз тайпала-ры жөнінде қызықты тарихи-этнографиялық мәліметтер бар екендігі жөнінде жазған «Новое о «Манасе» (1960) атты мақаласы жарияланады. Аталған мақаласында В.Ромодин «Манас» жырында қырғыздың және басқа да түркі тайпаларының тарихи этнографиясын зерттеуге қажетті тайпалар мен жер аттары жөнінде, сондай-ақ, Тянь-Шань топонимикасын зерттеуге қажетті материалдардың молынан қамтыған деген ой айтады. Л.Борисов «Манас» известен с XVI века» (1967) атты мақала-сында Манасты географ, ағартушы Ш.Уәлиханов жазбаларынан 1856 жылдан бастап таныс деу қалыптасқандығымен Ленинград қолжазбалар жинағынан XVI ғасырда Ферғанада молда Сайф аддин Ахсаканди бастап жазып, оның ұлы жазып аяқтаған «Маджму ат-Таварих» атты 2 жазба табылғанды-ғын жариялайды. Л.Борисов айтып отырған жазбада Манас, әкесі Жақып, қалмақ ханы Жолай туралы эпизодтар берілген. С.Бегалиевтің 1965 жылы жарияланған «Поэтика эпоса «Манас» атты мақаласын-да жырдың көркемдігі, поэтикалық ерекшеліктері, халықтық юмор, сатира сөз болады. Мұнан кейін З.Мамытбековтың, У.Джакишевтің, А.Мусиновтың, М.Әуезовтің, Р.Қыдырбаевалардың жырға қатысты ғылыми мақалалары, еңбектері жарық көрді. Десек те, Ә.Марғұланның 1971 жылы жарық көрген «Шоқан және Манас» атты еңбегі эпосты терең пайымдаулар жасай отырып талдаған «Манас-тану» ғылымындағы тұңғыш тыңғылықты ғылыми еңбек десек артық айтқандық емес.

«Манас» жырының Шоқан нұсқасын табуды Ә.Марғұлан әуелден-ақ, нақтылай айтқанда 1931 жылдан бастап алдына мақсат етіп қойған. Академик А.Н. Самойловичтің жырға қатысты айтылған ойлы, өкінішке толы сөзінен кейін Ә.Марғұлан «кейде үміттеніп, кейде түңіліп» ой толқынына батып жүргенде, көп заман ғылымға белгісіз боп жатқан, көптеген шығыстанушы ғалымдардың ынта қойып, табуға ерекше құлшыныс білдіріп, көп уақыттарын сарп еткен «Манас» жырын табу бақыты-на 1964 жылы архив материалдарын сарыла ақтарудың нәтижесінде қол жеткізген еді.

«Манас» жырының бұл нұсқасын табуға себепкер болған Шоқанның замандас досы, тарих, пәлса-па, заң ғылымдарын терең білген татар ғалымы Хұсаин Фаизхановтың Шоқанға жазған хаттары. Ә.Марғұлан Х.Фаизхановтың Шоқанға жазған екі хатын 1959 жылы Г.Н. Потаниннің архивінен тауып, хаттың жоғалған беттерін ұзақ уақыт таба алмағандықтан, қолында бар дүниесін газет бетіне жариялайды. Бұл хаттар 1895 жылға дейін Шоқанның әкесі Шыңғыстың сандығында сақталып келген. Осы хатта жазылған: «Сіздің дәптерлер арасында «Көкетай хан ертегісі» қазақ ертегілерінен біраз басқарак көрінеді... Соның хикаясын жасаңыз деп өтінемін. Жақсы нәрседен көрінеді» [6, 4] деген жолдардан Марғұлан «Манас» жырының Шоқан жазып алған «Көкетай ханның асы» деп аталатын нұсқасының мүлде жоғалып кетпегендігін, қалың қағаздың арасынан бір күні табылатынын ғылыми түйсігімен сезінеді.

Марғұлан ізденісінің жемісті болуы ғылым үшін аса маңызды құбылыс болды. Марғұлан Шоқан нұсқасының фотокөшірмесін жариялағаннан кейін, оны А.Қарасартов орыс графикасына аударды. 1977 жылы Шоқан нұсқасының фотокопиясы негізінде ағылшын оқымыстысы А.Т. Хатто араб графикасынан латын графикасына, сонсоң ағылшын тіліне прозалық аударма жасады. Яғни, Шоқан-нан кейін «Манас» жырының әлем әдебиетіне белгілі болуына себепші болған, жырдың бағын жандырған – Марғұлан ізденісі деуімізге толық негіз бар.

1. *Адамзаттың Манасы. Қазақтың зерттеуші ғалымдары «Манас» туралы.* - Алматы, 1995.
2. *Айтматов Ч. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу китепте: Манас.* – Фрунзе, 1984.
3. *Уәлиханов Ш. Қырғыздар туралы жазбалар. Қазақ елі. 1995, 24 тамыз.*
4. *Судьба эпоса «Манас» после октября (Сборник докладов).* - Бишкек, 1995.
5. *Бейшеналиев Ш. Манастың арашашысы. Қазақ әдебиеті. 1997, №43.*
6. *Марғұлан Ә. Шоқанның белгісіз екі хаты. Қазақ әдебиеті, 1982.*

Резюме

В этой статье раскрываются история исследования великого эпоса «Манас», принадлежащего историческим и литературным ценностям киргизского народа.

Summary

In this article is observed the question about epos Manas and in article we wrote scholars that learned these epos and their opinions.

Ж.А. Омарова – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің докторанты

Қазақ әдебиетіндегі кенжелеп қалған әскери тақырыптағы шығармалар легіне соны леп әкеліп, оны үздік дәрежедегі көркемдік суреттеу сатысына көтерген қазақтың ардақты да, асыл қаһарман ұлдарының бірегейі Бауыржан Момышұлының қазақ әдебиетінде өзіндік дара орны бар. Кей ретте осы өзіндік бітім болмысымен ерекшеленетін тұлғаны соғыс тақырыбына ғана қалам тербетіп, әскери мемуарлық шығармалар қалдырған жазушы ретінде санайтынымыз жасырын емес. Алайда эписто-лярлық жанрда, поэзияда да өзіндік қолтаңбасы бар Б.Момышұлының шығармашылығына ден қояр болсақ, оның басқа да тақырыптар мен жанрларда қаламын ұштап, өзіндік стилін қалыптастырғанды-ғын, тақырып ауқымының кең екендігін байқау қиын емес.

Айта кетер жайт, қандай тақырыпқа қалам тартпасын, Б.Момышұлының кез келген шығармасы әдептілікке үндейді, ар тазалығына берік болуға шақырады, ерлік пен шыншылдыққа бастайды.

Кез келген қаламгердің шығармашылығы жайлы сөз болғанда оны суреткер дүниетанымынсыз қарастыру мүмкін болмас еді. Өйткені «биік дүниетану тұрғысы жоқ жерде, шындықты терең, дұрыс тану мүмкін емес» Шындық өз деңгейінде танылмаса, шынайы шығарманың тумайтыны да айқын. Ал жазушы қоғамнан тыс өмір сүрмейді. Оның да суреткерлік дүниетанымын қалыптастыратын өскен ортасы, қоғам, сол кезеңдегі оқиғалар мен дәстүрлі және заманауи ұстанымдар. Осы тұрғыдан келген-де Б.Момышұлы шығармашылығы дүниетанымының негізі «Ұшқан ұя» повесінде деп айтар болсақ қателеспеген болар едік.

Қазақтың байырғы дәстүрлі ортасының әдет ғұрпы мен салт санасы, дәстүрі мен менталитеті, өзіндік дүниетанымы мен психологиясы көрініс тапқан, қазақы тәлім тәрбиенің тұнып тұрған тұнығы «Ұшқан ұя» повесі жазушы шығармашылығындағы шоқтығы биік шығарманың бірі. Туындыны кезінде қаламгердің өзі жазушы Мамытбек Қалдыбаймен сұхбатында «Ұшқан ұяны» ең жақсы шығарма деп ойлаймын. Оны мен сендердің заңдарына бағынбай, халқымның надан халық емес екенін, надан халық болмағанын дәлелдеу үшін жазғам. Осы шығарма арқылы әжеме, тентек, ерке Момынкұлға, Текебай биге, Үбиян әпкеме, яғни халқымның дәстүріне ескерткіш орнаттым», деп атап айтқан.

Бұл мемуарлық шығарманың мазмұны түсінікті, құрылысы қарапайым. Жазушы Бауыржанның өмірдегі, шығармашылық белестеріндегі шыншылдығы, нақты оқиғаның шынайылығын бұзбай, қаз қалпында беру ерекшелігі мұнда да нақты көрініс тапқан. Тілі жатық, әсерлі, сюжеті тартымды, өмірдің өз өрнегі бұзылмай әсерлі әрі нақтылы баяндалған. Бұл туынды жазушының шеберлігін, өзгеге ұқсамайтын өзіндік өрнегін аңғартады. Әрқайсысы жеке оқиғалардан тұратын, алайда лирика-лық кейіпкерлер арқылы тоғысатын шағын шағын бөлімдерге бөлінген әңгімелер топтамасы шығарманың тұтас сюжетінің тараушалары ретінде қызмет атқарып, оқырманын алға сүйреп, құнықтыра еліктіріп, жетелеп отырады. Повестің бас кейіпкері - бала Бауыржан. Кез келген сюжеттік оқиға желісі бала Бауыржанның көзқарасы тұрғысынан, бала табиғатына тән сезіммен астаса беріліп, ұғым-түсінігімен тиянақталып отырады. Оның іс-әрекеті, қабылдауы, сезім-түсісі, отбасына, өскен ортасына деген қарым-қатынасына автордың өмірлік ұстанымын қалыптастырғандай.

Біздің алғақойған мақсатымыз, «Ұшқан ұя» повесіндегі әже-ана бейнесіне талдау жасап, жазушының олардың бейнесін суреттеудегі шеберлігін айқындау. Жазушысы өміріндегі өшпес із қалдырған, бала Бауыржанның даңқты батыр, қаламгер Бауыржанға дейін қалыптасуына игі әсері мол болған данагөй әжесі Қызтумасты бйінелеудегі жазушының суреткерлік қырын ашу.

Көркем әдебиетте тұлғаның шынайы бейнесін, бітім-болмысын айқындап, өзіндік адами қасиетін танытатын көркем тәсілдің бірі кейіпкер портреті дейтін болсақ, кейіпкердің мінез-құлқын, характерін неғұрлым толық ашып көрсету үшін оның түр-тұлғасын, бет-бейнесін, жүріс тұрысының ерекшелігін, тіпті киім киісі мен сөйлеу мәнерін әсерлі бейнелеу жазушының шеберлігіне байланысты болмақ. Ал оның өзі қаһарманның болмысын, оның шығармадағы орнын айқындайтын анық. Көркем бейне харак-терін әртүрлі жағдайда, күрес-тартыс үстінде оның басқа адамдармен қарым-қатынасы, әрекет-қимыл-дары, істеген істері арқылы айқындай отырып, жазушы портреттік сипаттауға мен береді.

Туындыда кездесетін негізгі кейіпкердің бірі-ұрпағының бойына қайсарлық пен батылдықтың, мейірімділік пен ізгіліктің, адамгершілік пен адалдықтың нәрін сіңдіре білген ауыл анасы Бауыржан-ның әжесі – Қызтумас. Әже бейнесі – шығармадағы өзіндік орны бар асқақ тұлға. Жазушы шығарма-ның өн бойында әже бейнесін тектіліктің, кеменгерліктің дінгегі ретінде суреттейді, отбасының ғана емес, ауылдың ақылшысына айналған әже образын ерекше бір тебіреніспен бейнелейді. Суретке өз өмірінің темірқазығына айналған тәлім мен тектіліктің негізін осы әжесінен алғандығын айтады.

«Әжемнің аты Қызтумас еді. Қартайғанда сары кемпір атанған жарықтық, аса ажарлы, ақ дидарлы кісі екен. Ондай ару ол кезде ел арасында некен-саяқ. «Ұл біткеннің бәрі қазанның түп күйесіндей әкесіне тартып қара болды, қызжағы өзіме тартып аққұбашаажарлы шықты» деп отыратын еді, жарықтық. Бұл жазушының шығарма «беташарында» баяндаған әже бейнесін ашудағы алғашқы қадамы өз анасынан ерте қалған бала Бауыржан әже тәрбиесімен өседі. Халықтық тағылым тұнып тұрған әже тәлімімен сусындап, дәстүрлі ортаның «мол қазынасынан» өнеге алады. Бесік жырынан бастап, халық ауыз әдебиетінің небір үлгілерімен әже арқылы танысады. Халықтық ұғым мен таным-нан бастау алатын әрбір өмірлік жағдаятқа байланысты әңгіме-аңыздарды әже аузынан естиді. Осы орайда жазушы өз өмірінің темірқазығына айналған тәлімнің тектілігінің негізі ертегі мен көне әңгімелерден қаланғанын келер ұрпаққа өнеге еткен. «Ертекісіз өскен бала-рухани мүгедек адам. Біздің қазіргі балаларымызға әжелері, не шешелері ертек айта бермейді. Содан қорқам. Менің қазіргі келіндерім не ерелеріме бесік жырын айта білмейді. Бесікте жатқанда құлағына анасының әлди әні сіңбеген баланың көкірегі кейін керең боп қалмаса деп қорқамын». Ал менің кәрі апам Қызтумас маған ертекті көп айтатын, әлди әнді көп айтатын. Арадан неше заман өтті! Қызтумас апамның сүйегі әлдеқашан курап кетті, ал әлди ән айтқан үні әлі тұр құлағымда. Бөстекке отырып алып, басымды бауырына қысып, кәрі алақанымен арқамнан том-томп қағып қойып... деп әже образының қырын аша кетеді.

Кейде менің өнеге алған, тәлім үйренген, дәріс оқыған ұстаздарымды еске түсіріп, ойға бататыным бар. Сондай шырын шақтарда ең алдымен ата-аналарымның бейнесі елестейді. Солардың уағызы басымырақ бола береді... Өйткені есейе келе көрген көп ұстаздарым талай-талай тағылымға бой ұрғызғанымен, солардың бірде-бірі нақ өзімнің әжемдей... өсиет айдынына жүздіре алған жоқ, молынын құлаш сермете алған жоқ десем, ардақты ұстаздарымның көңіліне келмес... деп жазушының әже бейнесінің өз өміріндегі алар орнын ерекше әспеттейді. Мұндағы ата-ана деп отырғаны – Бауыржанның әжесі, әкесі, айналасындағы қалың ағайын-туған мен бірге туған әпке – бауырлары деп ұғынсақ артық айтпаған болар едік. ...уақыт талқысы ғана, өмір өткелдері ғана, тірлік тізбегі ғана менің әжемнен үйренген «жақсы», «жаман», «мақұл», «немақұл» деген сөздердің байыбына терең бойлата алды, - дейді автор. Әженің айтқаны өмір тәжірибесінде кездесіп, берген тәлімінің ұзаққа жетіп, өмірінің ұстанымы болғандығын айғақтайды.

Әже бейнесі - типтік образ. Бұл жалғыз ғана Бауыржанның әжесінің кейпі ғана емес, байырғы қазақы ортадағы әжелер бейнесінің тұтастығы іспеттес. Балалары үшін әже айтқаны заң, бұлжытпай орындалуы тиіс. Мұны жазушы көзі көрген жайттар арқылы ашады. Әжесі Момынкүл ағасына ашуланғанда қаталданып кетсе, сәлден соң, ашудың алғашқы бір сәттік қарқыны басылған соң мейірім шашқан кейпіне қайта түсіп, аналық қамқор көңілмен баласын іздей бастайды. Алайда қай балапаны болсын, адалдықтың ала жібінен аттаса, кешірімсіз қатал да.

Шығармада әже образы нақты бір көркемдік тәсілдер арқылы емес, тұлғаның қимыл-әрекеті, жүріс-тұрысы, сөйлеген сөзі арқылы ашылады. Байырғы қазақ дәстүрінің негізін ұстанушы әже қазақ арасына дендеп ене бастаған, дәстүрді бұзатын жаңашылдыққа қарсы. Оның бұл әрекетін қалыңмалға қарсы айтқан сөздерінен аңғарамыз. Бұл оның жалпы жаңалыққа жаны құштар адам емес деп айтуға негіз болмайды. Тек ұлттық санаға кері ықпалын тигізетін әсерлерден бұрынғы қалыптасқан орнықты жүйені қорғаушылық әрекеті деп түсінгеніміз жөн.

Жазушының әже бейнесін кейде юморлық тәсілдермен ашады. Әже аузына жеңіл әзіл мен зілсіз сөздер салып, оқырманына езу тартқыза отырып, әженің тағы бір қырын аша кетеді. «Қазанның түп күйесіндей» болған ұлдарына өзі таңдаған жарды сүйгізуді қалауы, біржағынан алғанда, күлкілі жағдай болса да, мұның астарында болашақ ұрпағының қамын ойлаған дана ой жатыр.

Байырғы қазақ қоғамындағы Домалақ ана, Бибәтима, Мариям ана, Қарашаш ана бейнелері тәрізді отбасыны үйлестіруші, оның бүтіндігі мен тұтастығын сақтаушы т.б. бейнелермен қатар аталатын осындай, Бауыржан сипаттаған, әже-аналар дәстүрлі ортаның ұйытқысы, ауыл-аймақтың ақылшысы, ұлттың діңгегі іспеттес.

1. Момышұлы Б. Ұшқан ұя. - Алматы: «Жазушы», 1975. -384 б.

2. Қаратаев М. Таңдамалы шығармалар. 3 томдық, Т-2, - Алматы: «Жазушы», 1974 -392 б.

3. Қалдыбаев М. Атақ пен шатақ. - Алматы: «Қайнар», 2004, -368 б.

Резюме

В статье рассматривается образ бабушки-матери, литературный анализ и воспитательное значение проблемы национального воспитания в произведении Б.Момышұлы «Ұшқан ұя». Образ «бабушки» в произведении передается не посредством конкретных художественных средств, а раскрывается через поступки и поведение, слова данной личности, что обосновывается проведенным анализом.

Resume

In article the image of the grandmother mother, the literary analysis and educational value of a problem of national education in B.Momysheva's work «Ұшқан ұя» is considered. The image of "grandmother" in work is transferred not by means of concrete art means, and reveals through acts and behavior, words of this personality that locates the carried-out analysis.

СОЛЯРНЫЙ МИФ В РОМАНЕ «ХРОНИКИ ЗАВОДНОЙ ПТИЦЫ» ХАРУКИ МУРАКАМИ

С.С. Агибаева – к.филол.н., доцент

Роман «Хроники Заводной Птицы» ведёт свою генеалогию от рассказа «Заводная Птица и женщины-вторники». Первая и вторая книги были опубликованы 12 апреля 1994 г., третья книга объёмом в 500 страниц – 25 августа 1995 г. «Хроники Заводной Птицы» – это попытка абсолютного романа», – сказал автор о своём произведении. Действительно, многоуровневый сюжет и разветвлённая по-вестовательная структура (нарратив) романа раскрывают как писательский потенциал Х.Мураками, так и возможности жанра.

Магистральную линию сюжета составляет история сложных взаимоотношений супружеской пары. Начинается роман с того, что от 30-летнего безработного Тору Окада уходит молодая жена Кумико. Уходит без объяснений, внезапно, без надежды на возвращение в семью. Постепенно, шаг за шагом, оставленный супруг узнаёт внутренние причины распада их, вполне благополучного с виду, брака. Полный решимости вернуть Кумико, Тору, подобно герою античного мифа – Орфею, совершает долгое путешествие. Он узнаёт подробности мрачной истории семейной жизни родителей Кумико, встречается с множеством необычных людей, каждый из которых рассказывает ему свою повесть; таинственным образом оказывается замешанным в событиях прошлой войны, блуждает в потёмках собственного «я», спускается – метафорически и физически – под землю с тем, чтобы вывести Кумико из тьмы на свет.

История супружеской четы Окада может интерпретироваться как в контексте античного мифа – о схождении Орфея в загробный мир, царство Аида, за Эвридикой, – так и в русле национальной мифологической традиции. Сюжеты двух мифов, древнегреческого сказания и японского мифа о сотворении мира, типологически близки. Согласно японскому мифу, мужское и женское божества Идзанаги и Идзанами, сотворив мир, порождают других богов. Но рождение бога огня опалает лоно Идзанами, и она умирает – удаляется в царство мёртвых ёми-но куни. Идзанаги идёт за ней в страну смерти. В японском мифе путешествие супруга оканчивается неудачно: Идзанами становится божеством подземной страны, олицетворением тёмных сил смерти. Она запрещает Идзанаги смотреть на своё физическое разложение.

В «Хрониках Заводной Птицы» Кумико также отказывается от личной встречи с Тору, поскольку считает себя виновной перед ним. Более того, она просит его в электронном письме: «Я бы хотела, чтобы ты думал, что я медленно умираю от неизлечимой болезни. Из-за этой болезни мои лицо и тело постепенно распадаются». Когда Тору во сне, пребывая на дне колодца – то есть, метафорически, в подземном мире, – попадает в таинственную комнату, первое, что говорит незнакомка из номера №208: «Не надо включать свет». Царство смерти ассоциируется со слепотой и обезличиванием: Орфею нельзя смотреть на тень Эвридики, богиня Идзанами запрещает смотреть на себя богу Идзанаги, Кумико скрывается от Тору и в прямом, и в переносном смысле, во тьме.

Тору даже не может узнать в женщине из своих снов и видений свою Кумико: его слепота оказывается двойной. «Не надо включать свет, – послышался женский голос из спальни... Говорила та самая таинственная женщина, которая донимала меня странными звонками. Я отпустил дверную ручку и медленно, на ощупь двинулся на голос сквозь темноту... Остановившись в проёме между двумя комнатами, я изо всех сил старался что-нибудь разглядеть.

– Пусть будет темно, – проговорила женщина.

– Хорошо. Не будем зажигать свет, – сказал я...

...– Тору Окада, отгадай, как меня зовут. Впрочем, нет. Не нужно ничего отгадывать. Ведь имя моё ты уже знаешь. Надо только вспомнить. Вспомнишь моё имя – тогда я смогу выйти отсюда. И сумею помочь тебе отыскать жену, твою Кумико» [1, 308-310].

Сюжет о путешествии в загробный мир является частью древнейшего солярного мифа. Согласно О.Фрейденберг, основной комплекс метафор и мотивных узлов, составляющих солярный миф, можно обозначить сюжетной схемой «небо-преисподняя», «падение-взлёт». В основе сюжета архаичного мифа лежит образ круговорота: «...солнце спускается в преисподнюю,

бьётся со своим врагом и выходит победителем». Или: «Солнце становится рабом смерти, бьётся с нею и опять оказывается царем мира... смерть свирепа, полна гнева и буйства; солнце укрощает ее в поединке и обращает в кротость и покорность» [2, 225]. Мы можем выделить группы мотивов и сюжетных ситуаций в рамках солярного мифа:

а) спуск солнца под землю, в преисподнюю (вариантами могут быть погружение в воду, утопание);

б) рабство (тюрьма – заключение – незнание, неведение – потеря производительной силы – наказание);

в) поединок с силами подземного мира, т.е., битва или суд с богиней-смертью (на языке мифа смерть метафорически изображается женщиной);

г) и, наконец, победа солнца и его возрождение.

1. В романе Тору и Кумико после 6 лет брака отдаляются друг от друга, и не замечает этого только Тору. Автоматически отмечая детали облика жены: новые духи, новые серёжки, частые опоздания к ужину, отговорки – он не в силах понять их подлинное значение. На метафорическом уровне тревож-ными звоночками оказываются исчезновение птицы, раньше будившей супругов по утрам своим щебетом; побег кота, когда-то бывшего символом совместной жизни; встреча с женщиной-экстрасен-сом Мальтой Кано.

Заводная Птица, открывавшая каждый новый день в жизни супругов Окада, исчезает, и Тору, в конце концов, сам становится Заводной Птицей, исцеляющей душевные болезни своих «клиентов». Мысленно Тору сравнивает своё новое ремесло с проституцией, ведь женщины, ищущие встреч с ним, платят посреднице. Но если падение Кумико имело вполне определенный смысл, то деятельность Тору – «проституция наоборот», исцеление страждущих душ. То есть, некое искупление грехов Кумико и своеобразное замещение.

Бегство кота, носившего имя Нобору Ватая – брата Кумико - нешуточно огорчает супругов Окада. Кумико видит в этом зловещий знак разрушения брака, утраты спасительной связи между нею и Тору. Действительно, кошки в художественном мире Х.Мураками обладают положительной симво-ликой: это хранители семейного очага, носители светлого начала, умные и ласковые создания. Недаром в романе «Кafka на пляже» маньяк-живодёр охотится на кошек, чтобы из их душ сделать флейту с самым чистым звуком. Возможно, в этом микросюжете отразилась национальная традиция: по преданию, японский музыкальный инструмент сямисэн создавался из фрагментов кошачьих шкур. В произведениях Х.Мураками издевательство над кошкой – выражение идеи Зла, указание на насилие, царящее в мире людей.

Наконец, в кафе Тору встречается с женщиной-экстрасенсом Мальтой Кано, которую как будто наняла Кумико, чтобы найти кота. «Мальта Кано проговорила:

– Вы живёте в очень странном месте.

– Неужели? В каком смысле – странном?

...– Кошки ведь очень чувствительные создания.

– Итак, место, где мы живем, – странное, а кошки – животные с хорошим чутьем, – сказал я. – Это понятно. Однако мы живем там уже довольно давно – вдвоем, и еще кот. Из-за чего вдруг он пропал именно сейчас? Почему не ушел раньше?

– Точно я не могу ничего сказать. Может быть, течение изменилось. Что-то нарушило течение» [1, 59].

Специальность Мальты Кано, как выясняется, – изучение свойств воды. Течение воды на террито-рии дома нарушено, а позднее Тору находит высохший колодец – тот самый, в котором отсиживается после ухода жены. Вода как дуальный символ жизни и смерти, должна постоянно находиться в движении. Нарушение её потока и высыхание – явный знак нарушенного круговорота жизни в доме Окада. Тору метафорически погружается в «преисподнюю», недаром вторая глава романа называется «Полнолуние и затмение солнца».

2. Второй пучок мотивов, связанный с заключением солнца в подземном мире, в романе представ-лен целым рядом метафор, среди которых самые яркие – метафорически осмысляемый топос колодца и аборт, сделанный Кумико в первый год супружеской жизни.

В художественном мире Х.Мураками топос колодца является постоянным пространством смерти, испытания и исцеления. Это дуальный образ: с одной стороны, заключение в колодце грозит медлен-ной, мучительной, одинокой смертью – а Тору почти погибает в высохшем колодце, когда соседская девчонка закрывает крышку и прячет верёвочную лестницу. Подобную казнь, только в худшем варианте, переживает лейтенант Мамия, рассказавший Тору историю своих злоключений во время войны. Позднее, в доме женщины по имени Корица, для Тору оборудован второй колодец, где он готовится к решающей битве за Кумико.

В романе обстоятельства, при которых молодая супружеская пара теряет ребёнка, долгое время

для читателя окутаны тайной. Мало-помалу выясняется, что Кумико отказалась от ребёнка; а ещё ранее, в юные годы, Тору допустил ошибку: он сам водил свою подругу-студентку к врачу для избавления от нежеланного младенца. С точки зрения мифа, отказ от ребёнка символизирует потерю производительной силы, что влечёт наказание. В романе Тору-Солнце спускается в колодец, чтобы понести наказание не только за себя и Кумико. Лейтенант Мамия принимает казнь в колодце посреди пустыни за других участников военного конфликта: так в «Хрониках Заводной Птицы» поднимается тема «личной вины за всех» почти в духе Ф.М. Достоевского. Не случайно Х.Мураками утверждает, что Ф.М. Достоевский – его любимый писатель и творческий ориентир.

3. Поединок солнца с силами подземного мира в романе развивается в мифологическом русле: Кумико, подобно Идзанами, становится воплощением сил хаоса. Неоднократно изменившая супругу, героиня теряет себя, своё имя и даже облик. Пытаясь вернуть Кумико, Тору использует все возможности, чтобы убедить её в своей любви, понять её и оправдать. После возвращения (и переименования) блудного кота, Тору сидит на дне колодца, сжимая биты в руках: «Нашупав биты, крепко, как игрок на бейсбольной площадке, обхватываю обеими руками рукоятку, убеждаясь, что это моя бита. Потом начинаю проверять, не изменилось ли что в этой крошечной тьме, где не видно ни зги. Напрягаю слух, набираю воздух в легкие, обследую подошвами кроссовок землю под ногами, легонько постукиваю битой по стенам, проверяя на прочность. Этот ритуал уже вошел у меня в привычку и нужен, чтобы успокоиться...

В сливающейся в сплошную массу темноте я собираю на этой отметине все мысли и чувства и думаю о той комнате. Хочу отделиться от своего тела, как в минуты близости с теми женщинами, вырваться из неуклюжей, скорчившейся во мраке плотской оболочки. Теперь я – всего лишь опустевший дом, заброшенный колодец. Я стараюсь выбраться наружу, перескочить в иную, движущуюся с другой скоростью реальность и изо всех сил сжимаю обеими руками биты.

И вот только одна стена отделяет меня от той таинственной комнаты. Надо суметь проникнуть сквозь нее своими силами, используя мощь, которую несет в себе разлитая здесь густая тьма» [1, 525].

4. Тору удаётся то, что смог сделать лейтенант Мамия: он наносит удар олицетворению зла – Нобору Ватая, нравственному растлителю Кумико. Тору побеждает призраки прошлого. Но и его победа, как и спасение лейтенанта Мамии, неполная. Лейтенант, будучи в пустыне, видит в своём колодце ослепительный, величавый восход солнца, но не может осмыслить его:

«И тут я увидел это. Представьте себе: все вокруг меня залито слепящими лучами, и я – в самом сердце этого потока. ...Свет – со всех сторон, я купаюсь в его лучах. Но в ослепших на несколько мгновений глазах начинает вырисовываться, приобретать форму нечто. Нечто живое. Как при солнечном затмении, оно надвигается на свет своей черной тенью. Однако мне никак не удается определить его форму. Оно движется ко мне, чтобы передать что-то вроде благодати свыше. Я с трепетом жду, но нечто так и не добирается до меня...

Так продолжалось два дня. Повторялось одно и то же. Что-то возникало из затоплявшего все вокруг водопада света и, не сформировавшись до конца, пропадало. Я изнывал в колодце от голода и жажды. Муки пришлось пережить ужасные, но в итоге главным оказалось не это. Больше всего в том колодце я мучился от того, что был не в состоянии четко различить в потоках света, что выдвигалось представляло собой это нечто. В прямом смысле: это был голод от неспособности видеть то, что нужно видеть, жажда понять то, что нужно понять. Я согласился бы умереть, лишь бы разглядеть это как следует. ...Однако это покинуло меня навсегда. Все кончилось: я так и не обрел высшую благодать» [1, 263].

Тору вызволяет жену из темной комнаты №208, но Кумико не в силах простить себя. Она выдёргивает из розетки штепсель системы жизнеобеспечения в той больничной палате, где лежит её брат, Нобору Ватая. После чего сдаётся полиции в ожидании судебного разбирательства и тюремного заключения. В последней главе мы узнаём, что Тору ждёт её возвращения.

1. Мураками Харуки. *Хроники Заводной Птицы*. – М.: Эксмо, 2003.

2. Фрейденберг О. *Поэтика сюжета и жанра*. – М.: Лабиринт, 1997.

Түйін

Мақалада Х.Мураками романындағы аңыз бен көркем шындық мәселелері қарастырылады.

Summary

The article is devoted to studying of the novels of Japanese writer Murakami H.

ВЕЧНАЯ ПРОБЛЕМА ДОБРА И ЗЛА В РОМАНЕ М.БУЛГАКОВА «МАСТЕР И

МАРГАРИТА»

И.Гасанова – преподаватель Азербайджанского Государственного Экономического Университета

Человечество на протяжении всей своей истории пыталось объяснить природу вещей и событий. В этих попытках люди всегда выделяли две противоборствующие силы: добро и зло. Соотношение этих сил в душе человека или в окружающем мире определяло развитие событий. А сами силы люди воплощали в образах, близких им. Так появились мировые религии, заключающие в себе великое противоборство. В противопоставлении светлым силам добра появлялись разные образы: сатаны, дьявола, других темных сил.

Проблема добра и зла – это вечная тема человеческого познания, и, как любая вечная тема, она не имеет однозначных ответов. Добро и зло, Бог и дьявол, находятся в постоянном противодействии. В сущности, эта борьба ведётся между низшим и высшим началом в человеке, между смертной личностью и бессмертной индивидуальностью человека, между его эгоистическими потребностями и стремлением к общему благу.

Представления о борьбе добра и зла, так или иначе, отражены в сказках и мифах самых различных культур. Фольклор как создание целого народа, не терпит ни малейшего намеренного уклонения от добра и правды; она требует наказания всякой неправды и представляет добро торжествующим над злом.

Уходящая своими корнями в далекое прошлое, борьба добра со злом на протяжении ряда столетий привлекала внимание многих философов, поэтов, прозаиков. Осмысление проблемы борьбы добра со злом нашло отражение и в творчестве Михаила Афанасьевича Булгакова, в его романе «Мастер и Маргарита».

Роман «Мастер и Маргарита» вошел в золотой фонд русской и мировой культуры. Его читают, анализируют, им восхищаются. Булгаков изображает добро и зло – дьявола и Христа – во всей их полноте, имея целью разоблачить зло реальное, порожденное новым строем, и показать возможность существования добра. Для этого писатель и использует сложную структуру построения произведения.

Тема добра и зла у М.Булгакова – это проблема выбора людьми принципа жизни, а предназначение мистического зла в романе – воздать каждому в соответствии с этим выбором. Перо писателя наделило данные понятия двойственностью природы: одна сторона – реальная, «земная» борьба дьявола и бога внутри любого человека, а другая, фантастическая, помогает читателю сознать проект автора, разглядеть предметы и явления его обличительной сатиры, философско-гуманистические идеи.

Роман М.Булгакова «Мастер и Маргарита» – многомерное и многослойное произведение. В нем соединены, тесно переплетаясь, мистика и сатира, самая безудержная фантастика и беспощадный реализм, легкая ирония и напряженная философия. Как правило, в романе выделяется несколько смысловых, образных подсистем: бытовая, связанная с пребыванием Воланда в Москве, лирическая, рассказывающая о любви Мастера и Маргариты, и философская, осмысляющая библейский сюжет через образы Понтия Пилата и Иешуа, а также проблемы творчества на материале литературного труда Мастера. Одной из главных философских проблем романа является проблема взаимоотношения добра и зла: олицетворением добра выступает Иешуа Га-Ноцри, а воплощением зла – Воланд.

Иешуа – воплощение чистой идеи. Он – философ, странник, проповедник добра, любви и милосердия. Его цель была в том, чтобы сделать мир чище и добрее. Жизненная философия Иешуа такова: «Злых людей нет на свете, есть люди несчастливые». «Добрый человек», – обращается он к прокуратору. Но дело не в том, что он так обращается к людям, а в том, что он действительно ведет себя с каждым обычным человеком так, как будто бы он есть воплощение добра. Портрет Иешуа в романе фактически отсутствует: автор указывает на возраст, описывает одежду, выражение лица, упоминает о синяке, и ссадине – но не более того: «...Ввели человека лет двадцати семи. Этот человек был одет в старенький и разорванный голубой хитон. Голова его была прикрыта белой повязкой с ремешком вокруг лба, а руки связаны за спиной. Под левым глазом у человека был большой синяк, в углу рта – ссадина с запекшейся кровью».

На вопрос Пилата о родных отвечает: «Нет никого. Я один в мире». Но это отнюдь не звучит жалобой на одиночество. Иешуа не ищет сострадания, в нем нет чувства ущербности или сиротства.

Сила Иешуа Га-Ноцри так велика и так всеобъемлюща, что поначалу многие принимают ее за слабость, даже за духовное безволие. Однако Иешуа Га-Ноцри не простой человек: Воланд

мыслит себя с ним в небесной иерархии примерно на равных. Булгаковский Иешуа является носителем идеи богочеловека. В своем герое автор видит не только религиозного проповедника и реформатора: образ Иешуа воплощает в себе свободную духовную деятельность. Обладая развитой интуицией, тонким и сильным интеллектом, Иешуа способен угадывать будущее, причем, не просто грозу, которая «начнется позже, к вечеру», но и судьбу своего учения, уже сейчас неверно излагаемого Левием.

Иешуа – внутренне свободен. Он смело говорит то, что считает истиной, то, до чего дошел сам, своим умом. Иешуа верит, что придет гармония на истерзанную землю и настанет царство вечной весны, вечной любви. Иешуа раскован, над ним не тяготеет власть страха.

Иешуа мужественно переносит все причиняемые ему страдания. В нем горит огонь всепрощающей любви к людям. Он уверен, что лишь добро имеет право менять мир.

Понимая, что ему угрожает смертная казнь, он считает нужным сказать римскому наместнику: «Твоя жизнь скудна, игемон. Беда в том, что ты слишком замкнут и окончательно потерял веру в людей».

Говоря об Иешуа, нельзя не упомянуть о его необычном имени. Если первая часть – Иешуа – прозрачно намекает на имя Иисуса, то «неблагозвучие плебейского имени» – Га-Ноцри – «столь приземленного» и «обмирщенного» в сравнении с торжественным церковным – Иисус, как бы призвано подтвердить подлинность рассказа Булгакова и его независимость от евангельской традиции».

Несмотря на то, что сюжет кажется завершенным – Иешуа казнен, автор стремится утвердить, что победа зла над добром не может стать результатом общественно-нравственного противостояния, этого, по Булгакову, не приемлет сама человеческая природа, не должен позволить весь ход цивилизации: Иешуа остался живым, он мертв лишь для Левия, для слуг Пилата.

Великая трагическая философия жизни Иешуа состоит в том, что истина испытывается и утверждается смертью. Трагедия героя в его физической гибели, но морально он одерживает победу.

Виновник всех беспорядков в Москве – Воланд – сила зла, творящая добро. Кто он? Если символ мрака и зла, то почему в его уста вложены мудрые и светлые слова? Если пророк, то почему рядит себя в черные одежды и с циничным смехом отвергает милосердие и сострадание? Все просто, как он сам сказал, все просто: «Я – часть той силы...». Воланд – Сатана в иной ипостаси. Образ его символизирует не зло, а его самоискупление. Ибо борьба зла и добра, тьмы и света, лжи и правды, ненависти и любви, малодушия и душевной силы продолжается. Борьба эта внутри каждого из нас. А сила, что вечно хочет зла и вечно совершает благо, растворена повсюду. Именно в поиске истины, в борьбе за справедливость, в борьбе добра со злом видит Булгаков смысл человеческой жизни.

Воланд (переводится с древнееврейского как «черт») – представитель «темной» силы, художественно переосмысленный автором образ Сатаны. Он явился в Москву с одной целью – узнать, изменилась ли Москва с того дня, когда он был в ней последний раз. Ведь Москва претендовала на звание Третьего Рима. Она провозглашала новые принципы переустройства, новые ценности, новую жизнь. И что же видит он? Москва превратилась в подобие Великого бала: ее населяют большей частью предатели, доносчики, подхалимы, взяточники.

Булгаков наделяет Воланда широкими полномочиями: на протяжении всего романа он судит, вершит судьбы, решает – жизнь или смерть, осуществляет возмездие, раздавая всем по заслугам: «Не по разуму, не по правильности выбора умственности, а по выбору сердца, по вере!». За свои четырех-дневные гастроли в Москве Воланд, кот Бегемот, Коровьев, Азazelло и Гелла выворачивают наизнанку деятелей околотеатральной и околосредовой среды, чиновников и обывателей, определяя «кто есть кто». Цель деятельности «князя тьмы» – обнажить сущность явлений, выставить на всеобщее обозрение негативные явления в человеческом обществе. Фокусы в Варьете, проделки с подписывающим бумаги пустым костюмом, таинственное превращение денег в доллары и прочая чертовщина – раскрытие пороков человека. Фокусы в Варьете – испытание москвичей на алчность и милосердие. В конце представления Воланд приходит к выводу: «Ну что ж они - люди как люди. Любят деньги, из чего бы те ни были сделаны - из кожи ли, из бумаги ли, из бронзы или золота. Ну, легкомысленны, ну что ж, милосердие иногда стучится в их сердца. Обыкновенные люди, напоминают прежних, квартирный вопрос только испортил их...».

Воланд, олицетворяя зло, явился в данном случае посланником добра. Во всех поступках можно увидеть или акты справедливого возмездия (эпизоды со Степой Лиходеевым, Никанором Босым), или стремление доказать людям существование и связь добра и зла. Воланд в

художественном мире романа – не столько противоположность Иешуа, сколько дополнение к нему. Как добро и зло, Иешуа и Воланд внутренне взаимосвязаны и, противоборствуя, не могут обходиться друг без друга. Это похоже на то, что мы не знали бы, что такое белый цвет, если б не было черного, что такое день, если б не существовало ночи. Но наиболее полно диалектическое единство, взаимодополняемость добра и зла раскрываются в словах Воланда, обращенных к Левию Матвею, отказавшемуся пожелать здравия «духу зла и повелителю теней»: «Ты произнес свои слова так, как будто ты не признаешь теней, а также и зла. Не будешь ли ты так добр подумать над вопросом: что бы делало твое добро, если бы не существовало зла, и как бы выглядела земля, если бы с нее исчезли тени? Не хочешь ли ты ободрать весь земной шар, снеся с него прочь все деревья и все живое из-за твоей фантазии наслаждаться голым светом?»).

Добро и зло в жизни удивительно тесно переплелись, особенно в человеческих душах. Когда Воланд в сцене в Варьете испытывает публику на жестокость и лишает головы конферансье, сердо-больные женщины требуют поставить голову на место. И тут же мы наблюдаем, как те же самые женщины дерутся из-за денег. Думается, что Воланд карал людей злом за их зло ради справедливо-сти. Зло для Воланда – не цель, а средство справиться с людскими пороками. Кто же может вступить в борьбу со злом, кто из героев романа достоин «света»? На этот вопрос отвечает роман, написанный Мастером. В городе Ершалаиме, погрязшем, как и Москва, в распутстве, появляется человека: Иешуа Га-Ноцри, считавший, что злых людей не бывает и что самый страшный грех – это трусость. Вот это тот человек, который достоин «света».

Наиболее ярко столкновение противоборствующих сил представлено в конце романа, когда Воланд со своей свитой покидает Москву. «Свет» и «тьма» стоят на одной ступени. Миром не управляет Воланд, но миром не управляет и Иешуа. Все, что может Иешуа, – это попросить Воланда о том, чтобы тот дал Мастеру и его возлюбленной вечный покой. А Воланд исполняет эту просьбу. Таким образом, мы приходим к выводу, что силы добра и зла равноправны. Они существуют в мире рядом, постоянно противоборствуя, споря друг с другом. И борьба их вечна, потому что нет на Земле человека, который ни разу за свою жизнь не совершил греха; и нет такого человека, который бы полностью утратил способность вершить добро. Мир – это своеобразные весы, на чашах которого лежат два груза: добро и зло. И пока сохраняется равновесие, мир и человечество будут существовать.

У Булгакова дьявол – это не только вершитель зла, это одухотворенное существо, которому не чуждо ничто человеческое. Поэтому Воланд многим героям дарует прощение, достаточно наказав их за пороки. Прощать – главное, чему должен научиться человек в своей жизни.

Добро и зло в произведении не два равновесных явления, вступающие в открытое противодействие, поднимая вопрос веры и безверия. Они дуалистичны. Добро для М.Булгакова – это не характеристика человека или поступка, а образ жизни, её принцип, за который не страшно перенести боль и страдания. Очень важна и ярка мысль автора, произнесенная устами Иешуа: «Все люди добрые». Тема добра и зла у М.Булгакова – это проблема выбора людьми принципа жизни, а предназначение мистического зла в романе – воздать каждому в соответствии с этим выбором. Главная ценность произведения состоит в том, что Михаил Афанасьевич Булгаков считает только человека способным преодолеть любое зло наперекор обстоятельствам и соблазнам.

1. Акимов В.М. *Свет художника, или Михаил Булгаков против дьяволиады*. - М., 1995.
2. Булгаков М.А. *«Мастер и Маргарита»*. - Воронеж, 1987.
3. Грознова Н.А. *Творчество Михаила Булгакова*. - М., 1991.
4. Казаркин А.П. *Интерпретация литературного произведения: вокруг «Мастера и Маргариты»* - М.: Булгакова. Кемерово, 1988.
5. Роцин, М.М. *Мастер и Маргарита*. - М., 1987.
6. Янковская, Л.И. *Творческий путь Булгакова*. - М., 1983.
7. Яновская, Л.М. *Треугольник Воланда*. - М., 1991.

Түйін

Адамзат баласы өз тарихында заттар мен құбылыстардың табиғатын түсіндіруге тырысып келеді. Осы жағдаймен айналысты адамдар екі қарама-қарсы күшті: жақсылық пен жамандықты қарсы қояды. Екі күштің қарым-қатынасы адамның ішкі жан дүниесінде және оны қоршаған ортада оқиғалар туғызады. Автор мақалада М.Булгаковтың «Шебер мен Маргарита» романындағы мәңгілік мәселе жақсылық пен жамандық туралы жазады.

Summary

The problem of the good and evil is an eternal subject of human cognition. It has no definite answers.

Ideas of fight of the good and evil are reflected in fairy tales and myths of the most various cultures. One of the main philosophical problems of the M. Bulgakov's novel «Master and Margarita» is the problem of relationship of the good and evil. The good and evil subject at M. Bulgakov is a problem of a choice people of a principle of life.

COMPARATIVE ANALYSIS OF VIEWS OF MUTANABBI AND SADI

Mirkarim Huseyni – *Teacher in Literature of Ahar Azad University*
ANAS, Candidate of the Institute Of Oriental Studies named after Z.M. Byunyatov

A word of any person is the representative of their opinion, that is, how does everyone think? From which point of view do they look at any subject? Around which axis does the philosophy of their lives rotate? Thus, different subject will be looked through, while studying ideas and thinking of Mutanabbi and Sadi for such facts.

The belief and thinking of both poets will be studied in their works about “Allah, Prophet, Koran” and so on and while giving samples, couplets will be compared with one another, and as if step by step these important questions will be answered. The questions are as follows: The works of both poets are either subjective or objective. That is, are the words used by both poets in contact with the outside of events or do they touch the subjects of inner world? Do couplets reflect sadness or happiness? Is knowledge ruling in their works? What idea do poets promote? Do Sadi and Mutanabbi grow love towards people or religious and human feelings? Whether hope and benevolence or in the contrary, pessimism rules in their poems? What are their points of view about death, life, peace, war, humanity and nature? Are the works of both poets based on their wishes? Did both of the writers try to deliver the purpose of the event with the previous intention, could they really manage to do it? And questions investigated even in this field will be answered as soon as possible.

With the detection of Islamic religion, the arabic poem developed itself in two directions: 1. Literary movement, which was the follower of the ignorance period, with its ideas or intellectual trends and common phrases and expressive styles that lasted until the times of Mutanabbi and even up to the modern period after him, with the difference that the words, expressions and statements used in poems existing after the islamic period were declared smoothly, gently and attentively and in comparison with the works produced before the islamic period they seem more mature and perfect. The bigness and density of the ignorance period and “معلقات” is hardly obvious in the works while the turn is “عراقي” the poet Abutayyub Mutanabbi (915-965). Being the follower of the poets before Islamic period, he starts creating art works where one may feel the traces of pessimism and ancient methods of “معلقة” poets are seem there in the mature and clear form.

As Master Henna Al Farukhi says: «In the literary and political aridity where an arabic soul was being abolished, a man appeared in the Erse who had both creativity and bravery and courage inside» (2, 431-434). The poems where Mutannabi's ideas reach long distances are the factors making him different from others. He was the possessor of a high will and has done great works during poetic moments... Here is what he says about the will:

و تأتي على قدر الكرام المكارم

علي قدر أهل العزم تأتي العزائم

Great works in the value of will possessors are done, and on the basis of generous people discounts and gifts are found out (3, 59).

2. The second section began during the arabic poetry, after the islamic religion had been founded. All these were brought to Korani verses, hadiths of prophets, legends of great men, and shortly, to the poems and writings of religious and cultural writers and poems, and in addition to that, poets and wise men began to spread this beliefs in their works. They have reflected the description, definition, signs and power in their works. They got engaged in saying more beautiful poems and poetry about the praising of the powerful and strong Creator (Allah) and besides them, about the honorable Islam and ist prophets.

Monotheism. While investigating ideas in the memory of Mutanabbi and Sadi about God, we reach to one clear point that the poet of arabic origin didn't pay too much attention to religious areas because of pride and arrogance in his thoughts and in comparison with Sadi, his words about Allah did not somehow get a special place for themselves. But Mutanabbi believes in monotheism and reflects this belief in his poems. The poet, with the names of God provided in Koran declares his own belief (4, 337):

لُعْ بِالْأُطْفِ مِ عَزِيرِ حَمِيدِ

و لَعَلِّي مُؤَمَّلٌ بَعْضُ مَا أَبِ

- with the kindness of blessed and approved Allah I reach most of my hopes and wishes and demanding from him to make his wishes come true says in another couplet:

إذا احتاج الوحيدُ الى الذمام

أذِنُ لِمُهْجَتِي رَبِّي وَ سَيْفِي

- if a person needs a support and security (during journey) (cause I don't need), Allah and the sword will

save me in difficulty. Thus he reflects his belief to the creator and writes this couplet pointing to this Korani verse:

الله خير حافظا و هو أَرَاهَمُ الرَّاحِمِينَ

- Allah is merciful towards those who can save and compassionate.

Mutanabbi turns away from this belief in some places and uses the adjectives belonging to Allah about created and weak people, but it is impossible to come across with such words in Sadi's poems, Mutanabbi says in the praising of Seyfoddolan:

اسخَطُ كُلَّ النَّاسِ فِي أَرْضَاتِهِ
مَلِكُ الزَّمَانِ بَارِضُهُ وَ سَمَاتِهِ
قِرْنَانُهُ وَ السَّيْفُ مِنْ أَكْفَانِهِ
مُتَّصِلِصِلَا وَ أَمَائِهِ وَ وَرَائِهِ

وَ يَمْهَجْتِي بِأَعْدَائِي الْمَلِكِ الَّذِي
إِنْ كَانَ قَدْ مَلَكَ الْقُلُوبَ قَاتَهُ
الشَّمْسُ مِنْ حَسَادِهِ وَ النَّعْرُ مِنْ
قَاتَيْتُ مِنْ فَوْقِ الزَّمَانِ وَ تَحْتِهِ

Mutanabbi shows all people in these couplets nervous and furious in order to get anger of Allah because he wants to get the heart of "Seyfoddola". That is why the Sun watches Shakh and considers him as a power that can support him in difficult times, and he comes to help him from the heaven, earth, right and left. According to the poet's thought, Allahatay who is equal with "Seyfoddol" has place and time and the light of his praised identity is brighter than the sun's light, that is why sun also envies Seyfoddola. On the religious basis, Allah is the helper of all creatures, but the poet relies on human in difficult times and he, with his unprecedented power comes from heavens to help the poet and saves him from all dangers. On the basis of these ideas he says in a separate place (5, 367):

خَارِفُكَ هَلْكَى وَ تَلْقَاهُ سُجْدًا

تَظَلُّ مَلُوكِ الْأَرْضِ خَائِعِينَ لَهُ

- All the shakhs of this world either bow him or die for uprising.

On the basis of Islamic instructions, a human should bow only God, but from Mutanabbi's point of view, bowing a mortal man is prohibited. But, in the contrary to him, Sadi believing in monotheism from the bottom of his heart, thinks that bowing, mention and similitude belongs to only powerful Allah says in Gulistan:

منت خدای را عز و جل که طاعت موجب قربت است و شکر اندرش مزید نعمت. هر نفسی که فرو می رود ممد حیات است. و چون بر می آید مفرح ذات. پس در هر نفسی دو نعمت موجود است و بر هر نعمتی شکر واجب. از دست و زبان که بر آید کز عهده شکرش بدر آید.

I thank honorable and respectful Allah since obiding I become closer to him, being grateful I increase my blessings. By taking each breathe the life extends, by breathing the heart cheers up. Thus, there are two blessings in breathing and one should be grateful for both of the blessings (6, 76).

in the second part of Gulistan he says:

عقل و صبرم ببرد و طاقت و هوش
مگر آواز من رسید به گوش
بانگ مرغی چنین کند مدهوش
مرغ تسبیح گوی و من خاموش

دوش مرغی به صبح می نالید
یکی از دوستان مخلص را
گفت باور نداشتم که ترا
گفتم این شرط آدمیت نیست

1. At night a bird was moaning, so that it took my will and consciousness
2. As if my faithful friends have heard my voice
3. He said: I couldn't believe a bird's voice made you unconscious
4. I said: I cannot shut up when the bird similitudes justice.

Sadi's these words about Allah are the followings in Koran:

(Ibrahim verse 7th chapter)
لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ

If you are thankful to all what you have, I will assertively increase your blessings, but if you are unthankful I will torture those who are ungrateful.

(Teghabun verse 1st chapter)
يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحُكْمُ

Anything existing in the earth and heaven describes Allah, supremacy belongs to him and gratefulness is exactly his.

Ali Dashti describes Sadi's thoughts about Allah in this way: In his consumption Allah never needs any gratefulness and praise from people and if people make wrongdoings, he doesn't get any harm. Dashti took this faith from Sadi's couplets:

گر حافظ قرآنی و عابد و امتاجی

ملک حمدیت را چه سود و زبان دارد

وز همه عالم نھان و بر همه پیدا

از همگان بی نیاز و بر همه مشفق

1. No matter if you are Koran's hafiz, or you are an idolater, you don't harm or make any benefit to the needless and all possessor creator.

2. He doesn't need anyone and at the same time he is freidny towards all creatures and he is mysterious and at the same time obvious to the universe (8, 141).

The result is that according to Sadi's thoughts Allah's will is all over the universe and he is aware of the wishes of even a tiny ant under unnoticeable stones and he id really the owner of opportunities, his mercy is enough for all the creatures of the universe and humans become closer to him bypraying to him and rely on his mercy, charity and kindness. In spite of the fact that Mutanabbi has a belief, he uses those adjectives about a man created from the earth, but according to islamic teachings these words cannot be an accepted subject and Sadi has never used such words about a person he praised.

One can see this type of poem in great quantities in the literature of every nation. They are the poems that are written for getting award, money and fortune, and where rulers, powerful men, shakhs or other influential people in palaces are described and praised. If a person does really have a number of adjectifes and the poet praises that person, it is not considered to be something wrong. Thus "Hatem Taii" who lives in poetry and famous for generosity among eastern nations, was widely reflected in the works of poets with this adjective. As poets assimilate fearless people with lions and beautiful women with gazelles this type of praisings are the accepted description subject in literature. But if praisings overlimit their borders and reach arrogance, the beauty, sweetness and freshness of the word will lose its pleasure and value.

As already mentioned, the poetry created a different atmosphere before and after islam in the literary area and on the basis of religious and moral values "Praising odes" acquired a valuable place in the poetry of poets and as a sam-ple of it let's refer to the great doctor and poet Nizami Ganjavi's poems. In the praising of islamic prophet he says:

ختم رسل پیغمبران

هر دو جهان بسته قتراک اوست

شمسه نه مسند هفت اختران

احمد مرسل که خرد خاک اوست

1. Islamic prophets shine as sun on the highest peak of the universe. He is the last of the sent and the most superior.

2. The sent prophet Ahmad, whose mind is his inferior slave, rules both worlds and all the universe is charmed by him.

Praising of islamic prophets is one of the most influential topics among muslim poets but there was as if no place in Mutanabbi's works for this important fact and if to pay attention to that one of three of his poems is devoted to "Seyfoddol"s praising he is considered as one of the most powerful poets in praising and despite this he has not even created any word about the founder of islamic religion. He has praised more than 50 owners of power and influence in his divan. On the contrary to Mutanabbi, Sadi has told exclusively special and high odes about the islamic prophet. Describing our divine and heavenly prophets he also used other topics, his travel to Ascension day, interceding doomsday and his rank in his poetry. As said in the beginning of the book "Gulustan":

1. Humble, generous prophet

2. Fair, courageous, prophet

3. What sorrow do people have when you are a support?

No one fears storm when there is Noah's ship.

In most of his couplets, starting praising islamic prophets with great belief he shows his belief and will with jokes and wseet words to the creator. Mutanabbi in comparison with Sadi's poems is involved in praising shakhs, powerful people and possessors with his huge eulogy. He also praises a person called "kafur Akhshidi" in Egypt, who is the ruler of the country and gave Mutanabbi the authority to rule one region.

1. He is the young who we have not come to only see

2. The owner of all good smells, of " Müşk" and skies, not only the morning skies (you are the owner of all skies)

From the point of view of the poet, "kafur" who is a black slave and a mortal man is a person, who people are looking forward to see, and all nice smells belong to him, and in addition to all these, they considered him as powerful in creation as Allah was and skies were called his creatures. Master Henna Alfakhuri says the following about his praisings:

Mutanabbi's praisings were arranged from the old and imitated contents in the poems of uneducated poems. When comparing, in terms of quantity, Mutanabbi's praising comprises one third of his divan poetry and Sadi praises people in his divan less than Mutanabbi does. In terms of quality, we can say that Sadi considered praising as a means, tried to entirely spread his beliefs, but Mutanabbi assumes praising as a way of getting famous and getting award. Both pets have shown themselves very strong in the area of praising.

Koran: Mutanabbi doesn't pay much attention to this holy book in his works, maybe in the contrary, he

opposes it and making false verses he says:

- I swear by the turning stars and rotating skies and by the night and day that the faithless has confused his way. Then Mutanabbi regrets about this and repents, but never pays attention to Koran as Sadi does. Contrary to him, Sadi in all his works either brought Korani verses in the same form or used contents on their poems. As an example he says:

1. The friend (Allah) is closer to me than me myself and hardly am I far from him.

2. What to do, he is almost by my side and I am away from him. These couplets point to the 16th verse of “Qaf” chapter.

3. That is: we are closer to you than a vessel on your neck (9, 14).

We should agree that Sadi’s divan has informed contents of Koran in persian language and the poet has always shown respect towards this holy book everywhere.

1. ЯЯSadi Shirazi “Selected works”. – Baku: Azerprint, 2004.

2. حنا الفاخوري، تاريخ ادبيات زبان عربي، ترجمه عبد الحميد آيتي، تهران 1385
3. صاحب بن عباد، امثال سائره از شعر متني، مترجم فيروز حيرچي، تهران 1336
4. رضايي، حسنزاده، شرح گزيده ديوان متني، تهران، 1389
5. نكر جميل سعدي، مجموعه مقالات در باره سعدي، تهران، 1389
6. محمد علي فروغي، تصحيح گلستان سعدي، تهران، 1369
7. قرآن حكيم، ترجمه طاهره صفارزاده، قم، 1388
8. علي دشنتي، قلمرو سعدي، تهران، 1339
9. محمد علي فروغي، تصحيح گلستان سعدي، 1386

Түйін

Бұл мақалада Шығыстың екі атақты ұлы ақыны Мутаннаби мен Садидің шығармаларындағы пікірлер мен ойлар салыстырылады. Екі акын да шығармаларында үш тақырыпты: Құдай, Пайғамбар, Құранды жырлайды.

Резюме

В данной статье на уровне идей и мышления были сравнены произведения двух знаменитых и великих поэтов восточного мира Мутаннаби и Сади, и из стихотворений обоих поэтов были отмечены образцы на трёх темах (Бога, Пророка и Корана) и рассмотрены их мнения.

Ч.Ибрагимова – диссертант Азербайджанского
государственного университета иностранных языков

В своих интервью Набоков неоднократно заявлял, что все его персонажи суть «галерные рабы», полностью послушные верховной авторской воле. Действительно, избранная им повествовательная стратегия затрудняет идентификацию героя с писателем, а читателя с героем. Мы редко забываем, что перед нами лишь жизнеподобные, великолепно раскрашенные маски в представлении, которое разыгрывает всемогущий автор. Один из самых ярких признаков романа «Приглашение на казнь» – его театральность. Театральность и кукольность всего происходящего характерны для всех членов, за исключением Цинцинната. Думается, что из этого театра пытается вырваться и мать Цинцинната – Цецилия Ц. Она не твердит заученную роль, но пытается режиссировать все и вся. Мать – единственный человек, с которым у Цинцинната завязывается диалог в полном смысле этого слова – их разговор – это не просто набор фраз, бездумно произносимых героями – это вопросы и ответы, связанные между собой. Скорее всего, театральность отсутствовала и у отца Цинцинната. Хоть он и появляется в романе лишь косвенно, но в уста Цицилии Набоков вкладывает слова о том, что Цинциннат был таким же как и его отец, т.е. человеком вне зазубренной театральной роли. Дальше в тексте мы видим: судья и прокурор похожи друг на друга, как две капли воды. И хотя Набоков оговаривает, что эти два человека должны быть братьями-близнецами – этот закон давно научились обходить – судья и прокурор лишь загримированы и одеты одинаково. Можно с уверенностью говорить о том, что это прямое указание на театральный грим и костюм. Театральность проявляется уже в самом начале романа – в эпизоде, когда приговор Цинциннату произносится торжественным шепотом: «Все встали, обменялись улыбками. Седой судья, припав к его уху, подышав, сообщив, медленно отодвинулся, как будто отлипал» [1, 240].

Сразу же вспоминается утверждение о том, что театральный шепот зачастую слышен гораздо лучше и отчетливее, чем самый истошный крик.

Театральность проявляется не только в гриме и костюмах.

Из описания тюремных будней Цинциннату становится понятно, что адвокат, тюремщик и дирек-тор тюрьмы – это одно и то же лицо (в конце романа – «но то Родион, не то Родриг» куда-то бежит). Эти схожие персонажи – Родион, Роман Виссарионович, Родриг Иванович, - отличаются лишь костюмом и гримом (небезызвестный театральный прием, когда один и тот же актер играет две, а иногда и больше ролей в спектакле).

Поддаваясь все тем же театральным правилам (которых Цинциннат не понимает), меняется и пространство вокруг главного героя. В зависимости от пожеланий окружающих, это то камера (Цинциннат сидит в ней один), то подобие жилой комнаты (эпизод в котором к Цинциннату приходят члены его семьи), то некое подобие государственного учреждения (с правилами на стене и т.д.)

То, что это пространство не Цинцинната, становится ясно почти сразу: он не находит себе места в «камере», удивленно рассматривает исписанные стены. А уж то, что для него нет места во время «семейного сбора» - совершенно очевидно. Цинциннат в этом множестве пространств вроде бы и не нужен. Он словно актер, не знающий свою роль (причем в нескольких спектаклях поочередно – в зависимости от того, а каком он пространстве и кто находится вокруг него). Вернее, другие актеры знают, что они играют и даже знают роль Цинцинната, сам же Цинциннат не только не знает своей роли – он даже не подозревает о ней до определенного времени.

Цинциннат находится вне театра, в который играют все вокруг. Он случайно попал в чужую пьесу, в постановку неизвестного ему режиссера. В какой-то степени Цинциннат сам режиссер, он лишь случайно попал в чужое пространство (вспомним эпизод с дочкой директора тюрьмы, когда Цинциннат пытается убедить ее украсть для него ключ – не является ли это доказательством, что он зовет ее в свой спектакль?)

В романе есть еще как минимум два эпизода, которые подтверждают данную мысль. Во первых – Набоков говорит о работе Цинцинната на фабрике игрушек: он сам делает фигурки людей, придумывает и делает им лица-маски, играет с ними.

Во-вторых – в конце произведения, после казни (которая то ли состоится, то ли нет), вдруг рушатся декорации, золото оказывается лишь крашеным гипсом, кирпичи – сделанными из картона. «Люди» вокруг становятся маленькими – всего лишь куклами.

Показателен последний абзац романа:

Среди рушащихся декораций Цинциннат проходит среди «трепетавших полотен» к таким же, как он.

Вполне вероятно, что Набоков, таким образом, уводит Цинцинната со сцены сквозь полотно

кулис в мир закулисный, в мир тех, кто делает театр, а не играет в нем.

Роман «Приглашение на казнь» оказался одним из самых интерпретируемых романов Набокова. Как было отмечено ранее, на сегодняшний день существует множество интерпретаций этого произведения: «как экзистенциальной метафоры, идеологической пародии, художественной антиутопии, сюрреалистического воспроизведения действительности, тюремности языка, артистической судьбы, эстетической оппозиции реальности, тоталитарной замкнутости свободы выражения и т.д.» но, продолжая того же критика, заметим, что «исследовательские трактовки не исключают, а дополняют друг друга, разворачивая художественное смысловое богатство текста».

Традиционно считается, что характерной особенностью любого произведения является способность или желание автора выразить в нем какую-то определенную идею.

Примечательно, что применительно к Набокову зачастую звучали обвинения в абсолютной безыдейности, в «игре в бисер» (И.Бунин о Набокове – «талантливый пустопляс»).

Может в этом повинен и сам писатель, столь часто открещивающийся от «земного» происхождения творчества: «Великие романы это, прежде всего великолепные сказки... Литература не говорит правду, а придумывает ее» [2].

Конечно, при всей множественности трактовок роман «Приглашение на казнь» не является своего рода веселой литературной викториной. Но тот факт, что все романы Набокова, так или иначе используют принципы игры – бесспорно. Американский критик Марк Лилли с полным основанием применяет к писателю термин *Homo Ludens*.

Как замечает Набоков в «Других берегах», «в произведениях писательского искусства настоящая борьба ведется не между героями романа, а между романистом и читателями», и сам он ведет эту борьбу словно опытный хитроумный игрок, ставящий сложные задачи и требующий от них поиска решений. Но игры Набокова не самоцельны – в них спрятана главная проблема Набокова, идея, даже мораль.

«Тема творчества Сирина – само творчество; это первое, что нужно о нем сказать... шахматист Лужин, собиратель бабочек Пильграм, убийца, от лица которого рассказано «Отчаяние», проговоренный к смерти в «Приглашение на казнь» - все это разнообразные, но однородные символы творца, художника поэта», - отметил в 1936 г. один из лучших критиков эмиграции В.Вейдле [3].

Мир, увиденный в романе лишь через восприятие несчастного, страдающего героя, отраженный в кривом зеркале его расколотого сознания, он кажется мнимостью, бессмысленным, грубым, безобразным фарсом, разыгрываемым на театральных подмостках чувствительной души поэта и мечтателя.

Поэт в тюрьме у Набокова становится образом творческой, наделенной «даром» души, томящейся в четырех стенах мнимой действительности.

Выход из нее возможен лишь для «второго» внутреннего Цинцинната, который заключен в малую, жалкую телесную оболочку «первого», но до поры до времени и этот «второй», истинный Цинциннат оказывается способным только на «упражнение», но не на преобразование бытия. Он слишком привязан к мнимой реальности – к плотскому, телесному началу в самом себе, слишком боится «смерти», чтобы понять истинную «меру мира». То, что он пишет в камере, пронизано жалостью к себе, страхом, ностальгией по утраченному раю.

Один из ключевых мотивов «Приглашения на казнь» - это мотив меры божественной гармонии. «Смерть до смерти» - гласит ветхая таинственная надпись на стене камеры Цинцинната.

Пока Цинциннат не находит правильного ключа к постижению и преобразению мира, он остается маленьким и слабым, а все вокруг кажется ему большим и сильным. Он обречен на блуждание по кругу, всякий раз возвращающее его в начальную точку. И только за секунда до казни «внутренний человек» в нем внезапно осознает, что в его силах вырваться из «тюрьмы» на свободу, и в этот же миг - миг творческого прорыва в «потусторонность», мир вокруг него обретает верные масштабы: его мучители во много раз уменьшаются в размерах, а он сам, больше не скованный страхом, направляет-ся в «ту сторону, где, судя по голосам, стояли существа, подобные ему», - т.е. занимает место творца среди творцов.

Собственно говоря, «Приглашение на казнь», как и другие романы Набокова, можно назвать гносеологическим романом, ибо речь в нем идет о различных способах видения и познания мира, постижения иррациональных тайн сущего.

Как же иначе, чем через призму можно разглядеть нереальное, иррациональное, мистическое?

Своих главных героев писатель обычно наделяет особой восприимчивостью, зоркостью к звукам и краскам, к метаморфозам в природе и социуме, противопоставляя им людей заурядных, «незрячих», которые воспринимают действительность сквозь призму обыденных представлений.

Но и зоркость видения, по Набокову, лишь предпосылка к правильному познанию.

Она может обратиться во зло, если наделенный ею человек не осознает, что видимая реальность во всем ее великолепном многообразии есть только «театр земной привычки», под которым скрывается тайна, непостижимая рассудком.

Этика Набокова направлена то, что человек, наделенный этим даром видения не должен использовать его во вред другим людям, а употребить по назначению, чтобы почувствовать «странность жизни, странность ее волшебства, будто на миг она завернулась и он увидел ее необыкновенную подкладку» [1, 310].

Сама эта «подкладка реальности» для Набокова и его героев – творцов не имеет ни названий, ни определений.

«Я кое-что знаю. Я кое-что знаю», – восклицал Цинциннат, обвиненный в гносеологической гнусности, но прямо выразить в слове свое тайное знание ему не удастся.

1. Набоков В. Машенька. Защита Лужина. Приглашение на казнь. Другие берега. - М., 1989, - 509 с.

2. Набоков В.В. Pro et Contra. - СПб.: РХГИ, т.1, 1997, - 176 с.

3. Вейдле В.В. Сурин «Отчание». В.В. Набоков: Pro et Contra. Антология 4.1 – СПб.: РХГИ, 1999 – с. 242 – 243.

Түйін

Өз сұхбаттарында Набоков бірнеше рет өз қойылымдарының түпкі түйіні «галерея құлдары», толықтай автор еркіне бағынышты екенін айтып өткен еді. Осы себепті де оның баяндау бағыты (стратегиясы) кейіпкер мен жазушының, сондай-ақ кейіпкер мен оқушы қауымның арасындағы байланысты барынша қиындатады. Бұл мақалада автор В.Набоковтың «Өлімге шақыру» романындағы ең жарқын белгі – оның театрда қойылуға бейім-ділігі турасында тоқталады.

Summary

The article is analyzed Vladimir Nabokov's novel "Invitation to a Beheading" in terms of the specifics of its construction as a theatrical novel. The basic principle of the narrative strategy of the artist's credo was to become an author of the game, where readers and the characters is involved against their will. Hence the multiplicity of interpretations, and visions of the product in general, and the protagonist of the novel - Cincinnatus C.

УМК ПО ЛИТЕРАТУРЕ [ПРОФИЛЬНЫЙ УРОВЕНЬ] В УСЛОВИЯХ ВНЕДРЕНИЯ В РОССИИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СТАНДАРТОВ НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ

Г.А. Обернихина – к.п.н., проф., зав.кафедрой преподавания русского языка и литературы АПК и ППРО

Переход к профильному обучению позволяет создать условия для дифференциации содержания обучения старших классов, построения индивидуальных программ; обеспечить углубленное изучение отдельных предметов; установить равный доступ к полноценному образованию разным категориям учащихся, расширить возможности их социализации; обеспечить преемственность между общим и профессиональным образованием, в том числе более эффективно подготовить выпускников школы к освоению программ высшего и профессионального образования. Сопоставление целей изучения литературы в старшей школе на базовом и профильном уровнях помогает понять, что речь идет не о формальных показателях, а о совершенно разных методических подходах к преподаванию литературы на каждом уровне: содержание профильного обучения отличается от базового не только объемом дополнительных знаний, но и практическими умениями, которые расширяют круг базовой подготовки. Достижению целей литературного образования способствует формирование и развитие следующих компетенций: *ценностно-мировоззренческой, общекультурной, читательской, коммуникативной.*

Основой литературы как учебного предмета является чтение и изучение художественных произведений, выступающих в своей неповторимой эстетической и нравственной ценности для читателя. Чтение и истолкование художественных произведений требует овладения теоретико-литературными понятиями, определенными знаниями по истории литературы и стилистике, которые также включаются в содержание предмета. Реализации этих идей должны помогать программы, учебники, пособия для учащихся, методические пособия для учителя. Часто это УМК. В системе УМК функциональную нагрузку частично на себя несут отдельные средства обучения: хрестоматии, рабочие тетради, пособия и др.

В современной российской школе поиски оптимального пути изучения гуманитарных дисциплин продолжают, в соответствии с новой концепцией развития школы появляется необходимость обеспечить «функциональную грамотность и социальную адаптацию обучающихся, содействовать их общественному и гражданскому самоопределению». Российская школа в настоящее время обеспечена программами, учебниками, методическими пособиями по литературе, в которых реализуются основные идеи современного литературного образования. Отметим некоторые. Линия учебно-методических комплексов по литературе Т.Ф. Курдюмовой и др. (5-11 классы), линия учебно-методических комплексов «Литература. В мире литературы» А.Г. Кутузова и др. (5-11 классы), линия учебно-методических комплексов по литературе А.Н. Архангельского, В.В. Агеносова и др. (10-11 классы) издательство «Дрофа».

В издательстве «Мнемозина» изданы учебно-методические комплекты под редакцией Г.И. Беленького.

Линия УМК под редакцией В.Ф. Чертова (5-9 классы), линия УМК под редакцией В.Я. Коровиной (5-11 классы), линия УМК под редакцией Ю.В. Лебедева, В.П. Журавлева (10-11 классы), линия УМК под редакцией В.Г. Маранцмана (5-11 классы) издательство «Просвещение».

Учебно-методический комплект «литература» для 10-11 классов. Авторы С.А. Зинин, В.И. Сахаров, В.А. Чалмаев.

Учебно-методический комплект «литература» для 10-11 классов под редакцией Г.А. Обернихиной (профильный уровень) издательство «Русское слово». Конечно, это ли.

В основном все названные УМК адресуются учащимся общеобразовательных школ, но в стране вводится и профильное обучение в старших классах общеобразовательной школы, «ориентированного на индивидуализацию и социализацию обучающихся, в том числе с учетом реальных потребностей рынка труда... отработки гибкой системы профилей и кооперации старшей ступени школы с учреждениями начального, среднего и высшего профессионального образования»¹⁵.

¹⁵ Концепция модернизации российского образования на период до 2010 года. Приложение к приказу Минобрнауки России от 11.02.2002.

Вместе с тем, УМК по литературе именно для профильного уровня до сего времени являются де-фицитом. Чаще всего учителя «приспосабливают» УМК для базового уровня. В 2010 году в издательстве «Русское слово» вышел учебно-методический комплект по литературе под ред. Г.А. Обернихиной, который нацелен на обеспечение условий для развития читательской компетенции учащихся профильных классов на основе их самостоятельной работы. Состав УМК: Программа. Учебники по литературе для 10 и 11 классов. Книга для учителя.

Концепция УМК известна российским учителям, т.к. с 2005 года она постоянно обсуждалась со слушателями курсов повышения квалификации АПК и ППРО, в экспериментальном режиме по данной программе работали учителя различных регионов России. *Цель данной статьи раскрыть концепцию названного УМК.* Основным методологическим и дидактическим принципом концепции программы, учебника, книги для учителя является принцип *текстоцентризма*, что предполагает главным образом работу с текстом самого произведения. Обращение к теоретико-литературным понятиям необходимо для анализа художественных произведений с эстетической точки зрения. Это помогает перейти от эмоционального восприятия образа к литературоведческому анализу, активизируя использование понятийного аппарата, сделав его средством научного познания мира и человека. Остановимся на краткой характеристике УМК.

Отбор материала для данной образовательной системы подчинен нескольким основным условиям литературного образования: *формирования самостоятельности мышления и развития интеллектуальной сферы личности.* Ограниченность учебного времени не позволяет изучать текстуально все произведения. В программе осуществлен принцип вариативности, позволяющий учителю и учащимся выбирать произведения для чтения, обсуждения, изучения и заучивания. Работа с произведениями в рубрике *«Для чтения и обсуждения»* ориентирована на обсуждение идейно-художественных особенностей произведения без его текстуального анализа. В рубрику *«Для чтения и изучения»* включены произведения, которые предполагают текстуальное изучение. В программе выделены обзорные и монографические темы.

Обзорные темы посвящены наиболее важным событиям общественно-культурной жизни страны, основным тенденциям развития различных видов искусства [музыки, театра, пластических искусств, киноискусства и художественной литературы]. Выделение основных тенденций в литературном процессе в связи с продолжением традиций русской классической литературы, зарождением и развитием новых направлений и течений в литературе XX века позволяет актуализировать знания, полученные учащимися на предыдущих этапах обучения и в процессе самостоятельного чтения. Школьники знакомятся с общими закономерностями литературного процесса данного периода, читают произведения, предназначенные для чтения и обсуждения, что позволяет при изучении монографических тем сократить количество часов, актуализируя уже полученные знания.

Монографические темы содержат материалы для изучения творчества отдельных писателей XIX-XX веков, а также литературно-критические работы. Поскольку программа составлена для школ и классов гуманитарного профиля, предполагается, что учитель литературы непосредственно может взаимодействовать с преподавателями дисциплин гуманитарно-художественного цикла, ориентируясь при этом на указанные в программе произведения других видов искусства.

Изучение зарубежной литературы и литературы народов России осуществляется на основе сопоставления с русской литературой.

В настоящее время учебники в целом меняются в соответствии с требованиями всего ранее сказанного. Современные исследования показывают необходимость превращения учебника из *монографии в самоучитель*, с выходом на *личностный* уровень и ориентацию на *самообразование* учащихся. В нем должна быть заложена мотивационная основа обучения и реализоваться дифференцированный подход к учащимся.

Учебники для 10-11 классов, входящие в анализируемый УМК, построены на историко-литературной основе с актуализацией знаний по литературе, истории, изобразительному искусству, музыке, полученных на предыдущих этапах обучения. С целью активизации художественного восприятия учащихся; перед изучением литературы нового исторического периода следует проводить обзорные уроки, которые дают возможность определить исходные позиции всей последующей работы, привлечь внимание учащихся к предмету изучения, обогатить словарный запас и т.д. Обзорные темы посвящены наиболее важным событиям общественно-культурной жизни страны, основным тенденциям развития различных видов искусства [музыки, театра, пластических искусств, киноискусства и художественной литературы]. Цель таких уроков - познакомить школьников с основными особенностями развития русской литературы, музыки, живописи и т.д. во второй половине XIX века. Акцент в преподавании литературы должен быть

сделан на ознакомлении школьников с литературным процес-сом в целом, взаимосвязи творчества различных писателей, их место в контексте русской литературы того или иного периода, т.е. изучение литературы следует проводить в контексте русской культуры.

На уроках актуализируются причинно-следственные связи искусства и жизни, литературно-художественное произведение рассматривается в общественно-культурном контексте.

Богатый и разнообразный методический аппарат учебников помогает лучше понять специфику произведений. Учащимся предлагаются разноуровневые задания, задания полемиического характера, в конце книги – краткий словарь литературоведческих терминов. Материалы рубрик «Аналитическая работа с текстом» и «Творчество писателя в критике и литературоведении», «Сопоставительный анализ произведений» предполагают постоянную работу с текстом художественного произведения. Рубрика «Тем, кому интересно...» адресована любознательным. Получить дополнительную информа-цию и проверить свои знания учащиеся смогут выполняя задания, помещенные в рубрику "Лингвис-тический практикум".

Восприятие произведения это не просто понимание содержания: подразумевается понимание замысла художника, идеи, художественного смысла и особенностей того, что он создал. Освоение художественного произведения, проникновение в его замысел, понимание своеобразия языка происходит в процессе работы над текстом: анализ художественного текста в историко-культурном контексте; различного типа комментарии; работа над словом в художественном тексте и т.д.

Например, перед изучением повести Н.С. Лескова «Очарованный странник» школьникам предлагается сопоставить толкование слов *праведник, блаженный, юридивый* в различных источниках. Осмысление данных понятий будет способствовать более полному восприятию повести.

На всех этапах изучения художественного произведения следует учитывать, что художественное восприятие не является только индивидуальным актом читателя, а связано с национальной литера-турной традицией, литературным вкусом, обусловленным этапом и развитии данного общества, с этапом общественного и художественного развития нации. Анализировать художественные произве-дения следует в их жанрово-родовой специфике с опорой на знания историко-литературные и теоре-тико-литературного характера. Важно, чтобы учащиеся понимали историко-культурную обстановку, в которую было создано произведение. Этому будут способствовать задания типа: Дайте историко-культурный комментарий к стихотворению [например, Ф.И. Тютчева «Где на костре», С.А. Есенина «Возвращение на родину» и др.].

Важно проводить комментарии (исторические, бытовые, социальные, литературные, культуроло-гические). Так, например, комментарий к стихотворению П.Вяземского «Еще тройка» культурологи-чески «Во второй половине XIX в. получил широкое распространение романс «Тройка», муз. П.П. Булахова. Кроме того, на слова стихотворения А.И. Дюбюком написан дуэт и ещё два менее известных романса, муз. П.А. Карасёва и А.Катенина».

Иначе выглядит комментарий к стихотворению А.С. Пушкина «Отцы пустынноики и жены непорочны...» Методически эта работа может проводится так. Знакомство со статьей В.Лепехина «Отцы пустынноики и жены непорочны...» (прочитать её и выполнить задания).

- Прочитайте стихотворение А.С. Пушкина «Отцы пустынноики и жены непорочны...» Выпишите слова, понятия, реалии быта, православные мотивы, которые, с Вашей точки зрения, нуждаются в комментариях и прокомментируйте их.

- Прочитайте статью В.Лепехина «Отцы пустынноики и жены непорочны...» Опыт построения комментария». Разделите ее на смысловые части.

- Выпишите слова, понятия, реалии быта, православные мотивы, которые комментирует В.Лепехин. Сопоставьте со своим вариантом, т. е. комментарий учащиеся составляют самостоятельно.

Работая с литературоведческой статьей, словарем, сопоставляя свои выводы с выводами ученого, школьники учатся понимать авторскую позицию, его мировоззрение, корректировать свои суждения.

В учебниках, характеризуемого УМК, широко представлено повторение изученного, как важного компонента в формировании представлений о преемственности: наследование и развитие традиций либо отталкивание от них. В процессе развития художественной мысли, формируется умение анали-зировать художественное произведение на основе диалектического метода познания как часть едино-го, многообразного по форме и содержанию литературного процесса. Отметим, что методика органи-зации повторения прописана в учебнике и книге для учителя. В программе и учебнике определяются «сквозные темы», которые проходят через курс литературы XIX-XX вв. [например, «Тема поэта и поэзии в творчестве...», «Тема маленького человека в творчестве...» и

др.]. Авторы УМК стремились воссоздать историко-культурную атмосферу соответствующего периода развития русской и мировой литературы, показать, как рождались художественные произведения, как они оценивались современниками. С этой целью в учебники были введены полемические материалы литературоведов, критиков, писателей. *Например, прочитайте суждения трёх русских писателей – крупнейших представителей литературы конца XIX – начала XX века:*

«Век и конец века на евангельском языке не означает конца и начала столетия, но означает конец одного мировоззрения, одной веры, одного способа общения людей и начало другого мировоззрения, другой веры, другого способа общения...» [Л.Н. Толстой «Конец века», 1905].

«...Новый век – воистину будет веком духовного обновления. <...> ...множество погибнет людей, но ещё больше родит их земля, и – в конце концов – одолеет красота, справедливость, победят лучшие стремления человека» [письмо М.Горького К.П. Пятницкому, 1901].

«Значительность пережитого нами мгновения истории равняется значительности промежутка времени в несколько столетий. <...> Я позволяю себе сегодня... в качестве свидетеля, не вовсе лишенного слуха и зрения и не совсем косного, указать на то, что уже январь 1901 года стоял под знаком совершенно иным, чем декабрь 1900 года, что самое начало столетия было исполнено существенно новых знамений и предчувствий» [А.А. Блок «Владимир Соловьёв и наши дни», 1920].

Что общего в оценках писателей?

Как вы думаете, почему некоторые учёные определяли состояние российского общества изучаемого периода понятием «кризисность»? Согласны ли вы с ними? Почему?

Для организации дискуссии можно использовать не только материалы рубрики "Вопросы и задания", расположенные в конце каждой главы, но и материалы раздела "Аналитическая работа с текстом". Эти материалы помогут учащимся в проведении углублённого литературоведческого анализа изученных произведений. Обзорные и монографические главы учебников включают в себя примерные темы сочинений, задания в формате ЕГЭ и список литературы.

Модернизация отечественного образования предполагает мотивированный выбор учащимися жизненного пути. Большую роль в определении вектора образовательных путей современного школьника призваны играть *элективные курсы*, которые не входят в характеризуемый комплект, но являются важной составляющей профильного обучения. Организация и проведение элективных курсов не должны повторять урок, хотя формы работы [семинар, лекция и др.] и виды деятельности [проектная, исследовательская и др.] могут совпадать. Элективные курсы по литературе должны быть также обеспечены программами, пособиями и т.д. Это перспективное направление, которое будет способствовать совершенствованию и развитию профильного обучения.

Данный комплект позволит учителю реализовать идеи, заложенные в Стандарте. Вместе с тем, считать, что данный УМК способен решить все проблемы обеспечения профильного обеспечения полностью, было бы не верно. Предстоит еще подготовка различного рода пособий, которые будут способствовать активизации самостоятельной работы старшеклассников: хрестоматии, справочно-информационные пособия, программы и пособия для элективных курсов.

1. *Пособия, монографии, сборники статей: Концепция модернизации российского образования на период до 2010 года. Приложение к приказу Минобрнауки России от 11.02.2002.*

2. *Авраменко Р.Ф. Идея школьной революции, Полит, концепция образования. - М., 2002. – 63 с.*

3. *Антонова С.Г. Современная учебная книга. - М., 2001. - 287 с. Проблемы школьного учебника.*

4. *Сб. ст. Вып. 20. Материалы Всесоюзной конференции «Теория и практика создания школьных учебников». Сост. Молчанова Г.А. - М.: Просвещение, 1991. – 240 с.*

5. *Пособия: Справочно-информационное пособие: для учителей и учащихся. / Под ред. Обернихиной Г.А. – М., 2011.*

6. *Уроки поэзии. Поэтические шедевры русских поэтов конца XVIII-XIX вв. Учебное пособие / Под ред. Обернихиной Г.А., - М.: Инфра, 2012.*

7. *Литература и культура Древней Руси: пособие к элективному курсу для 10-11 классов гуманитарного профиля / Под ред. Обернихиной Г.А. – М.: Русское слово, 2006.*

8. *Статьи: Предпрофильная подготовка и профильное обучение в основной и старшей школе: теоретические основы и опыт реализации в Московской области: метод. пособие под ред. Чель И.Д. - М.: Издательство МГОУ, 2004.*

9. *Теория и практика профильного обучения в России и за рубежом: коллективная монография; под ред. Копытова А.Д., Пальянова М.П. - Томск, 2007.*

10. Рогова Р.М. *Формирование исторического сознания как феномена гражданской ответственности личности / Рогова Р.М. - С. 203-206 В сб. Воспитание патриотизма, дружбы народов, гражданской ответственности [Текст] : материалы Второй Всерос. науч.-практ. конф. [14-15 нояб. 2001] / НИИ семьи и воспитания РАО [Москва]. - М.: Моск. центр воспитания культуры межнац. общения М-ва образования России, 2003. - 486 с.*

11. Программы: Граудина Л.К., Мищерина М.А., Соловьева Н.Н., Обернихина Г.А. *Программа курса «Рито-рика и стилистика». 10-11 классы. - М.: ООО «ТИД «Русское слово – РС», 2008.*

12. Емельянова Т.В. *Особенности современной русской художественной литературы // Профильная школа, №1, 2009, №34.*

13. Обернихина Г.А., Емельянова Т.В., Мацяяка Е.В. и др. *Литература 10-11 класс: профильный уровень: программа для общеобразовательных учреждений - М.: ООО «ТИД «Русское слово – РС», 2011.*

14. *Русская литература XIX века: Программы элективных курсов / Под ред. Обернихиной Г.А. – М.: Русское слово, 2006.*

15. *Русская литература XX века: Программы элективных курсов / Под ред. Обернихиной Г.А. – М.: Русское слово, 2006.*

16. *Русская поэзия 19 века. Обернихина Г.А. Профильная школа №2, март-апрель, 2011.*

17. Савченко К.В. *Золотой век. Поэты пушкинской поры: программа элективного курса по литературе // Профильная школа, №1, 2009, №34.*

Учебники:

Обернихина Г.А., Биккулова И.А., Лейфман И.М. *Литература. 10 класс: профильный уровень: учебник для общеобразовательных учреждений: в 2 ч. - М.: ООО «ТИД «Русское слово – РС», 2010.*

Обернихина Г.А., Емельянова Т.В., Мацяяка Е.В. *Литература. 11 класс: профильный уровень: учебник для общеобразовательных учреждений: в 2 ч. - М.: ООО «ТИД «Русское слово – РС», 2010.*

ҰЛТТЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ЖАСТАРДЫҢ БОЙЫНДА ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Б.С. Қарағұлова – ф.ғ.к., доцент

Қазіргі таң - Еліміз бен жеріміздің дамуы мен өркендеуіне және оның көркеюіне ерекше көңіл аударылып, болашағынан зор үміт күтіп отырған кезең. Осы бағытта талай шаралар атқарылып жатыр. Осындай шаралардың бірі – жастар тәрбиесі мәселесі, өйткені Қазақстанның болашағы жастардың қолында екені белгілі. Жастардың бойында Отанына, туған еліне, тіліне және салт-дәстүрі мен мәдениетіне, тарихына деген сезімдерді қалыптастыру басты проблемалардың бірі. Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасында да «Қазақстан-дық патриотизмге, биік мәдениетке, адам құқықтары мен бостандығын құрметтеуге тәрбиелеу керек-тігін» баса айтады. Сондықтан мемлекеттік талап-міндеттер қазіргі таңда ұлттық сипатқа айналып отыр. Жалпы патриотизм тілімізде соңғы кезде отансүйгіштік деп те қолданылып жүр, адамзаттың еліне, халқына, тіліне т.б. деген сүйіспеншілік сезімі. Қазақ халқында патриоттық тәрбие өте ертеден қалыптасқан. Оған ертеректегі қазақ халқының жыраулары мен ақындары және ойшылдарының дерек жазбалары дәлел. Аталған жыр-дастандарды оқыту арқылы, олардың тілдерін зерттеп-зерделеу сол арқылы олардың бойында отансүйгіштік сезім қалыптастыру керек. Осындай жолдарының бірі - жастардың тіліне деген сүйіспеншілік сезімін қалыптастырып, дамыту болып табылады. Ал тілге деген сүйіспеншілік, құрмет тек халқының тарихы мен мәдениетін, салт-дәстүрлерін жетік білумен байланысты. Бұл мәліметтер қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін бейнелейтін жыр-дастандар мен тарихи шығармаларда ғана көрініс табатындығы белгілі. Аталған шығармаларды оқу және зерттеу арқылы ұлттық құндылықтарымыз бен рухани мәдениетімізді жаңғыртып, қазіргі кезеңге сай жүйелеп оны жастарды тәрбиелеуде пайдалану керек деп ойлаймыз. Ана тілін жетік меңгерген адамда ғана ұлттық сана, ұлттық мәдениет, ұлттық рух қалыптасады. Сондықтан қазіргі кезде жастар-рымыздың бойында жоғарыда көрсетілген қасиеттер қалыптасу үшін алдымен ұлттық тілін қалыптас-тыру керек. Аталған мәселеленің маңыздылығына А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Дулатов сияқты қазақ зиялылары да тоқталып: «Ұлт тілі - ұлт мектебіне ана болуға тиісті» деп ерекше атап өткен.

Қазақ халқының өзіндік ерекшелігі тілге, сөз өнеріне ерекше көңіл бөліп, жоғары баға беруінде. Бұны тіліміздегі «Өнер алды - қызыл тіл», «сөз тапқанға қолқа жоқ», «сөз сүйектен өтеді», «жақсы сөз-жарым ырыс», «шешеннің сөзі мерген» т.с.с. мақал-мәтелдер мен қанатты

сөздер дәлелдейді.

Қазіргі кезеңде жастарымызды барынша жан-жақты, бірнеше тілді меңгерген, бәсекеге қабілетті мамандар ретінде тәрбиелеуге тырысып жатырмыз. Алайда осы бағытта өз тіліміз басқа тілдердің көлеңкесінде қалып жатырғанын байқасақ та байқағымыз келмейтін сияқты. Біз бұл жерде шетел тілдерін меңгермеу керек деген ойдан аулақпыз. Сол тілдермен қатар қазақ тілін де жетік білсе, өз елінің рухани құндылықтарын жоғалтпаса деген ой. Бұл жөнінде елбасарымыз да «...Мен үш тілді білуді қолдаймын, бірақ біз қазақ тіліне де баса назар аударуға тиіспіз деп санаймын. Өйткені уақыт өте келе бүкіл мемлекеттік қызмет, мемлекеттік басқару мен білім беру жүйесі түгелдей біртіндеп қазақ тіліне көшетін болады» - деп және «Мәдени мұра» бағдарламасына қатысты сөзінде көшпенді-лердің әлемдік тарихтағы роліне тоқталып, қазақ жерінің Еуразия Кеңістігінің мәден мәйегі, рухани түп қазығы болғанын айта отырып: «Қазақстанды Ұлы дала өркениетінің қара шаңырағы ретінде халықаралық деңгейде танытып, қалыптастыруымыз керек» деп айтқан болатын. Ал қазақ жері халықаралық деңгейге, ең алдымен, тілі арқылы таныла алатынын естен шығармауымыз керек, себебі тіл тек коммуникативтік құралы емес, сонымен бірге адам болмысының, әрекетінің, соның нәтиже-сінде туған мәдениетінің, тарихының т.с.с көрінісін бейнелейтін жүйе. Сондықтан қазіргі кезеңдегі елімізді танытудағы басты бағыттардың бірі - тіл арқылы ел тану. Терминология саласында да бұл бағыттың орны ерекше, себебі жоғарыда айтып кеткеніміздей, қазақ тілі халықаралық деңгейге ғылым тілі ретінде қалыптасқан жағдайда ғана таныла алады. Ал ұлт тілінде қалыптасқан әр термин-де елдің тарихы мен мәдениеті бейнеленеді. Терминдер мағынасында елтануға қатысты пайда болған қағидаттары тіл арқылы елтану бағытының еншісі болып табылады. Термин арқылы елтану үдерісі-нің жүзеге асуы терминология саласын жаңа қырынан, яғни терминдерді кез келген халықтың ұлттық мәдени дамуының айнасы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі заман талабына сай үш тілді меңгерген білікті мамандар арқылы қазақ тілін ғылым тіліне айналдырсақ, өйткені бұл тілдің негізгі атқаратын қызметі, басты сипаттарының бірі. Сондықтан кез келген ел өз тілін ғылым тіліне айналдыру үшін барынша салалық ғылым тілі деңгейіне дейін дамытуға тырысады. Ал қазақ тілі ғылым тіліне тек өз терминологиясын қалыптастырғанда ғана айнала алады. Өйткені терминология туралы ғалым Ш.Құрманбайұлының сөзімен айтсақ «Термино-логия адам қызметінің барлық саласына қатысты бай лексикалық қабат болуымен бірге әлемдік ғылым-білімнің, техниканың жалпы озық ой-сананың жетістіктерін тілдік тұрғыдан бейнелейтін танымның әрі ғылым ақпаратты таратудың да құралы болғандықтан ол қай елдің де жүргізіп отырған ресми тіл саясатынан тыс қала алмайды. ...керісінше белгілі бір ұлт мүддесін көздейтін, оның қоғамда атқаратын қызметтерінің берік орнығуын қалайтын кез келген мемлекет терминологияның жасалуы мен қалыптасуына, дамуына айрықша мән береді» (1, 16). Қазақ елінің, тілінің болашақта жастарымыздың қолында екенін ескерер болсақ, біз жастарды мейлінше ұлттық бітім-болмысымызға сай, рухани құндылықтарымызды бойына сіңірген, бірнеше тілді меңгерген, көкірегі ояу, еліне, тіліне деген сүйіспеншілігі жоғары жан ретінде тәрбиелеуіміз керек.

Ал қазақ тілі ғылым тіліне айналу үшін міндетті түрде ғылым тілі-терминология саласы даму керек, салалық төл терминдер қалыптасу керек. Терминология – терминдер жиынтығын зерттейтін сала. Ал терминдер дегеніміз белгілі бір ғылым, техника мен мәдениет саласына тән атаулар. Ғылым мен техника қарқынды дамып жатырған бұл кезеңде тілімізде күн сайын көптеген жаңа терминдер пайда болып жатырғаны белгілі. Бұл терминдердің негізі бөлігі кірме терминдер екенін белгілі. Төл терминдері қалыптаспаған тіл жоғарыда көрсеткеніміздей, ғылым тілі деңгейіне жете алмайды. Бұл жөнінде терминология мәселесімен айналысқан ғалымдар айтып кеткен және қазіргі таңда да айтылып жүр. Кірме терминдерді аудару керек деген пікірді жақтаушы А.Байтұрсынов: «Мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылыми кітаптарын қазақ тіліне аударғанда пән сөздерінің даярлығына қызықпай, ана тілімізден қарастырып, сөз табуымыз керек. Сонда біздің әдебиетіміздің тілі таза болады» (2; 350) десе, ұлттық терминологияны қалыптастыру барысында төл тіліміздегі жалпы қолданыстағы сөздерді барынша терминдендіруіміз керек деген ойды Ш.Құрманбайұлы да айтып жүр. Себебі кірме терминдерге толы тіл түсініксіз тілге айналатыны белгілі және қазақша терминдердің дүниеге келуі қалыптасқан ғылым тілін бұзу емес, қазақ терминологиясын қалыптасты-ру болып саналады. Ал ұлттық терминологияны қалыптастыру мен дамыту мамандарға қатысты мәселе болып табылады. Сондықтан жоғарыда көрсетілген шараларды жүзеге асыру барысында мамандар даярлауда салалық терминология саласын оқытудың маңызы зор. Салалық терминология дегеніміз - арнаулы салаға қатысты терминдер жиынтығы. Арнайы сала бойынша төл терминдер мен жалпы қолданыстағы сөздердің ерекшеліктерін ажырату тілдің салалық аясын анықтап нақтылайды. Салалық тілдің ғылыми тұрғыдан зерттелуі мемлекеттік тілдің қолданыс аясының кеңейіп, кәсіби тілдің, сала

терминдерінің жүйеленуіне септігін тигізеді. Сондықтан терминдер жүйесін қолданылу ортасымен, сол терминдер қызмет ететін арнаулы саламен тығыз байланыста зерттеу өзекті мәселе болып табылады. Себебі салалық термин сөздерді және олардың жасалу үлгілерін анықтау мен оларды біріздендіру, реттеу ұлттық терминологиямыздың жүйелі түрде қалыптасуына негіз болады. Бұл бағытта қазақ тіл білімінде талай жұмыстар атқарылып жатыр. Осындай жұмыстардың арқасын-да талай жылдар бойы тілімізде кірме терминдер қатарынан орын алып жүрген терминдер қазақ тіліне аударылып немесе тілімізден мағынасы мен қызметі жағынан ұқсас сөздер табылып төл термин ретінде қолданыста жүр. Атап айтар болсақ, әскери саласында төл терминдер пайда болды: *конвой-айдауыл, тревога-дабыл, пристав-жасауыл, солдат-әскер, паек-сыбаға*. Бұл терминдердің негізінен орыс тілінде баяндалып келді, сонымен бірге терминдер қатарына *ондық, жүздік, түмен* сияқты әскери құрылым атаулары қайта оралды. Сол сияқты ақпарат саласына тоқталатын болсақ, *айқұлақ-собачка, тінтуір-мышка, галамтор-интернет* т.с.с., медицина саласында – *кіреуке, оба, қанжел, көкжөтел, сүзек, желшешек*, құқық саласына қатысты *жарғы, мұрағат, баж, мердігер, құрылиай, алқа, алқабі, қаулы, көші-қон* т.с.с терминдердің төл тілімізде қалыптасып, орнығып алды. Байқап отырғанымыздай, қазақ тілінде беріректе терминдер ретінде қалыптасқан бұл салалық терминдер тілімізде бұрыннан бар атаулар, тек тілдік қолданыстан шығып, көнерген сөздер қатары-нан орын алған сөздер, ұлттық тілімізді қайта жаңғыртуымыздың арқасында аталған сөздер жаңғы-рып, термин ретінде тілімізге қайта оралды. Сондықтан ұлттық терминдерді қалыптастыру барысын-да алыстан іздемей-ақ барынша өз халқымыздың тұрмыс-тіршілігінен, мәдениеті мен тарихынан қарастыруымыз керек деп ойлаймыз. Тек бұл жерде ескеретін жайт, термин қалыптастыру барысында білікті маман керек. Маман даярлау жолында ұлттық құндылықтарымызды насихаттайтын білім нәрімен сусындатуымыз қажет және осы жайт басты назарда болу керек деп ойлаймыз. Бұл ойымыз-ды осы мәселеге қатысты айтқан ғалым Ш.Құрманбайұлының сөзімен жалғастырсақ: «Жалпы терминологияның қай мәселесі де кез келген өзге ғылым салаларындағы сияқты кәсіби біліктілік тұрғысы-нан келу арқылы шешілуі керек. Қазіргі термин шығармашылығындағы, терминологиялық сөздіктер түзу мен өзге терминологиялық жұмыстарды жүргізу кезінде көптеген кемшіліктерге жол беріліп жітқандығы кейбір ағайындардың дайындықсыз-ақ іске кірісіп кетіп, Абайша айтқанда «өзінде бармен көзге ұрып» жүргендігінің салдары екенін айтпасақ болмайды» (1, 21-22). Сондықтан терминологиямызды дамыту барысында ұлт тілі негізінде, өз тіліміздің ерекшеліктерін жетік білетін мамандар дамыту керек. Сонда ғана терминология саласы ұлттық сипатынан айрылмайды.

1. Құрманбайұлы Ш. Тіл саясаты және терминологиялық қордың қалыптасуы // Мемлекеттік тіл саясаты және тіл мәдениетінің өзекті мәселелері. – Орал, 2008.

2. Байтұрсынов А. Ақ жол. - Алматы, 1993.

Резюме

Статья посвящена проблемам развития языка как национальной ценности в процессе воспитания молодежи. В статье затрагиваются пути и условия формирования патриотизма у молодежи в процессе развития национальной терминологии.

Summary

The article is devoted to the problems of language development as a national value in the process of youth education. In the article the ways and conditions of formation of the youth patriotism in the process of developing national terminology are considered.

ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСТАРЫН АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ

Л.М. Искакова – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің арнайы мақсаттағы ағылшын тілі кафедрасы (жаратылыстану бағыты) оқытушысы

Қазіргі кезде білім мен ғылым қоғам дамуының қайнар көзі, негізгі факторы ретінде қарастырыла-ды. Осыған байланысты жоғарғы оқу орындарында жаңа технологияларды қолдану мәселесі кеңінен талқыланып жүр. Бұл жаңа техникалық тәсілдер емес, оқытудың жаңа формалары мен әдістері. Шет тілін оқытудың негізгі мақсаты студенттің коммуникативтік мәдениеттілігін және шет тілін практика жүзінде меңгеру шеберлігін дамыту. Оқытушының міндеті студенттердің шет тілін үйренуге қолайлы жағдай туғызу. Яғни студент өзінің шығармашылық белсенділігін көрсете алатын оқытудың тәсілін қолдану. Заманауи педагогикалық әдістер яғни жобалық әдіс және жаңа информациялық техниканы қолдану. Интернет ресурс студенттердің дағдыларын ескере отырып олардың индивидуалдық ерекшеліктерін анықтауға көмектеседі.

Ағылшын тілі сабағында компьютерді қолдану формалары: лексиканы меңгеру, сөйлеу дағдыла-рын дамыту, диалогты және монологты дамыту, жоба жұмысына үйрету, грамматиканы өту.

Ағылшын тілі сабағында интернеттің көмегімен түрлі дидактикалық тапсырмаларды орындауға болады: оқу дағдыларын қалыптастыру, жазу дағдыларын қалыптастыру, студенттің сөздік қорын кеңейту, студенттің ағылшын тілін оқуға деген қызығушылығын арттыру.

Әлемдік ақпараттық қоғамға ену үшін студент ақпараттық мәдениетті білу қажет, яғни интернет-пен тығыз байланыста болу керек.

Ақпаратты жүйе ретінде Интернет түрлі ақпараттар мен ресурстарды ұсына алады:

- электрондық хат;
- теле конференция;
- видео конференция;
- өзінің ақпаратын беру, өзінің сайтың құрып Web-серверге орналастыру;
- ақпараттық ресурстарды қолдану;
- ақпараттық жиынтықтар;
- желіде сөйлесу мүмкіндігі (1, 4).

Интернет әлемде болып жатқан соңғы жаңалықтар жайлы мәлімет алудың тез және ең оңай жолы. Интернеттің көмегімен аудиторияны жаңалықтар өзегімен қамтамасыз етіп, студенттерді тәжірибелі журналистерге айналдыруға болады. Қазіргі таңда көптеген газеттердің жеке WEB парақшалары бар. Сонымен қатар WEB газеттер түрлі бөлімдерге бөлінеді: жаңалықтар (мәдениет және өнер, сауда, экономика т.б.), спорт, жарнама, ауа райы жаңалықтары (2, 41).

Студенттер WEB газеттер арқылы әлемде болып жатқан жаңалықтарды көру арқылы, есту процесі арқылы және оқу арқылы хабардар бола алады. Әсіресе аудиторияда баспамен тікелей қарым қатынас жасауға мүмкіндік беретін сайттар бар. Бұл арқылы студенттер оқыған мақаласы жөнінде өз ойын айтуға және автормен тікелей байланысқа түсуге мүмкіндік алады.

Студенттер белгілі бір оқиғаға байланысты өзінің жеке тұжырымдамаларын жасауға болады. Мақалаларды зерттеудегі мәдениаралық біліктілікті дамыту арқылы студенттер мәселені терең меңге-реді, өз ойын жеткізе алады және сараптама жасап үйренеді. Жұмыс жасалғаннан кейін әрбір студент жұмысын талқылау мақсатында дөңгелек үстел немесе телеконференция өткізу қажет (3, 79).

Халықаралық хат алмасуды кез келген және түрлі деңгейдегі аудиторияларды өткізуге болады. Электрондық хат алмасу қағазға жазудан қарағанда тезірек, ыңғайлы. Электрондық хат алмасуды түрлі мақсатта қолдануға болады: біріккен жобаларды жасауда, мәселелерді шешуде. E-mail бағдар-ламасы электрондық хат қолданудың ең жеңіл жолы.

Электрондық хатты шет тілін оқыту үрдісінде қолдану тәжірибесін сараптай отырып, оқытушылар мынадай тұжырымға келді:

1) Оқытушының қатаң қадағалауынсыз студенттер 2 немесе 3 адам болып жұмыс жасауы керек. Егер студенттерді қызықтыратын тақырыпта талқыланса жұмыстың сапасы жақсырақ және тезірек болады.

2) Жазу үрдісі өзгереді, яғни студенттер қате жібермеуге тырысып, серіктесінің көмегіне жүгінеді.

3) Электрондық коммуникация арқылы студенттердің еркін сөйлеп, өз ойларын жеткізуге мүмкін-діктері бар.

4) E-mail қолдану тілді үйренуге деген қызығушылықты тудырады.

Біздің басты мақсатымыз студенттердің коммуникативтілігін жүзеге асыруға мүмкіндік беру. Студенттер өздеріне қажетті ақпаратты табуды, оны оқып, ішінен ең маңыздысын табуды және өз қажеттілігіне жұмсауды үйренуі шарт. Студенттер арасындағы байланысты, топтық ұжымдық жұмысты дамытуға мүмкіндік беруіміз қажет.

Жоғарыда айтылған жобаларды іске асыруда Интернет пен Халықаралық Интернет жобалар таптырмас құрал. Студенттер түрлі зерттелген мәліметтерді пайдалануды үйренеді, өз ойын нақты және жүйелі түрде қағаз бетіне түсіруді, мәтіндік, сандық және графикалық ақпаратты көп мөлшерде жіберу және қабылдау, өздеріне берілген мәліметті зерделеу және жаңа идеяларды көрсету. Олар жоспарлауды, мониторинг жүргізуді үйренеді. Интернет ресурстары негізіндегі сабақтар және жобалық жұмыстар серіктестікті, жобаларды іске асыруды, жауапкершілікті және толеранттыққа, көптүрлілікке үйретеді (4, 103).

Интернет тапсырмаларын дайындау үш кадамнан тұрады: 1. дайындық 2. ресурстармен интернет желісінде жұмыс жасау 3. сыныпта интернет желісінсіз жұмыс жасау.

1. Дайындық – сөйлеу негіздерін дамыту, мұның алдында алған білімдерін қолдана білу, сөздерді оқу, тақырыпқа кірістіру.

2. Ресурстармен интернет желісінде жұмыс - интернетте іздеу бағдарламаларымен жұмыс істеу, оқумен жазу, арнайы мәліметтерді іздеу және оны жауап парақтарына енгізу, сұрақтарға жауап іздеу, және т.б. Осы кадамда студенттер өздерінің не істеу керектігін және оған қанша уақыттары бар екенін білу керек.

3. Сыныпта интернет желісінсіз жұмыс - алынған мәліметпен алмасу, және желіден жұмыс жасау уақытында көрген білгенін талқылау (5, 45).

Сонымен қатар интернетті грамматика, лексиканы дамыту мақсатында қолдануға болады. Мұнда түрлі лексикалық, грамматикалық, фонетикалық жаттығулар, тесттер, IQ тесттері бар (6).

Интернет ресурстарын қолдану - мәдениаралық құзыреттіліктерді дамытуға; түрлі мәдениеттермен танысуға, қарым-қатынасты белсенді жүргізуге бағыттайды.

Студенттер басқа елге барған жағдайда жинай алмайтын ақпараттарды интернет көмегімен алуға мүмкіндігі болады және бұл мәліметтерді сабақта қолдануға болады.

1. Teeler D., Gray P. *How to use the Internet in ELT.* – London: Longman.

2. Клейман Г.Б., Леонов А.Г., Кузьменко М.А. *Что Такое Интернет? Информационные и коммуникационные технологии в образовании.* 1998.

3. Johnson L. *Internet Options in the Classroom.* // www.clta.net/lessons/class.html.

4. Полилова Т.А., Пономарева В.В. *Внедрение компьютерных технологий в преподавание иностранных языков.* // ИЯШ. – 1997.

5. Поляков Т.Ю. *Английский язык для диалога с компьютером. Совет по культурному Сотрудничеству; Совет Европы Пресс, 1995.*

6. <http://www.camsoftpartners.co.uk/lspinet.htm> Updated 4 April 2006.

Резюме

В статье рассматриваются разные методы использования интернета как один из методов преподавания иностранного языка в интернет классах.

Summary

The article is devoted to different methods of using Internet as one of the types of teaching of foreign languages in Internet classes.

ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ МОДУЛЬДІК ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ

Қ.Е. Молдабаева – аға оқытушы

Оқытудың модульды технологиясы алғашында АҚШ, Германия, Ұлыбритания сияқты елдерде

пайда болып, аталған елдердің оқу орындарында кеңінен тарала бастады.

Модульды технологияның идеясы оқу мазмұнының бірліктері жәйлі концепцияның пайда болуы-мен байланысты. Бұл концепция авторлары S.N. Posilethwait, B.Goldshmid, M.L. Goldshmid және J.Russel. Бұл концепцияның негізі болып, оқу материалының кішкентай бір бөлігін жеке тақырып етіп алып, бүкіл оқу курсы осындай кішкентай тақырыптардан құрастыру болып табылады. Алғашында мұндай тақырыптар микрокурс деп аталып, кейіннен модуль деген атау алған.

Оқытудың модульды технологиясы бағдарламалық оқытудың кейбір кезеңдеріне сүйене отырып дербес дидактикалық жүйеге айнала бастады: оқу-танымдық іс-әрекеттің дербес ырғағы қалыптасты, оқушылардың өздік іс-әрекеттерінің үнемі өз тараптарынан бақылауда болуы және осы іс-әрекеттердің бірізділігі және логикалық тұрғыдан дұрыстығы айқындалды.

Модуль сөзі латынның «modulies» - әдіс-тәсіл деген мағынаны білдіретін сөзінен бастау алған. Зерттеушілердің айтуынша модульді мағынасына қарай дараландырылған оқыту әдісі ретінде қарастыру керек.

Әр модульден өзіндік дидактикалық мақсаты болуы тиіс.

Мысалы:

- модульде оқу бағдарламасының ең маңызды деген мазмұны енгізіледі.
- Оқу бағдарламасына түсіндірме жасалады.
- Берілген бағдарламаларды меңгеру жолдары баяндалады.
- Теоретикалық тапсырмалар мен сілтемелер беріледі.
- Практикалық тапсырмалар көрсетіледі.
- Оқушының өз бетінше жұмысының және ішкі бақылаудың жүйесі ұсынылады.

Қазіргі таңда модульдың үш типі қарастырылып жүр, олар:

- танымдық, ғылым негіздерін меңгеруге арналған;
- іс-әрекеттік, дағдыларды қалыптастыруға арналған;
- аралас.

Модульді құрастыру барысындағы маңызды алғышарттардың бірі – қабылдау, түсіну, ұғыну, есте сақтау, қолдану, жүйеге келтіру сияқты білімді меңгеру барысындағы кезеңдерді логика тұрғысынан бір жүйеге келтіру болып табылады.

Жоғарыда айтылғанды ескере отырып модульді оқытудың келесі принциптерін атауға болады.

- Оқушыларды өзінің танымдық іс-әрекеті барысында дамыту принципі.
- Оқушының қабілеті мен мүмкіндігінің сәйкес келуі принципі.
- Психологиялық жайлылық принципі. Оқу процесінің бірізділігі арқылы, оқушының деңгейіне сәйкес бөлінуі арқылы аталған принцип іске асады.

П.Я. Юцявичене берілген технологияның сегіз принципін атап көрсеткен:

- модульдық. оқу модуль арқылы құрастырылады;
- әр модульдың мазмұнын жекелеген элементтерге бөлу;
- серпінділігі, берілген принцип модульдың мазмұнын қоғамдық тапсырыстарға байланысты өзгерту мүмкіндігі;
- іс-әрекет методы;
- икемділігі;
- оқушының бағдарлама бойынша жақында, келешекте оқитын тақырыптардан хабардар болуы;

- методикалық консультацияның жан-жақтылығы;

- оқушы мен оқытушы арасындағы субъект-субъект қарым-қатынасы;

Жаңа технологиялық бағыт жаңа бағдарды қажет етеді, олар төмендегідей болуы мүмкін:

- оқу процесін алдын ала жоспарлау;

- басты назарда оқушының білімді, танымдық іс-әрекеті;

- оқу процесінің педагогикалық жүйе ретіндегі бірізділігі.

Модульді технологияның қолданыста жүрген басқа технологиялардан айырмашылығы деп төменде берілгендерді қарастыруға болады.

- Оқудың мазмұны аяқталған дара ақпараттық блоктардан тұруы керек. Оқудың дидактикалық мақсаты оқушылар үшін құрастырылады және бағдарламаның мөлшерін ғана емес, оны меңгеру деңгейін айқындайтын нұсқау беріледі;

- Модуль оқу үрдісін субъектік негізге көшіруге мүмкіндік береді;

- Оқушылар көп мөлшерде өздіктерінен жұмыс жасай отырып, жоспар құруға, ұйымдастыруға, өзінің іс-әрекетін бақылауға және бағалауға үйренеді;

- Модуль оқытушыға әр оқушыға жеке дара көңіл бөлуге мүмкіндік береді.

Модульдың құрылымын Н.М. Понделло төмендегідей етіп ұсынады:

Оқу элементінің нөмірі	Оқу элементінің атауы	Мазмұны, формасф, әдістері
0	Модульдың мақсаттары	Қажетті білім, дағдылар
1	Оқу элементтері	Оқу материалына түсініктеме
...	Жалпы мағұлыматтар	Ақпарат көздері
	Бақылау, өздік бақылау, қортында бақылау	Жауаптар, тапсырмаларды орындау әдістері

Модульдық технологияның артықшылықтарына төменде аталғандарды жатқызуға болады:

- бүкіл оқу бағдарламасы практикалық іс-әрекетті дамытуға арналады;
- оқу сапасы артады;
- оқу мерзімі қысқарады;
- оқу-әдістемелік материалдар заман талабына сай өзгеріп отырады;
- оқушының бойында бағдарламаны орындау барысында бәсекелестік сияты қасиеттер пайда болады.

Модульдық технологияның кейбір қиындықтары:

- оқу бағдарламаларын даярлау барысында көп уақыт шығындалуы;
- заман талабына сай оқу процесіне қажетті бүкіл қондырғылардың қолданыста болмауы;
- оқу процесін ұйымдастырудағы кейбір қиындықтар.

Модульды оқытудың негізгі элементтерінің бірі оқушының жетістігін бақылау және бағалау болып табылады. Осындай бақылау формаларының бірі рейтинг болып табылады.

Рейтингтің басты мақсаты оқушыларды модульды өту барысында неғұрлым жоғары балл жинауға ұмтылдыру болып табылады.

Модульді технологиямен оқыту принциптері оқушылардың жетістіктерін дұрыс және әділ бағалау-ды қамтамасыз етуді ұсынады. Бақылаудың қазіргі қолданылып жүген түрі модульді технологияны қолданған кезде жарамайды, өйткені бақылаудың барлық кілті оқытушының қолында болғандықтан, оқушылардың өз бетінше жұмыс барысындағы ізденімпаздығы төмендейді. Тәжірибе көрсеткендей бағалау субъективті түрде өтеді.

Модульді технологиямен оқыту барсында міндетті, және оқушының еркіне қарай тестер жүргізіледі. Әр модуль құрамында 4-6 тест болады.

Бақылау мақсатына қарай рейтинг бастапқы, техникалық, теоретикалық, шығармашылық және синтетделген болып бөлінеді.

- бастапқы рейтинг оқушылардың білім деңгейін белгілі бір модульды бастар алдында тексеру мақсатында өткізіледі. Ол оқушыны модульдың бірінші күнінен бастап қандай нәтижеге қол жеткізу керек екендігіне жол сілтейді;

- техникалық рейтинг күнделікті практикалық сабақтарда оқушының алған балдарының қосынды-сы болмақ. Бұл рейтингтің мақсаты оқушының техникалық дағдыларын тексеру;
- теоретикалық рейтинг аралық бақылаулардың қортындысы;
- шығармашылық рейтинг оқушының шығармашылық деңгейіне байланысты бағаланады.

Рейтингтің аталмыш түріне жоғары бал жинаған оқушылар жіберіледі.

Әр тестілеу алдында үй тапсырмасы берілуі тиіс. Оның мақсаты оқушының негізгі тест алдында өз бетінше дайындақ жүргізуіне мүмкіндік беру болып табылады. Әр тестің құрамына 10 тапсырмадан енеді.

Рейтингтік жүйеде ең жоғарғы және ең төменгі балдар болады. Ең төменгі балды жинай алмаған оқушы берілген модульды меңгермеді деген сөз. Рейтинг бойынша оқушының балы төмендегідей есептеледі:

$$R_{\max} = [л + п + с + 1/2(лаб + сөж)] \times 5$$

R_{max}-балдар жиынтығы

Л-лекция

П-практика

С-семинар

Л-лабораториялық сабақтар

С-өздігінше жұмыс

Бағалардың ара қатынасы төмендегідей болмақ:

- Қанағаттанарлықсыз – 0-40;
- қанағаттанарлық – 40-74;
- жақсы – 75-89;

■ өте жақсы – 90-100.

Бақылаудың рейтингтік жүйесінің артықшылықтары:

- Оқушылардың өздерінің жетістіктерін бақылауда белсенділік танытуы;
- Оқушылардың оқу процесіне деген ынтасының артуы;
- Өз бетінше жұмыстың жандануы;
- Оқушының жеке бас ерекшелігінің ескерілуі;
- Бағдарламаның әр топтың ерекшеліктерін ескере отырып дербес ырғақпен оқудың мүмкіндігі туады.

Бірақ рейтингтік жүйенің өздік кемшіліктері де жоқ емес:

- Оқушының өз бетімен жұмыс жасауы шектен тыс көп болуы мүмкін;
- Оқу пәнінің либерализацияланып кетуі;
- Ауызша бақылаумен салыстырғанды жазбаша бақылаудың көбірек болуы.

Бірақ аталған қиындықтарды жеңу оқу процесі ұйымдатырушылардың шеберлігіне тікелей байла-нысты болмақ.

1. Юцявичене П.А. *Теория и практика модульного обучения*. - Каунас: Швиеса, 1989.

2. Борисова Н.В. *От традиционного через модульное к дистанционному образованию: учебное пособие*. - М.: Домодедово: ВИПК МВД России, 1999.

3. Кузьменкова Ю.Б. *«Модульный подход к проблемам эффективной англоязычной коммуникации»* - М.: ГУ ВШЭ, 2002.

4. Олешков М.Ю. *Современные образовательные технологии: учебное пособие*. – Нижний Тагил: НТГСПА, 2011.

Резюме

Статья рассматривает модульную технологию обучения. Практические цели, принципы, виды данной технологии описывается в данной статье. Также в статье уделяется внимание рейтинговой системе оценивания и контроля.

Resume

The article deals with the problems of modular technology of learning. Aims and principles of this system are described in the.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИМВОЛОВ В РАБОТЕ С УЧАЩИМИСЯ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЛЕКСИЧЕСКИХ И ПЕРВИЧНЫХ ГРАММАТИЧЕСКИХ УМЕНИЙ В ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

Г.Ж. Есмуратова, Д.А. Есеркеева – старший преподаватели кафедры
Английского языка для специальных целей (естественное направление)

В методике преподавания иностранных языков символы широко используются в обучении лексики и грамматике. Символическое изображение слов и даже словосочетаний способствует быстрому и прочному запоминанию изучаемого материала. Функциональное значение символа в обучении грамматике заключается в том, что он выступает средством концентрации воспринимаемого материала. Выражение символа грамматического содержания или формы высказывания есть не что иное, как переход к теоретическому воспроизведению действительности, анализу смысла высказывания, его структуры, созданию модели высказывания.

Е.И. Пассов делает вывод о том, что должна наблюдаться некая пропорция между работой памяти и мышления у студента. Например, если используются разные приемы запоминания лексического материала - произвольные и непроизвольные, механические и логические, непосредственные и опосредованные (символы, знаки, жесты, опорные сигналы и т.д.) - и организуется деятельность студента с этим языковым материалом, то развиваются интеллектуальные функции анализа и синтеза, формируются языковые обобщения, выделяются языковые абстракции в виде знаков, схем, правил, т.е. совершенствуется мышление студента.

Непреднамеренное, неосознанное использование знаков и символов наблюдается уже в раннем возрасте. Совершенно новый этап в развитии символической функции наступает с переходом к их сознательному, произвольному употреблению". В исследовании Д.Б. Эльконина была использована методика "Пиктограмма", разработанная в 1920-х гг. А.Р. Лурией. Испытуемому предлагалось запомнить ряд слов и словосочетаний, используя рисунок для запоминания.

Создание образно-символических форм, используемых в обучении лексике и первичной

грамматике (существительное-треугольник, модальный глагол - круг, смысловой глагол-прямоугольник и т.д.), имеет особое вспомогательное значение в раннем обучении иностранному языку, поскольку при исследовании уровня умственного развития детей дошкольного и младшего школьного возраста из всей совокупности показателей, определяющих этот уровень, в первую очередь выделяется показатель развития наглядно-образного мышления, которое наиболее интенсивно развивается в этом возрасте. При формировании грамматических понятий используют опору на родной язык обучаемых.

Так, при объяснении образования вопросительных предложений вспомогательный глагол выполняет роль “помощника” и закрепляется за определенным символом. Все английские глаголы разделены на две группы: “сильные” и “слабые”. Для образования вопросительного предложения “сильные” глаголы (can, have, be) выходят вперед и становятся перед подлежащим. “Слабым” глаголам для образования вопроса нужны “помощники” (вспомогательные глаголы) (do you like..? и т.д.), они могут становиться перед существительным и смысловым глаголом (демонстрируется это при помощи кубиков).

В целях планирования высказывания для выражения коммуникативного намерения говорящего используются персонифицированные и художественные символы.

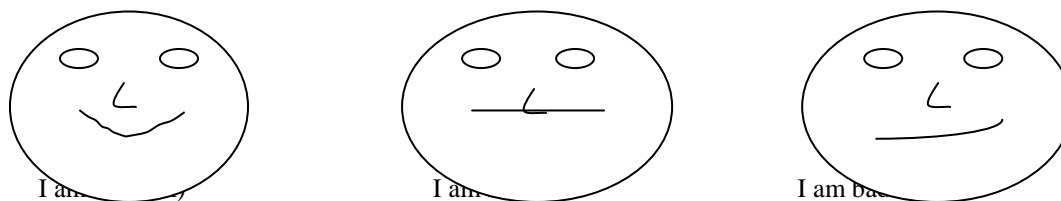
Примеры персонифицированных символов:

Run-Беги! Walk-Иди! Stop-Стой!

Часто на занятиях для лучшего запоминания и возникновения устойчивых ассоциаций использовалось так называемое кодирование и дифференциация лексики по семантическому признаку. Так, все зимнее, холодное можно было обозначать снежинкой, а все летнее, жаркое – солнцем (это художественные символы):

			
	Snow		sun
Winter		summer	
	Cold		hot
	Cool		warm
	December		june
	January		july
	February		august

Для лучшего запоминания этикетных фраз целесообразно использовать персонифицированные символы, т.к. они имеют личностную окраску эмоциями говорящего:

Для закрепления глаголов движения и модального глагола can на уроках уместно использовать динамические наглядные пособия.

Использование наглядности активную мыслительную деятельность студента, в основе которой лежит единство аналитической и синтетической форм мышления. Подобного рода символическая наглядность помогает студенту достаточно быстро вспомнить заученные фразы и небольшие предложения и грамотно использовать их в речи.

Главной целью обучения грамматике в начальном этапе является овладение грамматическими навыками. Нам хотелось на практике проверить правильность нашего предположения о том, что применение на уроках английского языка в схем-опорах и символов будет благоприятно влиять на совершенствование грамматических навыков. В связи с вышеизложенным можно сказать, что включение схем-опор и символов в уроки иностранного языка способствует успешному самодвижению студента в правильном построении предложений и текстов английского языка,

расширению и закреплению английской грамматики.

Наша гипотеза была проверена и подтверждена на практике: формирование грамматических навыков английского языка у студентов будет успешнее, если в ходе обучения будут использованы схемы-опоры, символы.

Мы рекомендуем преподавателям английского языка на начальном этапе обучения использовать схемы-опоры и символы для формирования, совершенствования и развития грамматических навыков на английском языке, так как студентам данный метод работы помогает успешно овладеть грамматикой английского языка, вовлекает всех студентов в работу и повышает их интерес к предмету «иностранный язык».

1. Берман И.М. Методика обучения английскому языку. - М.: Высшая школа, 2002.

2. Витлин Ж.А. Современные проблемы обучения грамматике иноязычных языков // Иностранные языки в школе, 2000. - №5. - С. 22.

3. Куприянова Г.В. Групповая и самостоятельная работа студента при освоении грамматики // Иностранные языки в школе, 2001. - №6. - С. 120.

4. Мильруд Р.П. Коммуникативность языка и обучение разговорной грамматике // Иностранные языки в школе, 2002. - №2. - С. 145.

5. Миньяр-Белоручев Р.К. Примитивная грамматика для изучающих иностранный язык // Иностранные языки в школе, 2000. - №4. - с. 134.

6. Миролобова А.А., Рахманова И.В. Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе. - М.: Просвещение, 2001.

Түйін

Мақалада студенттердің лексикалық және грамматикалық дағдыларын қалыптастыру жұмысында символ-дардың қолданылуы қарастырылған.

Summary

Using symbols to work with students to generate vocabulary and grammar skills in the primary foreign language article. Also the article pays attention to the system of evaluation and control, that are used in this method.

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕНІҢ ОРНЫ

А.Т. Жақыбаева, Г.А. Қосанова – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің шетел тілдері және халықаралық қатынастар факультеті кафедрасының аға оқытушылары

Бүгінгі жаһандану заманында тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің тілдік жағдайы көптеген мемлекет-термен халықаралық қатынастарды күшейтумен тығыз байланысты. Сондықтан жан-жақты біліммен қарулану барысында шет тілдерін оқып үйрену басқа елдердің тілін, мәдениетін, тарихын, экономия-қасын, саясатын, әдебиетін танып, өзіміздің сана-сезімімізге және рухани мәдениетімізге қалыптас-тыру үлкен жетістік болмақ. Ол үшін жоғарғы оқу орындарында тек білім берумен ғана шектелмей, әр саланың мамандарын даярлау мақсатында студент жастардың оқу-тәрбие әрекеттерін осы бағытқа сай ұйымдастыру еліміз бен білім беру орындарының алдында шешімін күтіп тұрған көкейкесті мәселе.

Осыған орай, жас педагог мамандар оқытушылықпен қатар тәрбиеші екенін негізге ала отырып, тәрбиелік педагогикалық әдебиеттерді сараптап, эстетикалық тәрбие мәселесі жайында дұрыс көзқа-расты қалыптастыруы қажет. Өйткені қазіргі таңда шет тілдерін оқыту барысында эстетикалық тәрбиенің міндеттерін шешуде біржақты, тұрақты көзқарас қалыптаспаған.

Педагогикалық әдеби зерттеулерге талдау жасай келе, шет тілдерін оқытуда эстетикалық тәрбие беру мәселесі арнайы толыққанды, жан-жақты зерттеуді қажет ететіндігіне көз жеткізуге болады.

Ғалымдар В.В. Краевский мен А.А. Миролобов шет тілдерін эстетикалық тұрғыдан оқытып тәрбиелеудің рөлі жоғары екендігіне тоқталады. Сондай-ақ, Хабаровск педагогикалық институтының неміс тілі пәнінің оқытушысы Н.Ф. Яковлев сабақ барысында оқушылардың сабаққа деген бейімділі-гі, ұқыптылығы, тез қабылдауы эстетикалық тәрбиенің негізінде жетіле түсетінін анықтады. Демек, эстетикалық қабылдауға арқа сүйеу - оқушылардың білімдерін бекіту мен тереңдету үшін аса қажет екендігіне көз жеткіздік.

Осы мәселеге қатысты А.Ю. Шютц шет тілдері сабақтарында әндерді қолдану эстетикалық тәрбиенің ерекше бір тәсілі деген пікірі орынды деп олаймын. Шет тілінде ән үйрету арқылы

оқыту-шы бірнеше оқу-әдістемелік міндеттерді шешеді, яғни тыңдалым, оқу, сөйлеу және аудару сияқты сөйлеу әрекеттерін жетілдіре түседі. Сонымен қатар шет елдің фольклорымен танысу арқылы оқушы тек эстетикалық тәлім-тәрбие ғана алып қоймай, лингвомәдени құзыретін де қалыптастырады.

Жоғарғы оқу орындарында, мектептерде эстетикалық тәрбиеге қатысты мәселе бүгінгі күнде әлі де толық жан-жақты зерттелмегені анық. Мысалы көптеген педагогикалық әдебиеттерде эстетикалық тәрбие беру тек әдебиет, сурет, музыка пәндеріне қатысты деп тұжырымдалған. Алайда шет тілін үйрету арқылы эстетикалық тәрбиелеудің мәні сол елдің менталитетінің, салт-дәстүрінің, мәдениеті-нің ерекшеліктерін сезіну арқылы түсіну, қабылдау деп білеміз.

"Эстетика" - гректің "эстетиз" деген сөзінен алынған, ол "сезімдік", "сезіммен қабылдайтын дарындылық" деген ұғымды білдіреді. 1750 жылы тұңғыш рет "эстетика" ғылыми термин ретінде неміс философы Баумгартеннің осы аттас кітабына сәйкес қолданылады. Сол кезден бастап эстетика ғылым саласына айналды. Ал эстетика ұғымының бастауы ежелгі заманға кетеді. Өркениет өрісінде адам өзін қоршаған ортада сұлулық іздеп, сезінуге үйренеді. Бұл қабілет эстетикалық сезім деген атау алып, еңбек үдерісінде дамып кемелдене түсті. Адам баласы табиғатты жаңалау, өзгерту арқылы өз табиғатын, әлеуметтік қарым-қатынасын қалыптастырып отырады. Сөйтіп адам өмірінің даму сатысына қарай эстетикалық сезім де күрделі деңгейге өте бастады. Эстетиканы ғылым тұрғысынан неміс, ағылшын, француз, орыс ғалымдары ерекше көңіл бөліп зерттеді.

Әсемділікті тану (эстетика) қоғамды табиғатта, адамның іс-әрекетінде, өнерде, заттардың және құбылыстардың мәні мен даму заңдылықтары жөніндегі философиялық ғылым болып табылады. Ақиқат дүниені, ондағы құбылыстар сырын тек ақыл ретінде емес, түйсік арқылы беріліп, көңіл-күй сезімінен біртұтас қабылданады. Осы айтылған үндестіктер адам баласына әсемділіктің ләззатын алып келеді. Әсемділікті тану (эстетическое воспитание) студенттің бойында өнерге, шындыққа әсемдік көзқарас тұрғысында идеялық көтеріңкі көңіл-күй сезінерлік қатынасты қалыптастыру үрдісі.

Эстетикалық тәрбиенің басты мақсаты - қалыптасушы тұлғаның әсемділікті тануын, білім алуын дамыту, рухани құндылықтарға, көркем шығармашылық іс-әрекеттерге қатынастыру. Тәрбиенің бұл саласын дамытуда табиғат, еңбек, тұрмыс, қоршаған орта, қоғамдық және жеке тұлғаның қалыптасуы зор рөл атқарады.

Шет тілі пәндерінде эстетикалық тәрбиені меңгеру бірнеше бағытта іске асырылуы керек. Бірінші-ден, шет тілдерін үйренушілердің эстетикалық тәрбиесі негізгі оқу үдерісінде, яғни, күнделікті оқу материалдарын танып білу, оқудың амал тәсілдерін қолдану, еңбек мәдениетін ұйымдастыру барысында жүзеге асады. Сонымен қатар оқытушының жеке басының мәдениеті, педагогикалық шеберлігі және студенттермен мәдени қарым-қатынасы олардың эстетикалық сезімдерінің дамуына аса зор ықпал етеді.

Мәнді де мәнерлі сөйлеу студенттердің эстетикалық тәрбиесіне зор үлес қосады. Себебі, эстетикалық тәрбие тіл арқылы беріледі. Украин және орыстың атақты филолог-словист ғалымы А.А. Потебня (1835-1891) "эстетикалық және адамгершілік мұраттарға жететін саналы жол - тіл" деп оның маңызын түсіндіреді.

Демек, шет тілдерін оқытуда эстетикалық тәрбие дегеніміз қосымша бір оқыту болып табылмай-ды, керісінше, ол оқытудың бір принципі ретінде, тілдік ережелерді меңгертуді ғана көздемей, сонымен қатар тілдің ішкі жан дүниесіне еніп, сол елдің тілі арқылы ғана сезіне алатын болмысын түсіндіру болып табылады. Оқытушы студенттердің шет тілін үйрету арқылы сезімдерін, эмоцияларын оята отырып, оларға сабақ барысында жүйелі түрде әсер етіп, сол тілге деген құштарлығын оята алуы - эстетикалық тәрбиенің шыңына жету деп білуге болады.

В.Г. Белинскийдің айтуынша, "әсемдікті сезіну - адамгершілік қасиеттің шарты... Бұл сезімсіз, даналық жоқ, талант жоқ, ақыл-парасат жоқ" деп адамның өміріндегі іс-әрекетін бағыттаушы «сезім-нің» алатын орнына айрықша тоқталады. Олай болса адам баласындағы сезім оның моральдық және адамгершілік бейнесіне асыл қасиет дарытып тұрады.

Сондықтан адамгершілік қасиетті негізге ала отырып, әсемдікті еңбек, қоғамдық іс, табиғат, өнер арқылы танытуға болады. Эстетикалық тәрбие әрбір практикалық сабақта өз көрінісін табуы қажет. Эстетикалық білімді дамыту шаралары ретінде конкурс, викторина, оқу орындарындағы мерекелер, үйірмелер, шығармашылық топтарды атауға болады. Практикалық шет тілін ұйымдастыру барысында эстетикалық қабылдаудың

Психикалық заңдылықтарын ескеру керек, студенттердің жас ерекшеліктеріне қарай, эстетикалық форма мен мағына жағдайларының қиын да күрделі сәттерін пайымдауға бағыттаған жөн.

Эстетикалық қабылдаудың маңызды тұсы – шындықты көрсететін адам көңілінің түрлі сезім

күйлеріне түсіп, шегіне жете шарықтауы. Шет тіліндегі көркем әдебиеттерді оқи отырып, студенттер қуаныш пен тербеніс, қорқу мен үміт сәулесін сезінеді. Бұл сезімдер студенттерді әсемдікке ұмтыл-дырып, әдемілікке баулиды.

Демек шет тілін оқытуда студенттердің эстетикалық көзқарасын, түсінігін, сенімін қалыптастыру үшін тұлғаның ақыл-ойын қалыптастыру әдістерін қолдану керек. Бұл әдістер сенім, қажетті құлық-тың эмоционалдық жақтарын қалыптастыруда да маңызды орын алады. Егер оқушылар педагогика-лық әсерден тыс қалып отырса, онда қойылған мақсатқа жету баяу жүреді. Терең сезім оқушылардың ойы айқын, әсерлі бейнелерге аударылғанда ғана пайда болады.

Әрбір әдістің өзіндік сипаты және қолдау аумағы болады. Педагогтың деңгейі жоғары болған жағдайда бұл топтағы әдістер жүйелі әрі басқалармен бірлескен түрде қолданылады. Мазмұны мен қолданылуына қарай ана-ғұрлым қиын, сөздік-эмоционалдық әсер етуші әдістер мынадай: әңгімелеу, түсіндіру, этикалық кеңес, диспут және көрнекі тәжірибелік әсер ету әдісі.

Мысалы, шет тіліндегі көркем-әдеби шығармалар - адамгершілік мазмұны бар, сол елдің болмыс ерекшеліктерін сипаттайтын нақты деректер мен оқиғалардың эмоционалды, айқын көрінісі. Сезімге әсер ету әңгімелері тәрбиеленушілерді моралды жәйттерді бағалауға, олардың мәнін түсінуге көмек-теседі. Түрлі елтанымдық әңгімелер бірнеше қызмет орындайды:

- оқушының білім деңгейін көтеру;
- басқа адамдардың тәжірибесін оқушының тұлғалық, адамгершілік тәжірибесін байытуға бағыттау;
- басқа елдің болмыс ерекшелігін өз елімен салыстыра отырып, толеранттық сезімін қалыптастыру.

Сөздік-эмоционалдық әсер етуші әдістер кейбіреулеріне тоқтала кетейік. Әңгімелеу әдісін қолдануда келесі жайттарды ескеру керек:

1. Әңгіме оқушының әлеуметтік деңгейіне сай болу керек.
2. Әңгіме көрсетпе-көрнекі құралдармен бірге жүргізілуі қажет.
3. Қоршаған ортаның эмоциялы әсері әңгіменің мәні мен мазмұнына сай болуы керек.
4. Әңгіме кәсіптік деңгейде өткенде ғана тартымды болады.
5. Әңгіме тыңдаушыны толғандыруы міндетті.

Түсіндіру – тәрбиеленушіге эмоционалды-сөздік әсер ету әдісі. Түсіндірудің әңгімелеуден айырмашылығы – берілген топқа немесе нысаналы әсер етуде. Бұл әдісті қолдануда педагог ұжым мүшелерінің тұлғалық сапасына, сыныптың білім ерекшеліктеріне сүйенеді.

Этикалық сұхбат тәрбиеші мен тәрбиеленушілердің пікір алысуға екі жақты кірісуін керек ететін жүйелі және бірізді әдіс түрі. Сұхбаттың әңгімеден айырмашылығы – сөйлеушіні тындап, оның ойын ескере отырып, онымен қарым-қатынас жасау жолдарын құру. Мұндай әңгіме моралды, этикалық, эстетикалық тәрбиелі мәні бар тақырыптардан тұрады. Этикалық сұхбат мақсаты – адамгершілік түсініктерін тереңдету және бекіту, білімді жалпылау және нақтылап орнықтыру, эстетикалық көзқа-растары мен наымдар жүйесін қалыптастыру.

Пікірталас негізі- бұл пікір сайысы, ой күресі, ол арнайы дайындықты талап етеді. Пікірталас мақсаты – белгілі бір шешім шығару емес, оқушыны процеске қосу әрі оны басқара жүргізу. Педагог оқушыларға ойды жинақтауға, логикалық дәлелдерге сүйенуге, өз ұстанған бағытын ашып көрсете білуге көмектеседі.

Сонымен, қорыта айтқанда, шет тілі - үлкен тәрбиелік диапазон. Ол тіл үйренушілердің рухани жан-дүниесін, ой-өрісін көркемдік талғамын кеңейтеді, мәдениетке тәрбиелейді. Сондықтан жоғары оқу орындарында білім, тәрбие алып жатқан болашақ мамандардың эстетикалық мәдениетін қалып-тастыру жолында, сонымен бірге еліміздің өркениеттілік қауымдастыққа кірігу кезеңінде шет тілдері сабақтарының эстетикалық мүмкіншіліктерін пайдалануға айрықша мән беру қажет.

1. *Ұзақбаева С. Эстетикалық және экономикалық тәрбие негіздері. – Алматы, 1991.*
2. *Төлеубеков А.Р. Адамгершілік тәрбиесінің негіздері. - Алматы, 1991.*
3. *Подласый И. Педагогика. Кн. 1. – М., 2000.*
4. *Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам. Теория и практика. - М., 2004.*

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы воспитания студентов эстетике в высшем учебном заведении в процессе обучения английскому языку.

Resume

This article considers aspects of teaching aesthetics to students at Higher Education Institutions in the

process of learning of English language.

ЛОГИКА МЕН ГРАММАТИКАДАҒЫ ОРТАҚ ЗАҢДЫЛЫҚТАР

А.Тасығанов – *Абай атындағы ҚазҰПУ-нің жанындағы
Магистратура және PhD докторантура институтының магистранты*

Кейбір тілшілер мен логиктердің айтуына қарағанда, тіл тек ойды білдірумен ғана шектелмейді, түрлі сезім мен эмоцияны да жеткізеді. Алайда бұндай психикалық үдерістер де ойдың, ұғымның қатысын қажет етеді.

Ой өзіне тән логикалық құрылымы бойынша пайымдаудың жалпыға ортақ формасына, яғни субъекті мен предикаттың байланысына негізделеді. Сөйлем сол ойдың түрлі мазмұнын білдіреді.

Ойлаудың логикалық құрылымы диалектикалық логикада қарастырылады. Ойлау логикасының дұрыстығы ойлаудың заттық мәніне негізделіп, әлемді танудағы адам танымының бастапқы нүктесі болып табылады.

Ойлаудың негізгі формалары – ұғым, пайымдау, ой қорыту (понятие, суждение, умозаключение) заттық әлемдегі құбылыстар мен байланыстардың бейнесі болып табылады. Ойлаудың формалық құрылымы, оның мазмұны тәрізді, тілде көрініс табады. Ойлаудың логикалық құрылымы материалды тұрғыда тіл жүйесінде белгілі болады. Соған орай лингвистикада «адам-тіл-ойлау» үштігінің бағытында зерттеулер жүргізілуде. Тіл мен ойлаудың біртұтастығы туралы айтқанда олардың элементтерінің біртұтастығы да ескеріледі. Логика мен грамматикаға тән ортақ заңдылықтарды зерттеген ғұлама әл-Фараби өзінің «Таңдамалы трактаттарында» логиканың адам интеллектісіне қатысы қандай болса, грамматиканың тіл мен сөзге қатысы да сондай екенін айтып, екеуінің «туыстық» арақатысын түсіндіреді. Адам қоршаған табиғи ортаны тіл арқылы емес, ойлау арқылы таниды. Тіл – сол ойлау арқылы танылған танымның материалдық көрінісі. Сөздің жасалуы да ойлау-мен байланысты, соған тәуелді үдеріс.

Адамзат баласында ең алдымен өзін қоршаған сыртқы ортаның, ондағы түрлі құбылыстардың қозғалысын, қимыл-әрекетін білуге деген құштарлық оянады. Танымның нәтижесінде санада әр түрлі ұғым қалыптасады. Әр түрлі ұғымдар тілде дыбысталу барысында белгілі бір дыбыстық тұлғалардың мағынасы мен формасына негізделеді. Логикалық категорияның тілдік категорияға ауысу барысы Б.Сағындықұлының еңбегінде былай сипатталады: «Санада қалыптасқан ұғым дыбыстық қалыпқа оранғаннан кейін бір тілде сөйлейтін адамдардың барлығы анық түсінетіндей дәрежеге жетеді. Бұл логикалық категорияның тілдік категорияға ауысуы болып есептеледі. Олай болса, лексикалық мағынаның негізі – заттық-логикалық ұғым. Сөзбен бірге өмір сүретін заттық-логикалық ұғым тіл білімінің талабына орай атаушылық (номинативті) мағына деген термин сөзбен алмастырылады. Сөздің лексикалық мағынасы дегенде, ең алдымен, негізгі және туынды номинативті мағыналарды түсінеміз. Осы тұрғыдан сөзге заттардың, нәрселердің, құбылыстардың, амал-әрекеттердің, қимыл-дың, сын-сапа қасиеттерінің, процестердің т.б. атауы деген анықтама беріледі. Сөздің лексикалық мағынасы дами келе өзіне лексика-грамматикалық және тілдік мағыналарды жамап алады. Тілдік мағына деп тілдік жүйе негізінде қалыптасқан мағына элементтерін түсінеміз» [1, 11 б.].

Сөздің табиғатын айқындау, зат пен ұғым, ұғым мен атау арасындағы байланысты саралау уәждемеге келіп тіреледі. Болмыстың маңызды белгілері арқылы ұғым қалыптасып, атау пайда болса, сол атаудың ішкі мағыналық құрылымында зат не құбылыстың маңызды белгілерінің сақталуы – тілдегі номинативтік атаудың жасалуының басты шарты. Таным болмыстың қай белгісін маңызды деп тапса, атау (сөз) сол номинативті белгі арқылы жасалады. Сол себепті номинативті белгілер тілдік уәжді таңба деп табылады.

Тіл біліміндегі таңба теориясының негізін қалаушы В. фон Гумбольдт тіл бір мезгілде әрі бейне, әрі таңба, ал сөз жеке ұғымның таңбасы дегенді айтады. Тілдің негізгі қызметі айналадағы заттар мен құбылыстарды сөзбен таңбалаудан, белгілеуден басталады. Сөз дыбыс пен ұғымның екі жақты бірлігін-де болуы қажет. Сөздің сыртқы жамылғышы заттың қасиетін толығымен сипаттай алмайды. Сол себеп-ті сөздің атау болып қалыптасуы үшін себеп, негіз, уәж болатын белгілер ерекше ескерілуі керек.

Қазақ тіліндегі заттың күрделі атауларын арнайы зерттеген ғалым Б.Қасым докторлық диссертациясында уәж, уәждеме, уәжділік, уәжділік дәрежелер деген терминдерге тоқталып, тілдік сипаттама береді: «Уәж – жаңа атаудың қалыптасуындағы негізгі дәлелді белгісі. Уәждеме – атаудың негізгі белгісін жаңа атауға айналдыратын үрдіс. Уәжділік – күрделі атаулардың туынды мағынасын қалып-тастыратын үрдіс. Уәжділік дәрежелер – заттың күрделі атауларының қалыптасуындағы, дамуындағы мағыналық өзгерістердің көрсеткіші. Ішкі мағыналық құрылым –

заттың күрделі атауларының мағынасын қалыптастырушы негіз» [2, 6 б.].

Уәждеме сөздің дыбыстық жамылғышы мен оның мағынасы арасындағы қатынасты анықтауды қажет етеді. В. фон Гумбольдттің айтуына қарағанда дыбысталу мен мағынаның арасындағы байла-ныстың байқалмайтыны соншалық, ол байланысты толықтай түсіндіріп беру мүмкін емес, тек болжауға ғана болады.

Женева мектебінің өкілдері кез-келген атауды таңба деп бағалайды да, таңбалаушы мен таңбала-нушының арасындағы қарым-қатынасты анықтау барысында, сөздің ішкі мағынасын іздеуде ең алдымен уәжді анықтап алған дұрыс дейді.

Атау жасау процесінің нәтижесі ретінде туынды сөз қалыптасады. Атау теориясының басты өзегі – уәждеме. Сөздің ауыс мағынасы оның бұрыннан белгілі тура мағынасымен, туынды сөз оны жасау-шы (тудырушы) мағынасымен дәлелденеді. Сонымен, сөздің уәжділігін анықтау үшін номинативтік белгілерді анықтап алу қажет. Кез-келген ұғымның пайда болуы болмыстың ішкі қасиетімен тығыз байланысты. Атаудың ішкі мағынасында сол белгілер екшеліп, туынды сөздің ішкі мағынасын құрай-ды. Олай болса, туынды сөздің жасалуында қажеттілік, себептілік, негізділік болуы қажет екені бірқа-тар еңбектерде айтылып жүр.

Уәждемелік – екі жақты құбылыс, ол ішкі мағыналық құрылыммен және сыртқы дыбыстық жамылғышпен байланысты. Сөз мағынасының уәжділігі сөйлеуде маңызды орынға шығады. Сөздер-дің бір-бірімен тіркесімділігі, валенттілігі осы уәжділікпен, яғни сөздің ішкі формасымен байланыс-ты. Сөздің уәжділігі – күрделі ойлаудың нәтижесі, ол тіл арқылы ақиқат шындықты бейнелеуде оның психикалық жақтарын да ескереді.

Логикалық құрылым адамзат ойлауына субъективті иелік ету немесе жеке адамның, тұтас бір халықтың шығармашылығы болып табылмайды. Заттық әлемдегі заңдылықтардың бейнелеуі болып саналады. Сол сияқты тілдің синтаксистік құрылымының жүзеге асуы да, нақты тілге қатыссыз, объективті болып келеді. Нақты тілдің синтаксисінің дамудағы ерекшелігі логика-синтаксистік құрылымның жалпыға ортақ типіне сүйенеді.

Белгілі бір тілдегі формалардың әр түрлілігі жалпыға ортақ синтаксистік заңдылықтардың біртұ-тастығын жоймайды. Бұл заңдылықтардың әр түрлі тілде байқалу ерекшелігінің түрліше болуына қарамастан, ұғым әрқашан сөздің формасында немесе сөз тіркесінде, пайымдау – сөйлемде, ал ой қорыту құрмалас сөйлемде көрініс табады.

Валенттілік семантикалық және синтаксистік деп екіге жіктеледі. Бұл ұғым сөздердің тіркесуі мен тіркеспеуінің мәнін анықтаумен тығыз байланысты. Сөздердің тіркесімділік қабілеті семантикаға тәуелді екені рас әрі бұл ұғым жоққа шықпайды. Солай бола тұрса да, синтаксистік валенттілікте алдымен синтаксистік заңдылықтар ескеріледі. Грамматикалық формалар синтаксистік валенттілікте ерекше орын алады. Форма мен мағынаны ажырамас бірлікте, тұтас алып зерттеу керек. Морфема-ның сипаты туралы А.Б. Салқынбай мынандай ой білдіреді: «Грамматикалық морфеманың сөзден ерекшелігі – оның толық лексикалық мағынасы жоқ. Морфеманың мағынасы, әдетте, сөзбен тіркесу нәтижесінде ашылып айқындалады. Жеке тұрып өзіндік өзгеше мағына бере алатын форма болмай-ды» [3, 14 б.]. Форманың ішкі мазмұны, ішкі құрылымында ұғым болады, ал ол уәждеме үдерісін қалыптастырады.

Синтаксистік құрылымның негізгі бірліктері екі түрлі бірлік түрінде айтылып жүр: синтаксистік элементтер мен синтаксемалар. Синтаксистік элементтер өздігінен синтаксистік қатынасқа түсе алады. Синтаксемалар дәл сондай екі немесе бірнеше синтаксистік элементтерден тұрады да, алдың-ғысы бағыныңқы, соңғысы басыңқы болады. Олай болса, сөйлем дегеннің өзі предикативтік құрылымға негізделетінін ескеріп, предикаттың функциясын алдыңғысы бағыныңқы, соңғысы басың-қы элемент түрінде келетін синтаксемалар атқарады деген тоқтамға келеміз.

Бағытымыз шартты рай формасымен жұмсалған сөйленімдер бола тұра, бұндай сөйленімдердің семантикасын жұмсалымға сай, барынша кең тұрғыда айқындау мақсатымен шартты рай формасын ауыстырып жұмсалатын тілдік деректерді талдаймыз. Одан кейін бастапқы предикатты синтаксистік валенттілік, яғни сөздердің тіркесімділігі түрінде өзгертіп, түрлендіріп көреміз. Синтаксистік валент-тіліктің сөйлем семантикасына қатысы жөнінде Т.Ермекова былай дейді: «Жалпы сөйлемдегі валент-тілік ұғымы бастапқы нұсқаға синтаксистік және жартылай семантикалық трансформациялар енгізу дегенге саяды» [4, 22 б.]. Біз де осы ойды құптай отырып, оны тілдік деректермен дәлелдеп көрейік. Мысалы: - Ағайын-туған деп қайтесің, бұларға алаңдап. Ол сен алыста жүргенде – бұлардың бауыр-лары езіліп, емексіп тұратыны, *ал ертең осылардың ортасына келші...* (С.Мұратбеков). Сөйлемге өзгеріс енгізіп көрейік: 1. Ол сен алыста жүргенде – бұлардың бауырлары езіліп, емексіп тұратыны, *ал ертең осылардың ортасына келдің бар ғой, қадырың қашар еді.* 2. Ол сен алыста жүргенде – бұлардың бауырлары езіліп, емексіп тұратыны, *ал ертең осылардың ортасына келдің бе, қадырың қашады.* Алғашқы *келші* сөзінің орнына

жұмсалған *келдің бар зой, келдің бе* сөздерінің тіркесімі нәтижесінде өзек мағына әрі қарай дамыды. Синтагмалық өрістің кеңею уәжі – бұл предикативтік қызметте жұмсалған *келші* сөзінің экспрессиялық-эмоционалдық мән туғызу мақсаты.

Талдауды әрі қарай жалғастырсақ. «Адам бойындағы өнер атаулы – төзім мен уақыттың қосынды-сынан өзге ештеңе де емес», - деп Бальзак айтқан екен. Сен де төзіп көр, ерінбе. *Бір бастадың, аяқтағанша тастама* (Ш.Құмарова). Соңғы сөйлемдегі бағыныңқы құрылымда предикатив шарт мәнде берілген: *бір бастадың – бір бастасаң*. Әдетте, сөйлеу тілі барлық уақытта тілдік жүйеге бағына бермейді. Ауызекі сөйлеу тіліндегі диалогке тән бұл ерекшелікті Р.Әмір былай түсіндіреді: «Адам сөйлегенде қалыптасқан грамматикалық тұрақты формаларды жұмсап, соның жетегінде қалып қоймайды, сөзін түрлендіріп құрай, тыңдаушысына тартымды болу жағын қарастырады» [5, 6 б.]. Ал сөйлеуші тарапынан сөйленім былай өзгерген болар еді:

1. *Бір бастадың екен, аяқтағанша тастама*. Сөйлеушінің сөзінен тыңдаушыға айтылған шарт сезіледі.

2. *Бір бастадың ба, аяқтағанша тастама*. Бұнда сөйлеушінің талабы байқалады.

3. *Бір бастадың бар зой, аяқтағанша тастама*. Сөйлеуші тыңдаушысын үгіттеп тұр.

- Ә, Әсемтай, қандай жақсы ойнадың. Тіпті сахнадан керім сұлу, сүйкімді көрінеді екенсің. Құттықтаймын! – деп қолымды алды. Еш комиссияның да, жюридің де бағасы маған енді керек емес! *Қадіржан қадірлеп, бағалады – болды!* Әттең, сылқым Базарайым көзінің қиығын болса да тастамай-ды-ау біз жаққа (Ш.Құмарова). *Бағалады – болды* дегеннен сөйлеушінің Қадіржанның пікіріне бағы-натыны, оны өзіне мақтан тұтатыны сезіледі. 1. *Қадіржан қадірлеп, бағалады ма – болды!* Сөйлеуші тыңдаушысын сендіргісі келеді. 2. *Қадіржан қадірлеп, бағалады екен – болды!* Бұл – сөйлеушінің шешімі.

Сәбира тәтем осылай дегенде мен не айтарымды білмей дағдардым. Мұндайды ғұмырымда ойлап көрген емеспін. *Үйленеміз – болды*, қалған тірлікті алда көрерміз (Ш.Құмарова) // *Үйленсек – болды, үйленеміз бе – болды, үйленейікші – болды*.

- Түсінбей айтасың, - деді Сыдық, - кешегі жаман Баймырза бүгін жақсы бола қалды деймісің? Оны жақсы ғып отырған кім екенін білемісің?

- Кім?

- Қатыны Қалампыр. Баймырза соның айдауымен келе жатыр. Ол қолының қысқалығымен ғана қотанға сыйып жүрген қатын. *Егер ауқатты адамның қатыны болды бар зой*, ел билеген бәйбішенің біреуі болар еді (С.Мұқанов). // *Ауқатты адамның қатыны болсыншы; ауқатты адамның қатыны болды ма; ауқатты адамның қатыны болса зой*.

Бұл талдаулар арқылы мына жайға көз жеткіздік: шартты рай формасының қатысуымен жасала-тын сөйленімдер жұмсалымда үнемі сол бір ғана формамен жұмсала бермейді екен. Тілді жұмсауда оны ауыстыратын тілдік амал-тәсілдер өте көп. Алайда мағынасы біреу ғана: шарт мән. Сөйлемдерді түрлендіру барысында шарт мәнді предикат мынандай өзгерістерге ұшырады: *келші – келдің бар зой – келдің бе; бір бастадың – бір бастадың екен – бір бастадың ба – бір бастадың бар зой; бағалады-болды – бағалады ма-болды – бағалады екен-болды; ауқатты адамның қатыны болсыншы – ауқат-ты адамның қатыныболды ма - ауқатты адамның қатыныболса зой; үйленсек – болды, үйленеміз бе – болды, үйленейікші – болды*.

Байқап отырғанымыздай, көркем әдебиеттегі бастапқы нұсқалардың өзінде *-са, -се* шарт формасы берілмеген. Оның себебі шартты рай формасының уәжділік сипатымен байланысты. Уәжділікті, біріншіден, сөйлемдердің диалогтік сипатымен, екіншіден, сөйлеуші сөзінің экспрессивтікті көздеп жұмсалыуымен байланысты түсінеміз. Өйткені сөздің уәжділігі – күрделі ойлаудың нәтижесі. Ол тіл арқылы ақиқат шындықты бейнелеуде оның психикалық жақтарын да ескереді. Демек, субъектінің танымдық тұрғысынан уәжделетіндіктен, сөйлеуде уәжділік сипат бірінші орындалып, одан кейін тілдік уәж – сөздердің валенттілігі жүзеге асады. сөз мағынасының уәжділігі сөйлеуде маңызды орынға шығады деуіміздің себебі осында.

Уәждемелік – екі жақты құбылыс. Ол ішкі мағыналық құрылыммен және сыртқы дыбыстық жамылғышпен байланысты. Сөйлеудегі уәжділік осылай жүзеге асады, қолданыс уәжділікке тәуелді. Талданған сөйлемдер – соның нәтижесі.

Сөйтіп, біз сөйлемнің құрылысындағы сөйлеуге тән валенттілік заңымен байланысты өзіндік уәждің болатынына көз жеткіздік. Сөйлем ойдың мазмұнын білдірсе, ойдың формалық құрылымы тілде бейнеленеді. Диалектикалық логикаға жүгінгенде, ойдың негізгі формалары ұғым, пайымдау, ой қорыту түрінде болатынын айттық. Ұғым – сөзге не сөз тіркесіне, пайымдау – сөйлемге, ой қорыту – құрмалас сөйлемге және оның түрлеріне тән формалар. Уәжділік ұғымда жүзеге асып, ұғым пайым-дауға ұласады. Пайымдау сөйлем арқылы жарыққа шығады. Сөз – ұғымның материялық қабығы болса, сөйлем – пікірдің материялық қабығы. Бұл тұжырымдардан тіл мен ойлаудың өзара байланысын түсінеміз.

1. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы, 1994. – 168 б.
2. Қасым Б. Қазақ тіліндегі заттың күрделі атауларының теориялық негіздері: филол.ғыл.д-ры дис.автореф. – Алматы, 2004. – 50 б.
3. Салқынбай А. Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект): филол.ғыл.д-ры дис. – Алматы, 1999. – 285 б.
4. Ермакова Т.Н. Компоненттер құрылысының құрмалас сөйлемнің грамматикалық-семантикалық сипаты-на қатысы: филол.ғыл.д-ры дис.автореф. – Алматы, 2007. – 43 б.
5. Әмір Р.С. Ауызекі сөйлеу тілінің синтаксистік ерекшеліктері. – Алматы: Мектеп, 1977. – 190 б.

Резюме

Данная статья посвящена обоснованию преемственности языка и мысли посредством соотношения грамматических и логико-универсальных категорий. Применяемые варианты, связанные с ограничением человеческой мысли, являются мотивационным проявлением, которое, в свою очередь, связано с функциональной и прагматической природой языковой нормы.

Resume

Grammatical correlation and logic categories brings to language and thought intercommunication. Applied variants connected with limitation of human thoughts, are the motivation display, which connected to functional and pragmatic nature of language norm.

ШЕТ ТІЛІ САБАҒЫНДАҒЫ ОЙЫННЫҢ РӨЛІ

А.К. Талдыбаева – Абай атындағы ҚазҰПУ роман-герман тілдері кафедрасының аға оқытушысы

Сабақ барысында ойын элементтерін дидактикалық материал ретінде қолданудың пайдасы мол.

Ойын арқылы баланың бойында адамгершілік қасиеттерін, білімге, өнерге құштарлығын қалыптастыруға болады. Нашар оқитын оқушылардың өздері де ойын элементі араласқан сабаққа зор ынтамен, жігермен қатысады. Сабақ барысында ойын түрлерін енгізудегі негізгі ұстаным - баланың ынта-ықыласын, қызығушылығын арттыру, ынталандыру болу керек. Ол үшін әр түрлі әдіс-тәсілдер мен көрнекілік керек.

Бастауыш сыныптарда оқушыларда шет тілін үйренудің негізі - пәнге қызығушылық болып табылады. Оқушылар көргенін тез арада орындағаны, қолына қалам алып тез арада сурет сала бастауы, олардың қызығушылығының тұрақты бола бастағаны. Міне осы кезде лексико-грамматикалық ойындар оқушылардың назарының, ықыласының дамуына аса үлкен маңызын тигізеді. Сондай-ақ танымдық қызығушылығының, шығармашылық ойлауының қалыптасуына әсер етеді. Ойынды жаттығуларды орындап, ойнауда оқушының белсенділігін арттыру үшін алуан түрлі жұмыс істеу тәсілдері қолданылады: дарашылдық (жекелік) ойындар, жұптық ойындар, топтық ойындар т.б.

Мысалы: «Қандай жануар?» ойыны.

Бұл ойын ойдың шығармашылық ойлаудың «Жануар» тақырыбында ауызша сөйлеудің дамуында қолданылады. Мұғалім белгілі бір жануарды сала бастайды. Ал, оқушы қандай жануардың салынып жатқанын ойлап табуға тырысу керек. Оқушы «Je pense que c'est...» деп айтуы қажет. Сосын мұғалім суретті ақырындап тамамдай бастайды. Оқушы жануардың денесінің бөліктерінің атын атап, жануар-ды бейнелеп береді. Ал, жануар салынып біткенде, оқушы жануарды дұрыс айтқаны жөнінде қорытынды жасайды.

Орта сыныптарда ойын элементтерін қолдана отырып, жарыс түрінде өткізу өте пайдалы. Бұл тұрғыда халқымыздың ұлттық ойындарының кейбір элементтерін сабақ үрдісіне енгізуге әбден болады. Халық ойындары ақыл-ойдың дамуына әсер етіп, өнер жарыстыруға, білгенін ортаға салу секілді ізгі мақсаттарға жол ашады.

Мысалы: «Алма ағашынан алма жинау», «Балық аулау», «Орамал тастау» т.с.с. ойындарды қолдану арқылы сөздікті тексеру өте тиімді тәсіл болады. Оқушы өз құрбыларынан қалып қалмас үшін сабаққа белсенді қатысып, қойылған сұраққа жауап іздеп, ойлана бастайды.

Қазіргі таңдағы қоғамда шет тілін үйренуде ойындарға қызығушылық бар екені анық. Ойындар-жеке тұлғаның дамуына, оның халықаралық мәдениеттің, тұтас іскерліктің қалыптасуына дайынды-ғын жүзеге асырады.

Коммуникативтік-бағытталған шет тілін оқып үйрену әдісі, сабақта тек қана «өмірден алынған» оқу құралдарын ғана емес, сондай-ақ ойын арқылы оқушылардың бір-бірімен оқудағы қарым-қатынасын жоғарылатады.

Ал, жоғарғы оқу орындарындағы бастапқы деңгейдегі студенттерге сабақта ойын түрінде түрлі суреттерді, сызбаларды қолдануға болады.

Мысалы: әр студентке төмендегідей көрсетілген жеке тапсырманы үлгі етіп әр түрлі тапсырманы беруге болады немесе интерактивті тақтамен көрсетуге болады.

Суретті сипатта!

Бұл тапсырманы сен бүгін бірінші рет алып тұрсың.

Адамдармен әңгімелескенде саған бір зат туралы немесе бір адам туралы айтуға тура келеді. Шет тілінде оған қалай дағдылану керек. Онда саған «Суретті сипатта!» ойын жаттығуы көмектеседі. (сурет берілу керек)

Ол үшін не істеу керек?

Егер сенің алдында (жоспар)

Зат тұрса, айтып көр:

Бұл не?

Ол кімдікі?

Ол қандай? (түсі, сапасы)

Ол үшін не істеу керек?

Суретке **мүқият қара**, оймен сұраққа жауап бер.

Еске түсір (барлық керекті сөздерді)

Ойлан (керекті сөз тіркестері)

Таңда (сұрақтарға сәйкес келетін сөз тіркестері)

Енді суретті және жоспарды жауып **сипаттап** айтып көр.

Адам тұрса, айтып көр:

Бұл кім?

Оның аты кім?

Ол қандай?

Оның мамандығы қандай?

Сенің айтарың мынандай болу керек:

C'est un livre.

C'est le livre de Jean.

Le livre est interessant.

Le livre est bon.

C'est un homme.

Il s'appelle Arman.

Il est brun.

Il est docteur.

Егер сен бәрін дұрыс істесең:

Бірнәрсені немесе біреуді оймен сипаттай аласың.

Есте сақтау мен көру қабілетінді дамыта аласың.

Тез байқағыш және зерек боласың.

Сабақ барысында ойын арқылы шет тілін үйрену кезінде оқушының тілін дамыту, танымдық белсенділігін көтеру, ой-қиялын ұшқырлау сияқты іс-әрекет жүріп отырады. Болашақ жас ұрпақты тәрбиелеуде осындай түрлі әдіс-тәсілдерді дұрыс қолдану арқылы оқыту мен тәрбиелеу процесінде қажетті нәтижеге жетуге болады.

Резюме

В этой статье рассматриваются роли и виды разнообразных игр в изучении иностранному языку.

Summary

In this article the role of games is considered in teaching foreign languages.

МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Р.Б. Нуганова – старший преподаватель кафедры английского языка для специальных целей (естественное направление),

Л.М. Искакова – Преподаватель кафедры английского языка для (естественное направление) специальных целей

В последнее время, когда рынок образовательных технологий изобилует предложениями по самым разнообразным приемам изучения английского языка, вопрос "По какой методике вы преподаете?" становится все более актуальным, что свидетельствует о повышении культуры потребления интеллектуальной продукции.

Фундаментальная методика - действительно самая старая и традиционная методика. Классический метод, как ни один другой подходит под описание "плана захвата крепости": шифр фонетики, наглядные изображения синтаксических конструкций. На фундаментальную методику серьезно опираются в языковых вузах. Переводчик никогда не уверен в своих знаниях иностранного языка, он прекрасно понимает непредсказуемость возникающих речевых ситуаций. Занимаясь по классической методике, студенты не только оперируют самыми разнообразными лексическими пластами, но и учатся смотреть на мир глазами "native speaker" - носителя языка.

Самым, пожалуй, известным представителем классической методики преподавания иностранного языка является Н.А. Бонк. Ее учебники английского языка, написанные совместно с другими авторами, давно стали классикой жанра и выдержали конкуренцию последних лет. Классическую методику иначе называют фундаментальной: никто не обещает, что будет легко, что не придется заниматься дома и опыт преподавателя спасет от ошибок в произношении и грамматике.

Классический подход к изучению иностранного языка

В основе классического подхода лежит понимание языка как реального и полноценного средства общения, а значит, все языковые компоненты - устную и письменную речь, аудирование и др. - нужно развивать у обучающихся планомерно и гармонично. Классическая методика отчасти превращает язык в самоцель, но это нельзя считать недостатком. Такой комплексный подход направлен, в первую очередь, на то, чтобы развить у студентов способности понимать и создавать речь.

Лингвосоциокультурный метод

Один из самых серьезных и всеобъемлющих методов изучения иностранного языка – лингвосоциокультурный, предполагающий апелляцию к такому компоненту, как социальная и культурная

среда. Сторонники этого метода твердо уверены, что язык теряет жизнь, когда преподаватели и студенты ставят целью овладеть лишь "безжизненными" лексико-грамматическими формами. Некто заметил, что "личность - это продукт культуры". Язык - тоже. И убедительнее всего это подтверждают наши языковые ошибки. Изучающий английский может употребить грамматически правильное выражение *The Queen and Her relatives*, но британец с трудом поймет, что имеется в виду *The Royal Family*; или, к примеру, такая фраза, как Герой - выразитель идей автора была переведена предложением "The hero is the loudspeaker of the author" ("громкоговоритель автора"), а в идеале требовалось употребить "mouthpiece". Такие курьезы встречаются довольно часто. Обратимся к более тонким материям: например, если для нашего соотечественника, поверхностно владеющего языком, разница между выражениями *Don't you want to go?* и *Would you like to go?* не очень-то велика, то для британца она принципиальна, ибо первое он воспримет как не самый лучший тон.

Лингвосоциокультурный метод включает два аспекта общения - языковое и межкультурное. наш лексикон пополнился новым словом бикультурал - человек, легко ориентирующийся в национальных особенностях, истории, культуре, обычаях двух стран, цивилизаций, если хотите, миров. Для студента языкового ВУЗа важен не столько высокий уровень чтения, письма, перевода (хотя это отнюдь не исключается), а "лингвосоциокультурная компетенция" - способность "препарировать" язык под микроскопом культуры.

Лингвосоциокультурный метод родился на стыке понятий язык и культура. Авторы методики (среди них одно из главных мест занимает С.Г. Тер-Минасова) по-иному подошли к этим определениям. Сегодня язык - "не только словарный запас, но и способ человека выразить себя". Он служит для "целей коммуникации и способен выразить всю совокупность знаний и представлений человека о мире". На Западе язык понимается как "система общения", которая состоит из определенных фрагментов и набора правил, использующихся с целью коммуникации. Очень важное отличие западного лингвистического мышления - понимание языка не только в связи с определенным государством, но и с определенной частью страны, районом и т.д. При таком подходе язык идет рука об руку с культурой части страны, области, то есть с идеями, обычаями определенной группы людей, общества. Иногда под культурой понимается само общество, цивилизация.

Лингвосоциокультурная методика базируется на следующей аксиоме: "В основе языковых структур лежат структуры социокультурные". Мы познаем мир посредством мышления в определенном культурном поле и пользуемся языком для выражения своих впечатлений, мнений, эмоций, восприятия.

Цель изучения языка с помощью данного метода - облегчение понимания собеседника, формирование восприятия на интуитивном уровне. Поэтому каждый студент, избравший такой органический и целостный подход, должен относиться к языку, как к зеркалу, в котором отражаются география, климат, история народа, условия его жизни, традиции, быт, повседневное поведение, творчество.

Коммуникативная методика направлена именно на возможность общения. Из 4-х "китов", на которых держится любой языковой тренинг (чтение, письмо, говорение и восприятие речи на слух) повышенное внимание уделяется именно двум последним. Вы не услышите на занятиях особенно сложных синтаксических конструкций или серьезной лексики. Устная речь любого грамотного человека достаточно сильно отличается от письменной. Попробуйте последить за собой в течение дня: много ли вы употребили длинных предложений? Конструкций в сослагательном наклонении? К сожалению, эпистолярный жанр уходит в прошлое, и если наши потомки будут судить о нас только на основе e-mail'ов и других "памятников" сетевой литературы, то их мнение вряд ли будет лестным...

Коммуникативный метод призван, в первую очередь, снять страх перед общением. Человек, вооруженный стандартным набором грамматических конструкций и словарным запасом в 600-1000 слов, легко найдет общий язык в незнакомой стране. Однако есть и обратная сторона медали: клишированность фраз и небогатый лексикон. Добавьте к этому массу грамматических ошибок, и вы поймете, что единственный способ не прослыть, скажем, так, неумным собеседником - повышенное внимание к партнерам, знание этикета и постоянное желание совершенствоваться.

Если отбросить американский английский и тест TOEFL как некий индикатор итогов изучения языка, то остаются два монополиста в сфере преподавания британского английского - Оксфорд и Кембридж. С определенными издательствами работают как эти университетские центры, так и другие образовательные учреждения, поэтому под той или иной маркой может быть предложен, например, учебник, разработанный в Бирмингеме или Лиддсе. Оба издательства стремятся

сохранить свой престиж, поэтому в том, что на российский рынок идет продукция мирового стандарта, можно не сомневаться. Их взаимная конкуренция - залог качества.

Оксфордский и кембриджский подходы к языку объединяет то, что в основу работы большинства курсов положена коммуникативная методика, интегрированная с некоторыми традиционными элементами преподавания. Основная цель коммуникативного подхода - научить студента сначала свободно говорить на языке, а потом думать на нем. Немаловажно и то, что механические воспроизводящие упражнения тоже отсутствуют: их место занимают игровые ситуации, работа с партнером, задания на поиск ошибок, сравнения и сопоставления, подключающие не только память, но и логику, умение мыслить аналитически и образно. Часто в учебниках приводятся выдержки из англо-английского словаря. Именно англо-английского, а не англо-русского, французского, итальянского и т.д. Весь комплекс приемов помогает создать англоязычную среду, в которой должны "функционировать" студенты: читать, общаться, участвовать в ролевых играх, излагать свои мысли, делать выводы. Оксфордские и кембриджские курсы ориентированы на развитие не только языковых знаний, но также креативности и общего кругозора студента. Язык очень тесно переплетен с культурными особенностями страны, следовательно, курсы непременно включают страноведческий аспект.

Если спуститься "с небес на землю" и вернуться к проблеме организации курса, то это легко можно сделать на примере учебника *Headway*, который занимает одно из ведущих мест. Это курс (или система изучения английского), специально разработанный лондонскими методистами Джоном и Лиз Соарз для молодежи и взрослых. Каждый из 5 уровней (*Elementary*, *Pre-Intermediate*, *Intermediate*, *Upper-Intermediate*) имеет свой "методический комплект", куда входят учебник, книга для студентов и для учителя, аудиокассеты, и может быть освоен в течение примерно 120 академических часов. Поскольку Лиз Соарз имеет огромный опыт работы экзаменатором при сдаче *The Cambridge RSA Dip TEFL*, по окончании изучения любого уровня курса студент может попробовать сдать аттестационный экзамен и получить сертификат.

Каждый урок состоит из нескольких разделов. Первый обычно посвящен развитию навыков разговорной речи (например, обсуждается *fact-file* какого-либо знаменитого человека) и анализу некоторых грамматических конструкций, выполнению письменного задания по практике общения, обсуждению в парах определенных тем, практике составления диалогов на основе предложенных подсказок, прослушиванию аудио-кассеты, а также закреплению и повторению материала, пройденного на предыдущих занятиях. Второй нацелен на развитие языковых навыков (*skills development*): "оттачивание" вокабуляра посредством выполнения устных и письменных упражнений. Далее следует работа с текстом (характерная для английских учебников подача - небольшие пронумерованные абзацы), причем чтение тоже разнообразно (*scan reading*, *reading for gist*, *summary reading* и т.д.). Работе над текстом, как правило, предшествуют занятия в парах, ответы на вопросы, заполнение таблиц. Все это хорошо ориентирует студента на восприятие последующей информации, стимулирует интерес к чтению. Урок обычно завершает аудиочасть, которую тоже предваряют различные упражнения, позволяющие легче воспринять новый материал. Отличительная особенность курса "*Headway*" - изучение грамматики на двух уровнях: сначала в контексте урока, а затем более полно в рабочей книге студента (упражнения на *self-study* и *revision*); она также суммирована в конце учебника в особое приложение. В состав комплекта входит и книга "*Headway Pronunciation*", позволяющая практиковать как произношение слов, так и интонацию - не менее важный аспект языковой палитры.

Итак, если подвести итоги, или, выражаясь по-английски, сделать *summary*, британские методики имеют ряд отличительных черт. Большинство их разработано на основе интеграции традиционных и современных методов преподавания. Дифференциация по возрастным группам и многоуровневый подход дают возможность развития отдельной человеческой личности, влияют на ее мировоззрение, систему ценностей, самоидентификацию, умение мыслить. Проще говоря, во главу угла ставится популярный ныне индивидуальный подход. Все без исключения британские методики нацелены на развитие четырех языковых навыков: чтения, письма, говорения и аудирования. При этом большой акцент делается на использование аудио-, видео- и интерактивных ресурсов. Благодаря разнообразию методических приемов, в числе которых одно из ведущих мест занимают языковые технологии, британские курсы способствуют формированию навыков, необходимых человеку в современной деловой жизни (умение делать доклад, проводить презентации, вести переписку и т.д.). Неоспоримые "плюсы" британских разработчиков - составление курса на базе аутентичного материала, большое внимание к стилистике, стремление преподавать "ситуативный" и "живой" английский через "жизненные" примеры полуреальных персонажей. Некоторые (но далеко не все) методики отличаются хорошей систематизацией материала. Пожалуй, британские методики - лучший вариант для тех, кто хочет изучать "real

English" или преследует узкоконкретную цель лингвистической подготовки.

Особую популярность приобретает интенсивная методика обучения английскому. Она выручает всех, для кого фразы "время-деньги" и "деньги-время" равнозначны. Изучать английский интенсивно позволяет высокая степень шаблонности - этот язык состоит из клише на 25%. Запоминая и отрабатывая определенный круг "устойчивых выражений", вы в принципе сможете объяснить и понять собеседника. Интенсивный метод направлен на формирование "выразительного речевого поведения", и поэтому часто имеет языковой характер. Каждый студент сможет почувствовать себя личностью. А учебными приемами, скорее всего, будут диалогическое общение и тренинги.

Что касается сроков, то выучить английский даже на самом простом уровне "за две недели" сложно и в фантастическом сне, а вот за 2-3 месяца - уже реальнее.

Подготовка к тестам и квалификационным экзаменам

Чтобы результативно сдать тест, лучше всего обратиться в языковую школу или на курсы, которые уже достаточное время специализируются на подготовке студентов к получению определенных сертификатов (кто-то сотрудничает с США по методике TOEFL; есть колледжи, помогающие получить сертификат ESOL университета Pitman (Великобритания); большинство курсов дает возможность получить CAE или GMAT).

Тесты подразделяются по уровням, и методика подготовки зависит, прежде всего, от базы знаний студента. Следует принять во внимание, что тест никаких дополнительных знаний не дает, это лишь проверка и аттестация уже имеющегося "багажа". Поэтому тестовые методики не служат для изучения языка: они помогают студенту лучше представить себя на экзамене, побуждают его к повторению разделов грамматики, лексики, ориентируют на конкретные формы работы.

Хотя на сегодняшний день существует несколько вариантов шкал тестов, они между собой принципиально не различаются. Как правило, шкала включает 7 следующих уровней: beginner, elementary, pre-intermediate (or lower intermediate), intermediate, higher intermediate, advanced (or near native). По такому же уровневому принципу построено и большинство зарубежных курсов.

Так как отчасти мы уже переняли этот продуктивный опыт, placement test - вступительный тест при отборе в группу, определяющий ваш уровень владения языком, - вам могут предложить и на многих отечественных курсах. Кроме того, в рамках любой методики обучения английскому могут применяться текущие контрольные тесты - progress tests. Они подразделяются на тесты, контролируемые понимание прочитанного (Reading Comprehension), свободу общения (Communicative Competence) и культурологические знания (Cultural Knowledge). Помимо этого, преподаватель может предложить и любой другой тест - к примеру, на проверку лексики урока, который часто называют quiz.

"Высший пилотаж" тестовых методик - подготовка к зарубежным экзаменам. Если вы преследуете цель их благополучной сдачи, потребуются не только знания, но и быстрота, умение концентрироваться, отбрасывать ненужную информацию, выделять главное, а также умение проявить максимум творческих способностей при написании эссе. Получение диплома или сертификата - это квалификация и залог трудоустройства, поэтому требует особенно серьезного подхода и подготовки.

Итак, на отечественном методическом рынке имеется продукция на любой вкус, и остается лишь определиться в целях, средствах, а главное - методах. Тогда выбор курсов и программы обучения не будет столь трудным.

1. Журнал "Иностранец", 2003 год.

2. <http://www.english-easy.info/articles/ar27>.

Түйін

Мақалада ағылшын тілін оқытудың әртүрлі әдістемесі қарастырылған.

Summary

The article deals with the various methods of teaching English.

ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В ОБУЧЕНИИ

Б.О. Жанкушков – преподаватель кафедры «Теории и методики дошкольного и начального образования», психолого-педагогического факультета, КазНПУ имени Абая

Применение интерактивных методов обучения уже популярные методические инновации. Само понятие «интерактивный» означает способность взаимодействовать или находиться в режиме беседы или диалога с кем-либо или чем-либо, например, с собеседником, текстом или компьютером.

Интерактивное обучение – (от лат. *inter* «между» + *action* «действие») – это обучение, погруженное в общение. Это обучение как совместный процесс познания, в котором знание добывается в совместной деятельности через диалог, политолог учащих между собой и учителем.

Интерактивное обучение поднимает качество образования и повышает мотивацию учащихся в изучении многих предметов. И главным преимуществом использования интерактивного оборудования являются: использование обширной библиотеки ресурсов при подготовке к занятиям, интерактивное моделирование, отображение карт, разработка точных математических и других схем, диаграмм, возможность проведения виртуальных опытов и экскурсий. Интерактивное оборудование позволяет создавать, адаптировать, интегрировать текст, картинки, тесты, лабораторные работы.

Тем самым, форм интерактивного обучения существует множество, наиболее известные из них – «вертушка», «аквариум», когда группа работает, остальные внимательно слушают и делают выводы в конце, «мозговой шторм» «дебаты» и т.д.

Все они основаны на групповом взаимодействии участников с эмоциональной вовлеченностью и активностью каждого в процессе работы. В связи с этим групповые работы являются средством самопознания и познания встречаемых людей, формируют мировоззрение, способствует личностному развитию и пониманию поступков и мотивов поведения окружающих, развивают у студентов коммуникативную компетентность.

Интерактивное обучение эффективно, если обсуждается какая-либо проблема в целом, о которой имеются первоначальные представления, полученные ранее на занятиях. Обсуждаемые темы не должны быть узкими. Важно, чтобы уровень обсуждаемой проблемы позволял перейти от узких вопросов к широкой постановке проблемы. В данном случае, это может значить обладание достаточным количеством лексических единиц по обсуждаемой теме каждым участником, для того, чтобы каждый мог принять участие в работе, высказывать свое мнение [1].

Существует несколько правил организации интерактивного обучения: в работу должны быть включены все участники группы.

1. Разместить столы так, чтобы участники могли свободно пообщаться в малой группе.
2. Предупредить всех участников о том, чтобы все проявляли терпимость к любой точке зрения, уважать право каждого на свободу слова, уважать его достоинство.
3. Предварительная разминка для снятия закрепощенности, скованности, предоставление возможности для самореализации.

Лучше конечно, когда, если будут заранее подготовлены материалы для творческих бесед.

Интерактивное обучение предполагает взаимодействие учащегося с учебным окружением, когда учащийся становится полноправным участником учебного процесса. К интерактивному обучению относятся методы, которые способствуют вовлечению учащегося в процесс получения урока, ролевые уроки.

Используем принцип функциональности к интерактивному обучению, т.е. моделирование языкового материала:

- а) лексическая единица;
- б) устойчивое словосочетание;
- в) предложение;
- г) небольшой рассказ и только затем уже организация диалогов.

Учитывая уровни преподавания, необходимо уделять внимание рациональному построению ориентировочной основы действий, что включает систему опор, указаний, ориентиров, памяток, ключевых материалов, дифференцированных по степени оказания помощи участникам с разной языковой подготовкой [2].

По источнику получения информации, ориентиры можно разделить на графические (схемы, таблицы, модели и т.д.), вербальные (правила, инструкции, памятки и т.д.).

На первом уровне в основном пользуемся статические ориентиры, содержащие значительную долю информации в готовом виде. Это могут быть задания. Связанные с заучиванием лексических единиц, повтором их, подбором синонимов, антонимов, вопросов, оборотов и т.д. Например, предлагаемая тема обсуждения о взаимоотношениях между людьми. Разминку можно ввести в интересной интегрирующей форме: показом фрагментов из фильмов, отображающих любовь, вражду, жалость,

дружбу и т.д. [3].

Второй уровень преподавания предлагает полу самостоятельную деятельность, при которой происходит переход от анализа конструкций к автоматизации их восприятия, внимание ориентируется на смысловом содержании (с постепенным свертыванием ориентиров). Это беглое чтение текста (сканирование) с последующим нахождением специальной информации, чтение первых строк каждого абзаца, для последующего ответа на вопрос о чем этот текст, задание – найти слова, о которых говорили на этом занятии с определениями к ним и т.д. Только затем уже переходим к более тщательному чтению текста.

И только на третьем уровне побуждающее – направляющая деятельность преподавателя вызывает самостоятельную, творческую деятельность участников, связанную с оценкой событий, поиском ответов для решения проблемных задач, дискуссией и т.д.

Основные характеристики интерактивного обучения:

- комфортные условия обучения, при которых ученик чувствует свою успешность, свою интеллект-туальную состоятельность, что делает продуктивным сам процесс обучения;
- идет обмен знаниями, идеями, взглядами;
- развиваются коммуникативные умения и навыки;
- применяется индивидуальная, парная и групповая работа;
- осуждаемые темы требуют не только логического мышления, но и толерантности, уважения к чужому мнению.

Обучение в интерактивном режиме реализуется, если нацелены учебные заведения или ситуации. Для этого годятся задания с открытым ответом или несколькими вариантами решения.

Интерактивный метод требует больше времени, чем монолог учителя, но обеспечивает понимание материала, закрепление идет быстрее и легче. Интерактивные методы обучения способствуют формирования таких качеств, как уважение прав и достоинства человека, мирный способ разрешения конфликтов, сотрудничество, терпимость, уважение, и т.д. [4].

Суть интерактивного обучения состоит в том, что практически все участники оказываются вовлеченными в процесс познания, они имеют возможность понимать по поводу того, что они знают и думают, востребован субъективный опыт учащихся и формируется их личностная позиция.

1. Ариян М.А. «Пути совершенствования профессиональной компетенции учителя иностранного языка». *Иностранные языки в школе*. №1, 2003.

2. Бурдина М.И. «Дополнительные материалы на английском языке для старших классов». *Иностранные языки в школе*. №3, 2001.

3. Комаров А.С. «Творческий подход к планированию урока английского языка». *Иностранные языки в школе*. №4, 2003.

4. Колобанова Л.Н. *Интерактивные методы обучения в современной школе. Методика преподавания*. №2, 2010.

Түйін

Бұл мақалада қарастырылып отырған мәселе оқыту үрдісіндегі жаңа заман талабына сай енгізіліп отырған әдістемелер түрін ашады. Білім беруде жеке тұлғаны қалыптастыруда, білімін дамытуда жаңа үрдістегі техно-логиялар кеңінен қолданылады. Мақалада сонымен қатар, интерактивті оқытудың маңызды мәселелеріне көңіл бөлінген.

Resume

The article deals with the problems of modern methodics and pedagogics in a studying technologies. The newest technologies, which develop a personality, are widely use on the modern level of education process.

At this article also pays attention for the most important moments of interactive education.

ЖУРНАЛИСТИКА

УПОТРЕБЛЕНИЕ ПРИСОЕДИНИТЕЛЬНЫХ КОНСТРУКЦИЙ В РАЗНЫХ ТИПАХ ТЕКСТА И ЖАНРАХ

Ш.А. Сабитова – д.филол.н., доцент кафедры казахской литературы и журналистики КазНПУ им. Абая

Отметим, что присоединительные конструкции очень разнообразны по структуре и выполняемым функциям. Причем в разных газетных жанрах они имеют свою функцию. Так, присоединительные конструкции могут использоваться для передачи мыслей, чувств, настроений героев репортажей. В очерках, интервью, беседах они служат экспрессивным средством выделения той или иной части высказывания, наиболее важной в смысловом отношении; средством подчеркивания какой-то детали, подтверждающей или обосновывающей содержание предыдущего высказывания. Кроме того, конструкции присоединения могут использоваться в газетной речи как средство перехода к новой теме, как начало разговора, беседы. В ряде случаев они носят характер попутных замечаний, дополнительных высказываний, которые возникают в ходе сообщения.

Как показывают наблюдения исследователей и наши данные, присоединительные конструкции употребляются также в передовых статьях, но они практически отсутствуют в официальных сообщениях и кратких информационных заметках.

А.В. Швец выделяет три способа присоединения в газетных текстах:

1) отдельные члены предложения; 2) целые предложения; 3) ряд предложений.

Среди отдельных членов предложения в качестве присоединительной коммуникативной части, как правило, используются главные и второстепенные, одиночные и распространенные члены предложения.

Однако, как указывает П.В. Кобзев, в лингвистической литературе отсутствует единое мнение по поводу функционирования главных членов в роли присоединительных конструкций. Ряд ученых полагает, что присоединяться могут только второстепенные члены предложения. Возражая этим ученым, исследователь доказывает способность главных членов функционировать в роли присоединительных конструкций. Он пишет: «Присоединенное подлежащее – составная часть простого или сложного предложения» [1, с. 17]. П.В. Кобзев лишь указывает на возникающую необходимость отличать его от приложения и предлагает следующую методику их разграничения: определение скреп, в качестве которых выступают союзы как единственные конденсаторы присоединительной семантики. При этом «присоединительный номинатив всегда сцепляется с другим посредством союзов». Кроме того, если «подлежащее, включаемое в текст, пополняет собою перечислительный ряд..., оно квалифицируется как присоединенное. Если же номинативный член относится к члену, выражающему родовое понятие, и выполняет уточняющую функцию, то он должен квалифицироваться как уточняющее приложение» [1, с. 18]. Иными словами, особого внимания заслуживает не только наличие союзной связи, но и наличие/отсутствие родо-видовых отношений, которые «не могут устанавливаться между опорным и присоединенным подлежащими» [1, с. 18].

Наши материалы свидетельствуют о том, что присоединительные конструкции используются практически во всех газетных жанрах, формирующих светский газетный дискурс, начиная от статьи и кончая фельетоном. Однако нетрудно предположить, что их употребление в разных газетных жанрах, а также разных типах текста имеет отличительные особенности.

В статьях светского содержания повествовательного типа текста наиболее часто в роли присоединительной части выступают придаточные предложения разных типов. В них, как правило, сосредоточена главная информация высказывания. Автор статьи не только сообщает о каком-то факте, явлении действительности, но и пытается обратить внимание читателя на его причину, следствие, цель: *А посылают их все чаще в одно и то же место. Потому что рабы не требуют* [К-н, 24.02.03]; *...сегодня раз и навсегда полюбили «закрытые элитарные показы». Хотя, что и кто там от элиты – сказать сложно* [ДП, 24.02.03]; *Мы сжимали свои сердца в кулак, продолжали и строить, и учиться и лечить, жить и любить своих близких. Потому что жизнь без любви бессмысленна* [АуФК, №11, 2009].

В статьях, представляющих собой тип текста рассуждение, присоединительные конструкции имеют более сложную структуру, что связано с самим характером рассуждения. Информация подается в этом случае отдельными порциями, частями. Каждая часть требует от читателя продуманного к ней отношения: *По логике вещей, радоваться бы не нарадоваться тут каждому новоприбывшему. Бросаться на шею и плакать от счастья. Тем более что в новых южных суверенах лишними оказываются не подсобные рабочие без квалификации, а классные специалисты* [К-н, 03.04.03].

В статьях типа рассуждения присоединительные компоненты используются с целью акцентировать основную мысль автора, донести ее до читателя. Так, в статье об убийстве

Владислава Листьева используется следующая конструкция: *Те, кто заказывали убийство, хотели, чтобы мы все боялись: боялись честно думать, честно говорить и честно писать* [ДП, 10.03.02].

Достаточно употребительными, согласно нашим материалам, являются присоединительные конструкции в разного рода интервью. При этом они используются как в предваряющих вопросы сведениях об интервьюируемом, так и в ответах последнего. Газеты последнего времени характеризуются эмоциональностью, а сведения о людях, у которых берется интервью, отличаются живостью изложения, желанием приблизить читателя, сделать его участником беседы. С этой целью используются присоединительные конструкции различной структуры. Показательным, в частности, представляется пример с использованием слов-повторов, каждое из которых, употребляясь в начале присоединительной части, развивает мысль автора, излагает новые сведения об интервьюируемом: *Любит. Любит, что ни говорите, наш зритель Любовь Полищук. Любит как женщину, как актрису, как личность, как индивида. Любит – и все тут* [ДП, 10.03.02]. И далее, отмечаем следующий повтор в этом же интервью: *Не знаю, кто как, я полюбил ее, еще будучи конопатым школяром. Полюбил за роль в «Двенадцати стульях», где она танцевала вместе с Андреем Мироновым* [ДП, 10.03.02].

Примечательно, что в вопросах ведущего интервью, согласно нашим материалам, присоединительные конструкции практически не используются. Видимо, это связано с самим жанром, требующим четких вопросов, в которых не выражалось бы мнение ведущего относительно темы разговора. Отмечены лишь единичные случаи их использования в репликах берущего интервью: *Вы и «Караван», по известным причинам, для многих понятия несовместимые. И тем не менее согласи-лись дать интервью* [К-н, 24.02.05].

В ответных репликах интервьюируемого, наоборот, присоединительных конструкций достаточно много, на что указывают собранные нами данные. Присоединительная часть при этом может быть самой разнообразной по структуре в зависимости от цели дающего интервью. В том случае, если отвечающий рассуждает, чаще всего используются присоединительные конструкции с бессоюзным соединением частей: *Земля есть – пусть молодые работают, заводят личное хозяйство. Не хотят. И пополняют ряды хулиганов, проституток* [К-н, 20.04.05].

Бессоюзная связь используется говорящим, если в присоединительной части указывается причина излагаемого факта: *Если бы не она и не моя бабушка еще, то я бы и артисткой не стала. Побоялась бы* [К-н, 04.03.05]. *Вот надо Плучеку позвонить – нашему главному. А я стыжусь. Боясь чего-то* [ДП, 24.02.02].

Линейной организацией высказывания объясняется использование в интервью в качестве присоединительной части придаточных предложений. Такое употребление связано с желанием привлечь внимание читателя к опорной и присоединительной частям в отдельности, заставить его задуматься над изложенным, сделать определенные выводы, извлечь пользу для себя. Наглядным примером подобного изложения является следующий: *Может, она и не была такой на самом деле. Хотя считаю, что она была как раз святой невинностью* [К-н, 24.02.03]; *Я хочу кричать о своей любви, хочу целовать ее за утренним приветом, но не делаю этого. Потому что знаю – она не воспримет моих эмоций* [К-н, 14.03.06].

Эмоционально-экспрессивный характер приобретает интервью за счет употребления в присоединительной части слов-повторов. В этом случае присоединительная часть может быть представлена исключительно словом-повтором: *Я знаю, примерно, кто убил его, кто организовал убийство. Знаю* [К-н, 24.02.03]; но она может состоять из слова-повтора с распространителями: *Это деньги. Это мафия. Это мафия государственных чиновников* [К-н, 24.02.03].

Собранный материал свидетельствует о том, что присоединительные конструкции постоянно отмечаются в корреспонденциях светского содержания: в письмах читателей, ответах на них. Такое употребление объясняется самим жанром корреспонденции, предполагающим беседу самой разнообразной тематики. А это, в свою очередь, требует употребления соответствующих конструкций: разговорных или близких к разговорным.

Количественный анализ наших материалов показывает, что наибольшее число конструкций присоединения употребляется в очерках. В частности, из располагаемой нами картотеки следует, что из 287 примеров с присоединительными конструкциями 198 примеров отмечено в очерках светского содержания. И это не случайно. Очерк не является специфическим газетным жанром. Он отмечается и в других видах периодической печати. Более того, для журналов очерк более характерный вид жанра, нежели для газет. Очерки публикуются не во всех газетах. Кроме того, как правило, они являются неотъемлемой частью объемных газет.

Поскольку, по замечаниям исследователей, очерки принадлежат к так называемым «разговорным» газетным жанрам, то вполне обусловленным является стремление их авторов

приблизить к себе читателя, раскрыть перед ним души своих героев, заставить сопереживать вместе с ними. Это во многом и достигается за счет привлечения соответствующих языковых средств, в частности использования присоединительных конструкций, разнообразных по структуре. Наблюдения показывают, что присоединительная часть конструкции в очерках приобретает информативно значимый характер, то есть мы не можем расценивать ее как структуру, содержащую дополнительную информацию. Последнее касается лишь тех случаев, когда в роли присоединительной части выступают второстепенные члены предложения: *У бывшего мужа с нынешним как были, так и остались замечательные отношения. Даже слишком* [К-н, 10.03.03]. В приведенном примере мы действительно имеем дело с дополнительной информацией, чего нельзя утверждать относительно следующего примера: *Вскоре после этого мама ушла к соседу. Насовсем, жить* [К-н, 10.03.03]. В данной конструкции одно предложение умышленно расчленено на две части. Присоединительная часть является информативно значимой. Без нее осталась бы непроясненной дальнейшая история, излагаемая в очерке. Иными словами, значимость присоединительной части обуславливается идейным содержанием очерка. Расчлененность высказывания связана со стремлением автора придать повествованию естественный, непринужденный характер живой беседы, заставляет вникнуть в проблему, порождает у читателя ассоциацию с устной разговорной речью.

В ряде случаев присоединительная часть выполняет уточняющую функцию: *Ванга может прочесть целую человеческую жизнь. Со дня рождения до смерти* [ДП, 24.06.02]. *Айгерим нашла Ослава месяца через полтора. В больнице* [ДП, 04.05.02]; *Она прибежала ко мне вся синяя. В одной рубашке* [К-н, 24.02.03]. *А что еще ей, бедняжке, оставалось делать? С двумя детьми?* [К-н, 24.02.03]; *Александр не стал дожидаться. Никого* [К-н, 24.02.03]. Такого же рода уточнения отмечают авторы исследований разговорной речи, что объясняется характерной для данной разновидности литературного языка непосредственностью общения, возможностью переспроса, уточнения. Газетная же речь лишена фактора непосредственности, она носит опосредованный характер. Автор и читатель разделены временем и пространством. Но желание придать газетной речи характер непосредственного общения особенно ощущается в очерке.

Итак, употребляя присоединительные конструкции, автор стремится донести до читателя идейный смысл повествования.

1. Кобзев П.В. Структура двусоставного предложения с присоединительными связями в русском литературном языке 18 века. – Могилев: МГУ им. А.А. Кулешова, 2000. – 204 с.

Түйін

Біздің мақала егемен Қазақстанның газет дискурсының (мәтін) тіл ерекшеліктерін зерттеу мәселелеріне арналған.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бері бұқаралық ақпарат құралдарының даму барысы жақсарды, сондықтан газеттік мәтіндерді зерттеу лингвистикада маңызды болып табылады.

Summary

Our article is devoted to the problem of study of linguistic peculiarities in newspaper discourse (text) of the sovereign Kazakhstan.

After Republic of Kazakhstan gained independence intensity of mass media development increased, therefore, study of the newspaper text is actual in linguistics.

УНИВЕРСИТЕТКЕ ЕҢБЕГІ СІҢГЕН ҰСТАЗДАР

ҰСТАЗ ТАҒЫЛЫМЫ

А.Д. Ибраева – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің қазақ әдебиеті

және журналистика кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.

Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымы мен тарихында бірнеше айтулы кезеңдер бар екені ақиқат. ХХ ғасырдың басында ұлттық сөз өнерімізді танымдық-көркемдік биіктерге көтерген А.Байтұрсынов, Ш.Құдайбердіұлы, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов әдебиет тарихында алар орны айрықша.

Шәкәрімді зерттеу ісіндегі алғашқы пікір ретінде ақынның көзі тірісінде Ө.Бөкейхановтың «Қыр баласы» деген атпен жариялаған «Қалқаман Мамыр» поэмасын талдаған мақаласын атауға болады. Ақындық табиғатына нақты ғылыми баға беріп, Шәкәрімді Абай дәстүрін жалғастырушы ақын ретінде қарастырған М.Әуезов болатын. Өткен ғасырдың сексенінші жылдары бірнеше жыл үнсіздіктен кейін ақын шығармалары жан-жақты қарастырыла басталды. Бұл әдебиеттің ақтаңдақ беттері кеңес-тік кезеңде біржақты зерттеліп, өмір шындығын тану мен зерделеудің өзінше ұстанымын байқатқан кезең шындығына қатысты жаңаша көзқарас тұрғысынан қайта жазуға тура келгендігін байқатты.

Ақын шығармашылығына арналған Ш.Елеукунов, Қ.Мұхамедханов, Ө.Тәжібаев, М.Мауағин, Р.Бердібаев, Б.Байғалиевтің мақалалары жарияланды. Ал Шәкәрім шығармашылығын ғылыми тұрғы-да, монографиялық деңгейде тұңғыш талдау жасап берген Б.Әбдіғазизұлының еңбегі ақынның поэзия-лық мұрасын жан-жақты зерттеуге арналды.

Шәкәрімнің мұрасы жайында алғаш диссертациялық жұмыс жазған ғалым Б.Әбдіғазизұлының «Абай дәстүрі және Шәкәрім поэзиясы» атты еңбегі Шәкәрімнің тек ақындық тұлғасын ғана емес, ұлт мүддесіне еткен еңбегі жайында мәліметтерді де қамтыды. Ақын шығармаларының көркемдік бастау-лары мен дәстүрлік негіздері ғалымның докторлық диссертациясына арқау болды. Б.Әбдіғазизұлы «Шәкәрім шығармаларының дәстүрлік және көркемдік негіздері» (2000), «Талант тұғыры» (2002), «Шәкәрім: дәстүр және көркемдік» (2007), «Шәкәрім әлемі» (2008) атты бірнеше монографиямен қатар, «Асыл арна» (1992), «Шәкәрімнің лирикалық шығармалары» (1994) оқу құралдарының, «Шәкәрім Құдайбердиев: Творчестволық өмірбаяны» (1989) оқу-әдістемелік құралы, «ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті» типтік бағдарлама (1995, 2001, 2003, 2005), «Қазақ әдебиеті (10-сынып)» әдістемелік нұсқау (2003, 2006), «Түркі халықтарының әдебиеті» типтік бағдарламаларының (2003) авторы. Ғалымның әдебиеттанудың өзекті мәселелеріне арналған жүз елуден аса ғылыми мақалалары жарық көрді. Б.Әбдіғазизұлы 1978-1987 жылдары сол кездегі «Лениншіл жастың» (қазіргі «Жас Алаш»), республиканың бас газеті «Социалистік Қазақстан» (қазіргі «Егемен Қазақстан») газетінің әртүрлі бөлімдерінде тілші, бөлім меңгерушісі, «Жалын» журналының жауапты хатшысы қызметінде болды. Ұлтымыздың руханият дүниесіне байланысты республикалық басылымдарында ғалымның ой-тұжырымдары жекелеген мақалалармен қатар, сұхбаттарында жарияланды. Сондай-ақ, Б.Әбдіғазизұлы - қазақ әдебиеті тарихының он томдық академиялық басылымы авторларының бірі. Аталмыш еңбекте ХХ ғасырдың басындағы ұлттық әдебиеттің тарихына қатысты бірнеше монографиялық тараулар жариялаған.

Шын ғалым тек жазған еңбектерімен ғана емес, жастарды жұмысқа баулумен, ұстаздық етумен де бағаланады. Бұл бағытта Б.Әбдіғазизұлының еңбегі елеулі. 1998-2007 жылдары филология және педагогика салалары бойынша кандидаттық диссертациялар қорғалатын диссертациялық кеңеске төраға болды. Б.Әбдіғазизұлының ғылыми жетекшілігімен бірнеше кандидаттық, докторлық диссертация қорғалды.

Б.Әбдіғазизұлының ғылыми еңбектерімен қатар, ұстаздық келбетін де сүйсініп бағалаймыз. Ғалым қазақ әдебиетінен дәріс оқып, маман дайындап келе жатқан білікті ұстаз. 1993-1997 жылдар аралы-ғында Абай атындағы мемлекеттік университеттің қазақ филологиясы факультетінің деканы болды. Ал 1997 жылдан 2008 жылдың шілде айына дейін қазақ әдебиеті кафедрасын басқарды. 2008 жылдың шілде айынан күні бүгінге дейін Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті филология факультеті деканы қызметін атқарып келе жатыр. Ғалым жалпы білім беретін мектептің сыныпта-рына арналған «қазақ әдебиеті» пәні бойынша оқулық әдістемелік оқу құралы авторларының бірі болып табылады. Жоғары оқу орындарына арналған Қазақстан Республикасы Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру (Бакалавриат мамандығы – 050117 - қазақ тілі мен әдебиеті. Магистратура Мамандығы - 6N0117-қазақ тілі мен әдебиеті) стандарттарының авторы.

Педагогикалық білім беру халықаралық ғылым академиясының академигі Б.Әбдіғазизұлының ғалымдық, ұстаздық еңбегінен әлі де күтеріміз көп.

1. *Асыл арна. Оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 1992. - 128 б.*
2. *Шәкәрімнің лирикалық шығармалары. Оқу құралы. - Алматы: РБК, 1994. - 72 б.*
3. *Шәкәрім шығармаларының дәстүрлік және көркемдік негіздері. Монография. - Алматы:*

2000.

4. *Талант тұғыры. Монография.* - Алматы: Ақбота-ш, 2002. 120 б.
5. *Шәкәрім: дәстүр және көркемдік. Монография.* - Семей: Хан-Тәңірі, 2007. - 225 б.
6. *Шәкәрім әлемі. Монография.* - Алматы: Раритет, 2008. - 408 б.